

C
M
Y
K

C
M
Y
K

Δ©СИЈЕ СТУДИО CTP do B2 011/242 2298

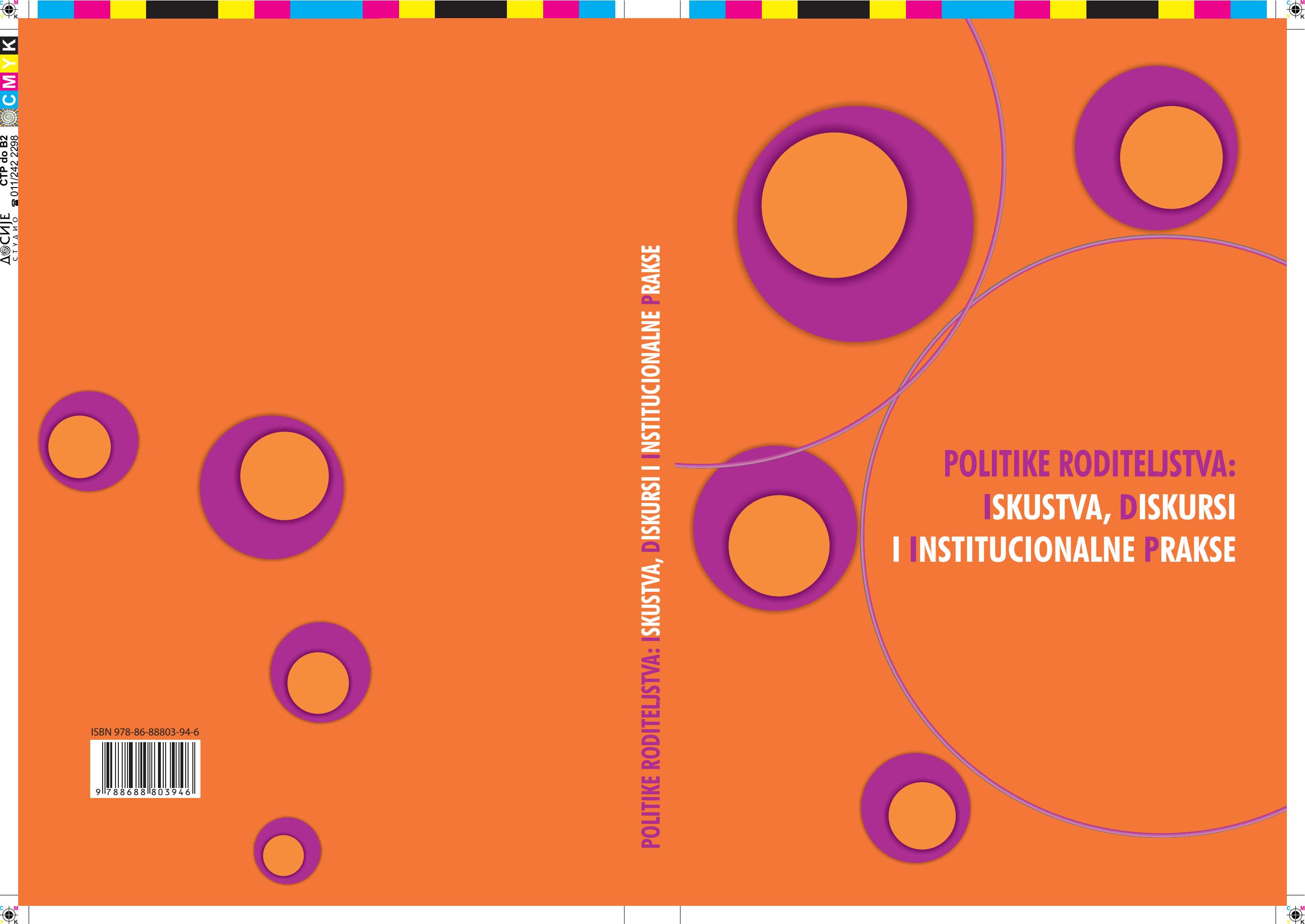
POLITIKE RODITELJSTVA: ISKUSTVA, DISKURSI I INSTITUCIONALNE PRAKSE

POLITIKE RODITELJSTVA: ISKUSTVA, DISKURSI I INSTITUCIONALNE PRAKSE

ISBN 978-86-88803-94-6

9 788688 803946

Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu | 2015

olitike roditeljstva:
Iskustva, diskursi,
institucionalne prakse

Priredila Isidora Jarić

Priredila Isidora Jarić

Politike roditeljstva: iskustva, diskursi, institucionalne prakse

Beograd 2015.

Izdavači

Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore

Institut za sociološka istraživanja

Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Čika Ljubina 18–20, Beograd 11000, Srbija

www.f.bg.ac.rs

Za izdavače

Mirjana Bobić

Recenzenti

Ivana Spasić

Sladana Dragišić Labaš

Priprema

Dosije studio, Beograd

Štampa

JP Službeni glasnik, Beograd

Tiraž

200

ISBN 978-86-88803-94-6

Ova knjiga rezultat je rada na projektu Izazovi nove društvene integracije u Srbiji:
koncepti i akteri, evidencioni broj 179035 koji finansira Ministerstvo prosvete,
nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

Sadržaj

9 | ISKUSTVA

- 11 | *Marina Blagojević:*
Sami roditelji na Zapadnom Balkanu:
javna nevidljivost i patrijarhalne institucije
- 35 | *Mirjana Bobić i Selena Lazić:*
Prakse u svakodnevnom životu bračnih parova
na početku roditeljstva
- 57 | *Nada Sekulić:*
Vrline neznanja – O reproduktivnosti i seksualnosti žena
- 81 | *Zorica Mršević:*
Ambijent roditeljske porodice LGBT dece
- 101 | *Marija Radoman:*
Iskustvo roditeljstva istopolno orijentisanih žena u Srbiji

123 | DISKURSI

- 125 | *Rada Drezgjić:*
Uzvišena dužnost rađanja: biopolitički diskursi
Srpske pravoslavne crkve
- 143 | *Tatjana Rosić Ilić:*
Politike očinstva i post-jugoslovenski kulturni prostor
u romanima Milet Prodanovića, Miljenka Jergovića
i Gorana Vojnovića
- 161 | *Ivana Kronja:*
„Porodična idila“ na filmu: Politike predstavljanja
porodice i roditeljstva u klasicima filmske umetnosti
- 189 | *Dejan Petrović:*
Kad bi bila na pustom ostrvu – Analiza diskursa
o attachment parenting-u

207 | INSTITUCIONALNE PRAKSE

- 209 | *Vesna Šućur Janjetović:*
Društvena podrška djeci sa posebnim potrebama i porodicama kroz aktivnosti socijalnog radnika u vaspitno-obrazovnim ustanovama – primjer Republike Srbije
- 223 | *Ivana Pavlović:*
Roditeljsko odlučivanje o vakcinaciji dece i uticaj antivakcinacijskog pokreta u Srbiji danas
- 245 | *Vesna Miletić Stepanović:*
Roditelji kao akteri u kreiranju javne politike upravljanja osnovnom školom

267 | APENDIKS

- 269 | Rezimei tekstova na engleskom
- 279 | Biografske beleške o autorima

Ovaj zbornik posvećujemo uspomeni
na profesorku Andželku Milić
(1942–2014)

Iskustva

Sami roditelji na Zapadnom Balkanu: javna nevidljivost i patrijarhalne institucije¹

- *Mi znamo da su svi budžeti u BiH pod monitoringom MMF i ostalih. Na početku godine dobijemo informaciju koliko možemo da potrošimo za ove kategorije. Ne možete da gradite kapitalističko društvo i uključite emocije. (RS, Ministarstvo za socijalni rad).*
- *Nisam umorna, samo nemam vremena da spavam (SR, sama majka, dvoje dece).*

Uvod

Iako sami roditelji (single parents)² predstavljaju jednu od najvulnerablejnjih grupa na Balkanu, koja je izložena i ekonomskoj depriva-

---

* Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd; marinablaglo@gmail.com

¹ Ovaj tekst je deo rada na projektu koje finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS, pod nazivom: „Društvene nejednakosti i društvena inkluzija“ (No 47011), koji relizuje IKSI. Empirijski deo istraživanja je finansijski podržala Erste fondacija.

² Engleski termin „single parent“ koji je neutralan i u smislu roda, i u smislu uzroka, i u smislu ekonomskog statusa, na našim lokalnim jezicima nije lako prevodiv. Uobičajeni termin „samohrani roditelj“ je preuzak, jer se odnosi na roditelja koji potpuno

ciji i nedostatku odgovarajuće institucionalne podrške, oni su od početka „tranzicije“ do sada najvećim delom ostali „slepo polje“. Velika većina donatora koji su finansirali istraživanja u regionu koja se odnose na vunerbabilne grupe, kao i na žene, nije iskazivala nikakav interes za ispitivanje ovog fenomena, a ankete koje su se sprovodile na reprezentativnim uzorcima i koje su se odnosile na fenomene porodice ili rodnih odnosa, nisu mogle da pruže odgovarajuću sliku usled male zastupljenosti ovog dela populacije. Iako su sami roditelji na Balkanu u najvećem broju slučajeva žene (75-85%), a žene jesu bile često u fokusu empirijskih istraživačkih interesovanja, sami roditelji su ostali nevidljivi najverovatnije zato što se nisu uklapali ni u jedan od dva tipična konstruktka koja su bili prioriteti dontoških politika: 1. „žene-žrtve“ (nasilje, ratni konflikti, trafikovanje, diskriminacija zasnovana na etnicitetu ili seksualnoj orijentaciji), niti 2. žene kao „subjekti razvoja odnosno nosioci promene“ (nezaposlene žene, političarke, liderke, preduzetnice). Međutim, njihovo izostavljanje i njihova nevidljivost u naučnim krugovima su verovatno imali još jedan uzrok – otpor prema feminističkim temama, feminističkom znanju i feminističkoj teoriji, koji je u zemljama Balkana, a naročito u Srbiji, još uvek veoma prisutan i koji dominira u akademskoj zajednici. Taj otpor nema svoje posledice samo u izboru tema, već i u teorijskom i metodološkom pristupu istraživanjima, pa nužno i interpretaciji rezultata.³

Istraživački rezultati od kojih će samo neki biti prikazani u ovom tekstu dobijeni su istraživanjem koje je sprovedeno u tri zemlje Zapadnog Balkana: Srbiji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini (2011/2012). Ovo istraživanje je imalo za cilj da, pre svega, mapira uslove i kvalitet života i životne strategije samih roditelja, kao i institucionalne odgovore na situaciju samostalnog roditeljstva. Kao prvi projekat koji se odnosio na ovu temu, on je nužno bio eksplorativan, a kao projekat koji se bavio temom koja „vapi“ za vidljivošć i adekvatnom intervencijom u oblasti javnih politi-

---

sam izdržava dete/decu. Ovaj termin nosi određenu patetiku i mnogi samohrani roditelji ga odbacuju, jer ga smatraju ponižavajućim. Termin „sami roditelji“ donekle odgovara terminu „single parents“, mada u našim jezicima nije jasno da se odnosi na bračni status, što jeste slučaj u engleskom terminu.

3 To potvrđuje i nedavno je objavljeno prvo anketno istraživanje koje se odnosi na same roditelje u Srbiji, 2014 (Tomanović et al. Jednoroditeljske porodice u Srbiji: sociološka studija, Beograd:ISIFF, 2014) a čiji ni pristup ni interpretacija se svakako ne mogu smatrati feminističkim, iako pitanje rodnih nejedankosti i tradicionalnih patrijarhalnih vrednosti nije moglo u potpunosti da bude izbegnuto. Zašto autori i autorke u Srbiji, koji su dobro pozicionirani u akademskoj zajednici uporno izbegavaju da koriste feministička znanja i pristup, svakako treba da bude predmet posebne analize. No, može se naslutiti da se ide linijom „manjeg otpora“, lakšeg uklapanja i većeg prestiža, ukoliko se ostane izvan feminizma, čak i kada to vodi očigledno neusvishim zaključcima i nesenzibilisanoj analizi, odnosno kada je direktno ugrožena stvarna objektivnost naučnog pristupa, pa time i kvalitet istraživanja.

ka, on je nužno bio usmeren i na definisanje preporuka, pre svega iz ugla samih roditelja. Projekat je imao za cilj da učini same roditelje vidljivim i glasnim, pa time i aktivnim sudeonicima u kreiranju javnih politika, pa se pribeglo kvalitativnoj analizi u kojoj se „roditelji glasno čuju“. Ne samo da su roditelji stavljeni u centar, i ne samo da su oni urođnjeni, već se samom problemu prišlo kao par excellence rodnom istraživačkom problemu, jer se radi o ekonomiji staranja. Pri tom je i sam cilj istraživanja jasno usmeren na transformaciju, odnosno afirmaciju prakse staranja, ali i postizanje društvene pravde. Sami roditelji su kao grupacija podložni siromaštvu i ekonomskoj deprivaciji, upravo zato što se njihovi resursi troše prevašodno u sferi staranja. Istraživanje je koristilo različite, komplementarne, istraživačke metode, kvantitativne (sekundarna analiza), kvalitativne i participativne, uključujući: intervjuje, fokus grupe, analizu dokumenata, demografsku analizu.⁴

Ovaj tekst ima za cilj da izloži samo jedan segment nalaza, i to onaj koji se odnosi na institucije u okruženju samih roditelja.

Sami roditelji kao teorijski problem

Samostalno roditeljstvo je veoma kompleksan istraživački problem koji može da se situira između sociologije porodice i socijalne demografije, socijalne politike i ekonomije, rodnih studija i rodnih javnih politika. Ova multidisciplinarnost se rešava transdisciplinarnošću rodnih studija, pri čemu se konzistentnost procesa istraživanja u svim njegovim fazama ostvaruje jasnim pozicioniranjem i prihvatanjem nekih osnovnih, aksiomskih, postavki koje se odnose na rodnu strukturaciju savremenih društava⁵. Samo roditeljstvo pokreće ne samo teorijska pitanja koja su veoma značajna za feminističku i društvenu teoriju, već i ozbiljna epistemička pitanja. Naime, u društвima u kojima postoji mnoštvo kategorizacija koje su namenjene obeležavanju individua i određivanju njihovih prava na osnovu tog obeležavanja, koje je i samo niz svojevrsnih društvenih konstruktata, izazov u bavljenju ovakvom temom leži u razumevanju prave mere mogućnosti uopštavanja, odnosno adekvatnom „doziranju“ uopštavanja. To se naročito odnosi na sociološki pristup koji je, po definiciji, usmeren

4 Više o metodologiji videti u Blagojević: Single Parents in the Western Balkans Between Emotions and Market (2012), in: K. Daskalova; C. Hornstein-Tomic; K. Kaser; F. Radunovic (eds.) *Gendering Post-Socialist Transition: Studies of Changing Gender Perspectives*, Wien: Lit Verlag GMBHR Co. KC. Wien.

5 To svakako ne znači da postoji jedna zvanična feministička teorija, ali je neophodno razumeti da postoji konsenzus u savremenoj društvenoj teoriji o značaju rodnosti kao društvene kategorije, kao i o postojanju patrijarhalnih društvenih matrica. Potpuno je neshvatljivo kako to znanje nije prodrlo u srpsku sociologiju.

na uopštavanje. Ovo istraživanje, iako pionirsko i eksplorativno, je pokazalo da je samo roditeljstvo do te mere uslovljeno individualnim konstelacijama i mogućnostima korišćenja diverzifikovanih društvenih i individualnih resursa, i do te mere izloženo procesualnosti usled odrastanja dece, odnosno porodičnog ciklusa, pa i same intenzivne procesualnosti društvenog okruženja i lokalnih zajednica, da "sociologiziranje" problema, pogotovo bez adekvatnog feminističkog teorijskog polazišta, nosi svojevrsni rizik od distorzije. Ovo je poseban rizik kada se sociološka analiza primenjuje bez svesti o fundamentalnim razlikama koji postoje u rodnim režimima između društava centara (iz kojih se preuzima znanje) i društava poluperiferije.

Feministički teorijski pristup u velikoj meri „štiti“ od ovakvog rizika, jer problem stavlja u drugačiji kontekst i postavlja drugačije prioritete. Tačnije, pitanje o istraživanju samih roditelja zadire u pitanje o kom nivou istraživane realnosti se zapravo radi i sa kojim ciljevima se istražuje, i koji su onda, posledično, najprimereniji teorijski i metodološki pristupi. Ovaj tekst zato ima za cilj da ukaže na značaj feminističkog teorijskog pristupa u razumevanju bilo koje društvene pojave koja je tako snažno „urodnjena“ kao što je to slučaj sa samim roditeljima na Balkanu, ali i da pokaže kako su i sam fenomen samog roditeljstva, ali i konstrukcija njegove nevidljivosti i proizvodnja društvene marginalnosti i vulnerabilnosti samih roditelja (i njihove dece, posledično), dubinski proizvedeni urodnjenom društvenom matricom. Osnovno pitanje koji svaki savestan, ali i obrazovan istraživač mora da postavi kada je suočen sa bilo kojom društvenom pojavom koja je u toj meri „nagnuta“ na jednu stranu, jeste: Kako rodna strukturacija proizvodi tu neravnotežu? Sasvim logično, da je broj muškaraca i žena samih roditelja ujednačen, čak i onda bi trebalo problemu pristupiti iz rodne perspektive, jer je staranje u velikoj meri obeleženo rodnošću u dosadašnjoj ljudskoj istoriji. Ali, kada se radi o fenomenu koji je do to mere rodno asimetričan, feministički pristup zapravo podrazumeva minimum objektivnosti. Kontekstualizacija problema i njegovo objašnjenje zato nužno moraju da pođu od feminističkog znanja, u kome će patrijarhalnost biti shvaćena i univerzalno i „lokalno“, tj. kontekstualzovana u društva evropske poluperiferije koja prolaze kroz „tranziciju“.

U konkretnom slučaju, postoji nekoliko teorijskih pristupa koji su relevantni za same roditelje u kontekstu balkanske poluperiferije. Prvi pristup je najopštiji i odnosi se na definisanje same suštine savremene porodice. U svojoj odličnoj knjizi pod nazivom: „Kastrirana majka⁶, seksualna porodica i drugi dvadesetovekovni mitovi“ autorka Martha Albertson Fineman

⁶ Original naslova glasi „The Neutered Mother“, i čini mi se da je najadekvatniji prevod i najviše u skladu sa onim što autorka tvrdi „kastrirana“, jer „neutralisana“ nije dovoljno jak, a „razrodnjena“ bi bio suviše apstraktan i razvodnjen.

(Fineman, 1995), ide „do dna“ dekonstrukcije onog što naša savremena civilizacija smatra „porodicom“. Pri tom, njen postupak dekonstrukcije nije „naivno“ političko-feministički, već utemeljen na analizi pravne regulative u SAD. Ova autorka kritikuje čak i „mainstream“ feminizam koji ostaje slep za razlike između muškaraca i žena, upravo u domenu reprodukcije, i ima sklonost da „neutralno“ pristupa razlikama koje su realne i suštinski obležavaju ženske živote, i koje formiraju „urodnjene živote“ (gendered lives). Feminističke pravne teoretičarke žene definišu kao „supruge“, a ne kao „majke“, i na osnovu toga se zalažu da kao partnerke, i to jednake, one imaju prava na neutralan tretman. Ali, tvrdi Fineman, „neutralan tretman u urodnjenom svetu ili u okviru urodnjenih institucija ne operiše na neutralan način“ (Fineman, 1995:26). Nuklearna porodica se u pravnom diskursu određuje kao afilijacija između muškarca i žene koja počiva na seksualnosti, a intimnost se pre svega povezuje sa seksualnošću. Otuda, upravo materinstvo ostaje „pravno nevidljivo društveno iskustvo“ (Albertson Fineman, 1995: 27). Autorka dalje tvrdi da je materinstvo do te mere značajno za društvenu konstrukciju ženskosti, da sve žene, bez obzira da li su ili nisu majke i da li to uopšte žele da budu, se neizbežno nalaze pod uticajem takve realnosti. Rodno neutralizovanje materinstva se u suštini vraća kao bumerang, jer je skrajnuto moćno patrijarhalno strukturiranje realnosti po linijama roda. Pod „kastriranjem majke“ autorka podrazumeva „konflikt i kontradikciju koja se generira u kontekstu života mnogih žena zbog negativnih predstava o materinstvu i majčinstvu“ (Fineman, 1995: 70). Ovaj problem je posebno vidljiv na primeru samih roditelja, koji čak više nego svi drugi roditelji nose teret negativnih konstrukcija materinstva i negativnih materijalnih i statusnih posledica koje iz toga proizilaze.

Gledište koje je izneto zadire u dubinu patrijarhalne društvene strukturacije savremenih industrijskih društava koja u suštini negira značaj ekonomije staranja (economy of care), i primat daje tržištu i „javnosti“. Nevidljivost koja obeležava same roditelje na Balkanu je velikim delom, ali ne i apsolutno, proizvedena upravo činjenicom da se **ti roditelji ne sage-davaju kao različiti od ostalih roditelja, odnosno time što se prenebre-gava njihova realna različitost**, koja proizilazi iz činjenice da je **staranje centralni deo njihovih života** i da je ono prepušteno uglavnom ili isključivo njima samima. Dakle, radi se o nekoj vrsti stepenovane nevidljivosti, pri čemu su sami roditelji na samom kraju te skale, upravo zato što je **suština njihovog problema** ono što se inače negira kao problem, odnosno ono što je za „zvaničnu“ ekonomiju koja počiva na patrijarhalnim principima nevidljivo i nebitno – a to je staranje.

Zato je drugi teorijski pristup koji je neophodan za „uramljivanje“ problema samostalnog roditeljstva⁷ vezan za ekonomiju staranja, na način na koji je određuju feminističke teoretičarke. Bez mogućnosti da ovde ulazim u širi prikaz ovih teorijskih stanovišta, zadržaću se samo na nekim najbitnijim elementima ovog teorijskog pristupa. Staranje je u sociologiju, ekonomiju, političke nauke, pravo i filozofiju ušlo pre svega zahvaljujući feminističkoj kritici androcentričnog znanja, koje stavlja fokus na javnu sferu i zapostavlja sferu biološke reprodukcije, pa i afektivnih odnosa, koji su karakteristični za tzv. privatnu sferu. Feminističke teoretičarke govore o tome da postoje „afektivne nejednakosti“ koje se konstituišu nejednakom podelom staranja unutar domaćinstava i među njima, kao i nejednakim pristupom ljubavi, staranju i solidarnosti (Lynch, Baker and Lyons, 2009). Dakle, afektivni domeni, u koje je uključeno i staranje, struktorno su povezani sa ostalim društvenim, a pre svega rodnim nejednakostima. Pošto je fokus neoklasičnih ekonomista na teoriji racionalnog izbora, na metodološkom individualizmu i na razlikovanju privatne i javne sfere, staranje koje žene obavljaju uglavnom u privatnoj sferi još uvek je nedovoljno priznato kao doprinos žena koji u svom agregatnom izrazu predstavlja **značajnu makroekonomsku vrednost**. Većina teoretičarki ističe da je „nevidljivost“ staranja u privatnoj sferi proizvela i **podcenjivanje svih oblika rada** povezanih sa staranjem u javnoj sferi. Jednom rečju, zanemaruju se i afektivni i društveni i ekonomski aspekti doprinosa žena time što se proizvodi nevidljivost staranja. Ta situacija se donekle menja otkad su feminističke teoretičarke počele da tretiraju „staranje“ kao „rad“. Slepilo koje proizvodi neoklasična paradigma utiče na čitav niz distorzija u objašnjenju rodnih nejednakosti. Nevidljivost staranja kao rada, proizilazi iz činjenice da neoklasična ekonomija definiše rad kao „plaćenu“ aktivnost koja se obavlja „izvan kuće“. Konstrukt ovako shvaćenog „rada“ je tako dominantan da rad u okviru staranja najčešće ostaje nevidljiv i za same aktere/ke koji/e ga obavljaju, što predstavlja problem prilikom njegovog merenja (Folbre, 1994, 2006). Kao izrazito kompleksan fenomen, staranje je smešteno u polju koje se u literaturi naziva „**dijamant staranja**“ (care diamond – Folbre, 2006; Razavi, 2011) i kojim se omeđava polje između porodice/domaćinstva, institucija koje se bave staranjem, nevladinog sektora koji pruža usluge staranja i države, koja svojim resursima i propisima utiče na staranje. Sasvim je jasno da u različitim društvenim kontekstima ova četiri domena imaju veoma različite uloge.

7 Upotrebljavam termin „samostalno roditeljstvo“ da bih njime označila pojavu, dok se termin „sami roditelji“ odnosi na društvene aktere koji imaju iskustvo roditeljstva izvan braka. Sam termin „samostalno“ svakako nije najbolji, jer u našem jeziku ima pozitivnu konotaciju i sugerije samostalan izbor, što u velikom broju slučajeva zapravo ne odgovara realnosti.

Kako u većini savremenih društava, pa i onih najegalitarnijih, sve različite oblike staranja još uvek obavljaju uglavnom žene, to znači da žene žive u nekoj vrsti „**paralelne realnosti**“ ne samo u smislu praksi i društvenih položaja već i u smislu vrednosti kojima se rukovode u svakidašnjem životu. I u većini modernih društava postoji **velika napetost** izazvana dvostrukim opterećenjem žene, koje je u „tranziciji“ čak označeno i kao „trostruko“, jer zbog niskog standarda i niske plaćenosti uključuje i dodatni rad (Gal and Kligman, 2000). Rodne uloge, odnosno društvena i kulturna konstrukcija rodnosti još uvek predstavljaju dominantan način na koji se kod žena formira osećanje odgovornosti i motivacija da se staraju o drugima, koji čak mogu nadjačati monetarne nagrade (Lynch, Baker, and Lyons, 2009). Zato se staranje ne može objasniti „racionalnim“ ponašanjem usmerenim na zadovoljavanje „individualnih interesa“. Kako zapažaju feminističke teoretičarke, ideje „vlastitog interesa“ i „racionalnog ponašanja“, koje su vezane za tržište rada, ne mogu se primeniti na situacije u kojima rad nije plaćen (Folbre, 2006). Takođe, veliki deo staranja se **ne može jednostavno delegirati drugima**, ali pojedinačna društva, kao i društveni slojevi veoma se razlikuju u svojim praksama delegiranja, i danas i tokom istorije. Na primer, s početkom „tranzicije“ jeftina ženska školovana radna snaga iz Istočne Evrope je preplavila razvijene evropske zemlje, čime je omogućeno da se veliki deo obaveza delegira na kućne pomoćnice (Lutz, 2002; Misra and Merz, 2004). S druge strane, u zemljama poluperiferije, kao što je Srbija, u kojima je izraženo starenje stanovništva, intenzivna emigracija mlađih generacija generiše svojevrsnu „krizu staranja“ kada je reč o starima (Blagojević Hjuson, 2012). U „tranziciji“ problem staranja je ostao po strani, marginalizovan, iako je izrazito rodno uslovljen (Acsady et al., 2012). Ova činjenica se može objasniti time što su zemlje u „tranziciji“ čak bile više sklone prihvatanju fundamentalnih mera „štедnje“, pa time i ukidanju i smanjivanju troškova za institucije koje se bave staranjem nego što su to bile zemlje koje pripadaju „centru“, odnosno razvijenom kapitalizmu.

Na kraju, razumevanje samostalnog roditeljstva na Balkanu, zahteva dodatnu teorijsku kontekstualizaciju koja omogućuje da se bolje razumeju specifični rodni režimi na poluperiferiji. Bez ulaženja u sam koncept poluperiferije koji sam podrobnije razmatrala na drugim mestima (Blagojević Hjuson 2012; Blagojević & Bobić, 2014), ovde bih se fokusirala samo na onaj deo koji se može najdirektnije dovesti u vezu sa samostalnim roditeljstvom. Naime, specifični rodni režimi na poluperiferiji su oblikovani strukturalnim naporom poluperiferije da dostigne centar, pri čemu se ženski resursi koriste i ekstenzivno i intenzivno. Ovakvi rodni režimi formiraju obrazac rodnih odnosa koji se u privatnoj sferi iskazuje kao „samo/žrtvujući mikro-matrijarhat“ (Blagojević 1994; 1996, 2012), pri čemu je

položaj žene kao dominatne u privatnoj sferi istovremeno i „izbor“ i prilnuda, odnosno, žene su kondicionirane da svoju odanost privatnoj sferi vide kao svoju obavezu i najviši zadatak. Međutim, korišćenje ženskih resursa u javnoj sferi, odnosno njihova zaposlenost i ekonomski samostalnost koja iz toga proizilazi, stvaraju trajnu napetost u rodnim odnosima koja, između ostalog, utiče i na jaku „krizu maskuliniteta“ (Blagojević, 2013), pojačanu naročito za vreme tranzicije „povlačenjem“ muškaraca u privatnu sferu, u kojoj ne uspevaju da nađu svoje adekvatno i društveno legitimizirano mesto. Ali, kriza maskuliniteta, kao relativno trajan obrazac rodnih režima na poluperiferiji, koja je komplementarna, samo/žrtvujućem mikro-matrijarahatu, ujedno proizvodi i podržava veoma snažne patrijarhalne ideologije. Tako, rodni režimi na poluperiferiji uspešno održavaju paradoksalnu situaciju, u kojoj su žene veoma delatne i privatno i javno, ali su istovremeno i veoma izložene mizoginiji i diskriminaciji u javnoj sferi, naročito ako je reč o najvišim društvenim položajima. Tek definisanje ove konstelacije omogućuje suštinsko objašnjenje ne samo nevidljivosti samih roditelja i staranja uopšte, već i izraženu patrijarhalnost institucija, i veoma jako ideološko „kažnjavanje“ svega što bi moglo ličiti na bilo kakvu porodičnu samodovoljnost zasnovanu na ulozi „jake žene“. Istovremeno, stalno održavanje ideje o neophodnosti „žrtvovanja žene“ ukida ideju „nagrade“ i „pomoći“, jer je sama „žrtva“ svojevrsna nagrada.

U srpskom kontekstu odnos prema samim roditeljima dobija još izraženiju paradoksalnost. Naime, nevidljivost samih roditelja se održava uprkos višedecenijskoj javnoj kampanji u korist rađanja, odnosno oficijelne „zabrinutosti“ zbog niskog nataliteta. Dakle, postoji situacija izraženog apsurda u kome se „država“ i razni autoriteti zalažu za borbu protiv „bele kuge“ (Drezgić, 2010), dok istovremeno deca koja su već rođena, i koja rastu unutar jednoroditeljskih porodica, zadržavaju visoku nevidljivost. Još je zanimljiviji fenomen visokog društvenog konsenzusa oko dve stvari: da očevi zapravo ne moraju da plaćaju izdržavanje za decu (što se ogleda u veoma visokoj toleranciji kako javnosti, tako i sudova, pa i samih roditelja kojima su deca dodeljena na staranje), kao i neuspostavljanja Alimentacionog fonda iz koga bi se isplaćivala alimentacija koja bi potom bila potraživana od roditelja koji su dužni da je plaćaju. Ovakav odnos i prema deci, a posebno prema (uglavnom) majkama koje same podižu decu u inače veoma teškim ekonomskim i socijalnim uslovima, može se objasniti jedino ako se prihvati ideja o normalizaciji modela „žena žrtva“, s jedne strane, i visokog društvenog razumevanja za muškarce koji prolaze kroz izraženu „krizu maskuliniteta“. Međutim, pogrešno bi bilo ovakav rodni režim sa gledavati kao posledicu odnosa među rođovima: sasvim suprotno, odnosi među rođovima su posledica ovakvog rodnog režima, koji je i sam uslovljen specifičnim položajem i zavisnošću poluperiferije (Blagojević, 2012).

Tek ovako povezani teorijski pristupi, koji su u svojoj osnovi feministički, omogućuju dublje, smislenije, pa i angažovanije, u smislu društvene kritike, razumevanje problema samostalnog roditeljstva⁸. Feministički pristup omogućava objektivnost, jer izvlači „na površinu“ ono što je nevidljivo upravo zbog patrijarhalne strukture moći. U sledećem delu teksta pozabaviću se samo onim nalazima istraživanja koji potvrđuju postojanje javne nevidljivosti problema, kao i neadekvatnog odnosa institucija, pre svega centara za socijalni rad.

Nelagode zbog definicije

„Sami roditelji“ su u ovom istraživanju definisani kao **sami (izvan braka i kohabitacije) roditelji koji žive sa svojom zavisnom decom, unutar ili izvan proširene porodice**. Samostalno roditeljstvo je obično posledica **razvoda, duge separacije, rađanja izvan braka, ili udovištva**. Ovo je operacionalna definicija samog roditeljstva, koja jasno označava ko je samostalni roditelj i na osnovu kojih najčešćih (u demografskom smislu) uzroka, odnosno životnih događaja. Međutim, u mnogim od institucija u kojima je istraživanje sprovedeno zaposleni su izjavljivali da „ne postoji odgovarajuća definicija“, pod čim su najčešće podrazumevali nepostojanje **pravne definicije**. Ovo je, ujedno, **najčešće navođeni razlog** zašto ne postoji znanje i svest o ovom problemu, kao ni odgovarajući tretman samih roditelja od strane institucija. U centrima za socijalni rad, u ministarstvima, u državnim statistikama, nepostojanje legalne definicije je navođeno kao **legitimni razlog za nepreduzimanje** odgovarajućih zaštitnih mera i za održavanje nevidljivosti problema u javnosti. Naravno, diskurzivna analiza odgovora ukazuje da se pre radi o postojanju patrijarhalnih predrasuda koje onemogućuju da se problem vidi, nego o stvarnoj prepreci. Pravne definicije su stvar konvencije. Ono što je međutim evidentno, je odsustvo dobre volje da se problemu samih roditelja pristupi kao kompleksnom, ozbiljnom problemu, koji zahteva kompleksnu i ozbiljnu državnu intervenciju, jer pogađa i roditelje i decu.

---

⁸ Ovim ne želim da isključim mogućnost da različiti autori pristupaju istraživanjima iz različitih teorijskih uglova, jer je to svakako deo akademskih i intelektualnih sloboda. Međutim, želim da istaknem da bez feminističkog pristupa, i to eksplicitno zastupljenog, i bez napuštanja ideje da je feminism „ekstremno“ stanovište, nema naučne objektivnosti, kada se radi o društvenim fenomenima koji su izrazito rodno determinisani. U principu, ova tvrdnja bi se mogla proširiti skoro do nivoa svih društvenih problema, ali pitanje androcentričnosti celokupnog znanja je još puka apstrakcija za akademsku zajednicu u Srbiji.

Samostalno roditeljstvo je uglavnom marginalizovana tema u okviru javnog diskursa, a pozivanje na nedostatak pravne definicije je samo „zgodan“ izgovor. Kritička feministička analiza diskursa zaposlenih koji su intervjuisani pokazuje da se pre radi o nečemu drugom. Roditeljstvo u patrijarahalnom društvu, a naročito materinstvo, su dominatno oblikovani očekivanjem o „normalnosti žrtvovanja za decu“. Od samih majki se očekuje da učine sve za svoju decu i da se „ne žale“, jer je to njihova odgovornost, kao što se i prepostavlja da je žena ta koja sve treba da učini da se brak održi, kao i da deca imaju kontakt sa ocem. U izjavama nekih zaposlenih u ministarstvima gotovo da postoji osećanje neprijateljstva prema samim roditeljima, kao i latentno očekivanje zloupotrebe:

„Ako bi se samohrani roditelji izdvojili kao posebna vulnerabilna kategorija, bio bi otvoren veliki prostor za manipulaciju. Ljudi bi se razvodili i lažno predstavljali svoj bračni status, samo da bi mogli da ostvare neke privilegije i korist“ (SR, Ministarstvo za socijalni rad).

Ova izjava zvuči veoma cinično imajući u vidu nestabilnost i nizak nivo socijalnih davanja namenjenih samim roditeljima i deci. Prezir kojim se opisuju ljudi koji imaju socijalnu potrebu od strane onih koji su plaćeni da im je pruže, tj. da brinu o zadovoljenju te potrebe, je krajnje zabrinjavajući. Državni službenici se ovde javljaju u ulozi zaštitnika države od moguće zloupotrebe od strane građana, i to građana koji su u stanju socijalne potrebe. To zapravo znači da je sistem postavljen „na glavu“, tj. da se problem ne može svesti na nedostatak fondova i sredstava, već zadire u sam odnos države prema građanima.

Takođe, pokazalo se da u institucijama postoji jako suženo shvatanje ovog problema, odnosno njegovo svođenje na problem materijalne pomoći najugroženijim samostalnim roditeljima. Intervjui sa roditeljima su, međutim, pokazali, da sami roditelji imaju sasvim drugačija očekivanja, odnosno da su materijalna pomoć i eventualne povlastice samo jedan aspekt pomoći, dok su ostali vezani pre svega za pomoć i informacije u vezi podizanja dece. U sve tri zemlje u institucijama je naglašeno da su sami roditelji pokriveni socijalnom zaštitom isto kao i ostali roditelji. Ali, upravo u tome i jeste problem. Ni po strukturi troškova, ni po strukturi potreba, materijalnih i nematerijalnih, ne mogu se sami roditelji jednostavno izjednačiti sa ostalim roditeljima, pa čak ni sa onima koji su posebno izloženi riziku od siromaštva. Ovaj princip izjednačavanja u suštini više šteti nego što koristi, jer čini specifične potrebe samih roditelja nevidljivima ili „lažno zadovoljenima“.

Takođe, u institucijama je u veoma izraženom odbrambenom stavu, naglašavano da „država nema novca“ da učini bilo šta osim onog što već čini. Ovakav pristup zaposlenih u institucijama je svakako zanimljiv, jer

se oni javljaju kao branioci sistema restrikcija, a ne socijalne države, čak i kada su zaposleni u ministarstvima kojima je zvanična uloga vezana za obezbeđivanje socijalne pomoći ugroženima. Takođe, ima se utisak, da pošto se sami roditelji pojavljuju kao neka vrsta „zakasnele vulnerable grupe“, jer su identifikovani kao vulnerable grupa kasnije u odnosu na neke druge, oni nemaju prava da očekuju da im se izade u susret, jer su sredstva već raspodeljena drugima. U institucijama često preovlađuje stav da „ništa više ne može da se učini“, odnosno da ne postoji kapaciteti i resursi da se bilo šta dodatno učini. To znači da u institucijama zapravo ne postoji spremnost da se samere realne potrebe različitih grupa i da se nedogmatično pristupi rešavanju problema. Ko je više ili manje „vulnerable grupa“ nije fiksirana istina, već treba da bude predmet ispitivanja. Povrh svega, iako su sredstva uvek ograničena, izbor prioriteta mora da se zasniva na jasnim principima, a ne na logici „ko prvi do devojke...“. I što je najvažnije, „grupni“ princip u realnosti najčešće ide na štetu individualnog pristupa, odnosno zadovoljenja individualnih i različitih potreba. Iz intervjua obavljenih u institucijama, može se videti da postoji jasna veza između insistiranja na „nepostojanju pravne definicije“, patrijarhalne ideologije koja je raširena u institucijama, nevidljivosti problema i nedostatnosti adekvatne pomoći.

Realnost

Stvarni svakodnevni život samih roditelja u regionu nije bio predmet posebnih istraživanja, pre ovog projekta. Pošto nisu oficijelno prepoznati kao posebna kategorija, statistički podaci su nepostojeći, a velike ankete, kao one o potrošnji domaćinstava, imaju ozbiljna metodološka ograničenja. Jednom rečju, agregatna slika, ili makro slika, je prilično neprecizna i nepouzdana. Međutim, čak i uz ograničenja pomenutih anketa može se videti da su porodice samih roditelja više izložene riziku od siromaštva od ostalih porodica. Na primer, u BiH Anketa o potrošnji domaćinstva (2007) je pokazala da porodice samih roditelja imaju lošije uslove života, da ređe poseduju stan, da su njihova domaćinstva lošije opremljena i da imaju manju verovatnoću da poseduju automobil. Ako je žena „starešina domaćinstva“ stopa siromaštva je 22.4%, u poređenju sa 17.3% kada je „starešina domaćinstva“ muškarac. Na kraju, stopa siromaštva za same roditelje je 17.9% u poređenju sa 13.3% za kompletne porodice. Ipak, iako ovi podaci pokazuju pravac razlika, sama dubina razlika između samih roditelja i ostalih porodica je najverovatnije podcenjena.

Metodološka ograničenja u Anketama o potrošnji domaćinstava uključuju uzorkovanje, definicije i takođe sužen fokus (prihodi i potroš-

nja). Posebno je problematična definicija „starešine domaćinstva“, koja ne samo da je anahrona i da pojačava patrijarhalne stereotipe o rodnoj hijerarhiji unutar porodice i domaćinstva, već je i jako teško „merljiva“ u realnosti. Na primer, „starešina“ može biti žena kojoj je muž duže odsutan, ali je još u braku, i čiji muž i dalje izdržava porodicu. U nekim kulturama, takođe, najstariji član, odnosno članica domaćinstva, po automatizmu postaju „starešine“, ali to ne znači da u domaćinstvu nema kompletne porodice sastavljenih od mlađih članova. Ipak, i pored svih ovih ograničenja, ostaje jasno da su sami roditelji više izloženi siromaštvu, kao uostalom i njihova deca. Deca iz porodica samih roditelja imaju veću verovatnoću da odrastu u siromaštvu, a onda i veću verovatnoću da ranije prekinu školanje ili da budu više izložena rizicima antisocijalnog ponašanja. Ali, materijalni uslovi su samo jedno od ograničenja sa kojima su deca iz ovakvih porodica suočena.

Pošto postoji nedostatak pravne definicije i pošto sami roditelji nisu prepoznati kao statistička kategorija, nije moguće imati precizan uvid o tome o kolikim brojevima se zapravo radi. Međutim, neke procene mogu da se naprave na osnovu anketa o potrošnji domaćinstava. U BiH je, na primer, u 2007. bilo 10.9% domaćinstava samih roditelja od ukupnog broja domaćinstava. Od tog broja 7.5% su bila domaćinstva koja su se sastojala samo od roditelja i dece, dok je 3.4% samih roditelja sa decom živelo u proširenim porodicama. Same majke su sačinjavale 4/5, a sami očevi 1/5 od ukupnog broja samih roditelja. Postoji procena da u Srbiji ima oko 300.000 porodica samih roditelja. Da bi se razumeo pravi značaj problema bilo bi potrebno da se ovi brojevi uporede sa brojevima koji se odnose na neke druge vulnerabilne kategorije. Tako bi se videlo da veoma često značaj koji se pridaje nekoj pojavi, ili status vulnerabilne grupe, ne zavisi nužno od obima problema, već od nekih drugih činilaca, od kojih je verovatno najdominantniji zainteresovanost donatora za taj problem.

Podaci pokazuju da u subregionu ne postoji stalан porast razvoda brakova, iako su predviđanja vezana za procese modernizacije porodice i društva podsticala očekivanja u ovom pravcu. Objasnjenja za ova „odstupanja“ su kompleksna i verovatno leže u činjenici da opšti proces stareњa stanovništva, pa i bračnog kontingenta, smanjuje bračnu nestabilnost. Osim toga, dugotrajna „kriza“ vezana za raspad Jugoslavije, ratove i tranziciju, takođe je pogodovala strategiji preživljivanja zasnovanoj na konzervaciji (Milić, 1995), što podrazumeva i povećanu stabilnost brakova, bez obzira na kvalitet bračnog i porodičnog života. Privid bračne stabilnosti održava se i kao posledica jednostavne činjenice da se samo sklapanje braka sve više odlaže u sve starije doba, a da stariji partneri teže da imaju stabilnije veze. Društveno okruženje u tranziciji ima jake tendencije re-patrijarhalizacije, re-tradicionalizacije i re-familijarizacije, i favorizuje poro-

dicu kao apsolutno neophodnu u „ekonomiji preživljivanja“, pa se i najveći broj parova prilagođava umesto da se razvodi. Statističke službe u sve tri zemlje sakupljaju podatke o tome kome se dodeljuju deca posle razvoda. U BiH u 2007. majke su dobine starateljstvo nad 441 dece od ukupno 650 dece, što predstavlja 67.8%. Očevi su dobili starateljstvo nad 209 dece, što predstavlja 32.2%. U Crnoj Gori u 2007. majkama je dato starateljstvo nad decom u 85.3% slučajeva, a očevima u samo 10.0% slučajeva. U Srbiji u 2006. od ukupno 3.530 dece, 81.1% je nastavilo da živi sa svojim majkama, a 18.9% sa očevima.

Ovi brojevi kada se kombinuju omogućuju da se naprave adekvatne procene. Može se proceniti da je **u tri zemlje u regionu udio porodica sa samim roditeljima u ukupnom broju porodica 10-15% (unutar ili izvan proširenih porodica) a udio samih majki kreće se od 70-85 %, a samih očeva od 15-30%**, u zavisnosti od društvene i kulturne sredine.

Izveštaji po zemljama su pokazali da zaposleni u državnim statističkim institucijama imaju različite stavove po pitanju sakupljanja podataka o samim roditeljima. U statističkim zavodima Federacije BiH i u Crnoj Gori, zaposleni nisu bili samo jako dobro informisani, već i vrlo zainteresovani za pitanje kako postojeće stanje može da se unapredi, a prepreke otklone. U Statističkom zavodu Srbije ne samo da je postojala veoma niska zainteresovanost za problem, već su zaposleni naglašavali da nemaju nikakav zvanični zahtev da se prikupljaju podaci po nekom poboljšanom kriterijumu, čime su pokazali nezainteresovanost i nespremnost da uđu u suštinu problema. Ovo istraživanje je pokazalo da u sve tri zemlje nedostaje sistematično prikupljanje podataka o samim roditeljima i o promenama kojima su oni kao grupa izloženi.

Centri za socijalni rad

U sve tri zemlje institucije koje su najviše involuirane u konkretnе проблеме samih roditelja su centri za socijalni rad. Iako je mreža centara veoma razvijena (u svakoj opštini postoji centar za socijalni rad), ovo je neophodan, ali ne i dovoljan uslov za njihovo uspešno angažovanje. Predstavnici centara su se u intervjuima koji su sa njima obavljeni žalili na uslove rada (mali broj zaposlenih, ograničeni materijalni resursi), nedostatak adekvatne pravne regulative, odsustvo jasnih procedura kako da se tretiraju specifične situacije, nedostatak baze podataka koja bi omogućila adekvatan monitoring i intervenciju. U realnosti sve tri zemlje, sami roditelji često ne mogu da dobiju pomoć na koju imaju pravo prema zakonima, i zaposleni u centrima za socijalni rad se uglavnom osećaju bespomoćno.

Socijalni radnici koji su intervjuisani su kao najveći problem navodili problem nedobijanja alimentacije, kao i činjenicu da same majke, koje su najveća većina samih roditelja, jednostavno ne uspevaju da obezbede materijalnu podršku očeva. U mnogo slučajeva one se osećaju bespomoćno, jer se zakoni ne primenjuju. Na primer, prema zaposlenima u Centru Sarajevo, roditelj koji izbegava svoju pravnu obavezu da plaća alimentaciju može da bude zatvoren i do tri godine, ali to se u realnosti nikada nije dogodilo. Oni su takođe ukazali da čak i posle razvoda roditelji nastavljaju da imaju konflikt, bez obzira na to što je to često protiv interesa dece. Imajući u vidu složenost problema samog roditeljstva, socijalni radnici smatraju da postoji duboka potreba za obrazovanjem, savetovanjem i treningom samih roditelja, kao i roditelja uopšte. Pored ovih zajedničkih problema sa kojima su suočeni centri za socijalni rad u sve tri zemlje, u BiH, zbog složene administrativne organizacije, razlike u tretmanu samih roditelja veoma zavise od opštine, odnosno kantona.

„*Ne radi se samo o samim roditeljima, već ima mnogo pitanja vezanih za socijalnu zaštitu koja su veoma različito definisana u različitim opština-ma. Tako, sada imamo situaciju da osoba u jednoj ulici prima 40KM, a osobu u sledećoj ulici prima 100KM, u zavisnosti od toga kojoj opštini, kantonu ili entitetu ona pripada (BiH, socijalni radnik).*“

Tako, već postojeća raznolikost životnih uslova i situacija samih roditelja, dodatno je iskomplikovana administrativnom organizacijom BiH. Ovo jasno doprinosi rastućem osećanju društvene nepravde i eroziji poverenja u institucije, ostavljajući same roditelje izolovane u njihovim malim svetovima svakodnevne borbe za preživljavanje.

Istraživanje je pokazalo da se socijalni radnici zaposleni u centrima, u odsustvu jasne regulacije i procedura kako da pomognu u podrže same roditelje, razlikuju veoma mnogo među sobom u tome kako oni „vide“ problem i kako mu pristupaju. Odgovori samih roditelja otkrili su da su mnogi od socijalnih radnika empatični, ali bespomoćni:

„*Onaj koji dobije dete, prema našoj regulativi, a ne dobija alimentaciju zbog toga što ima neodgovornih roditelja, postaje žrtva. Niko ga ne pita da li može da izdržava dete i kako će to da uradi?*“

Ni u jednoj od ovih zemalja **ne postoji Alimentacioni fond** za same roditelje i njihovu decu kojima je potrebna finansijska pomoć. U BiH, na primer, zakon omogućuje stvaranje takvog fonda, ali on još nije oformljen. U Srbiji je situacija još gora, jer postoji otvoreno odbijanje ideje od strane najviših vladinih predstavnika da se ovakav fond oformi. Zvanično objašnjenje je da država ne može da preuzme odgovornost od roditelja i za duge i komplikovane pravne procedure da naknadno naplati dugove od

neodgovornih roditelja koji izbegavaju alimentacije. Ovo objašnjenje je u velikoj meri cinično, jer se same majke ohrabruju da vode sudske procese kako bi naplatile alimentaciju, a s druge strane se odbija formiranje fonda sa obrazloženjem da bi za državu bilo gotovo nemoguće da naplati alimentacije od (najčešće) neodgovornih očeva. U intervjuiima sprovedenim u odgovarajućim ministarstvima često je bilo naglašeno da majke imaju odgovornost da vode sudske procese, iako je svima poznato da ti procesi traju godinama i da su sume novca koje se na kraju dobijaju gotovo simbolične, jer ne odražavaju prave prihode očeva. Drugim rečima, od samih majki država očekuje da prolaze kroz absurdne, duge i ponižavajuće procese, koji na kraju treba da omoguće neadekvatne sume za izdržavanje, dok se u isto vreme sama država oseća nemoćno u sprovođenju sopstvenih zakona! Ovaj paradoks jasno pokazuje kako patrijarhalna ideologija dominira u državnim institucijama i kako se ona uspešno kombinuje sa ciničnim neoliberalnim idejama o „stezanju kaiša“ i odgovornosti građana, bez obzira na njihovu stvarnu ne/moć spram institucija u državama u „tranziciji“.

Institucionalna podrška iz perspektive roditelja

Na pitanje šta misle o podršci koju kao sami roditelji dobijaju od države, velika većina ispitanika je izjavila da nikakve ili gotovo nikakve podrške nije bilo.

„Nema odnosa. Država nema pojma kako izgleda podizati dete. Od zdravstvene zaštite, do školovanja“ (SR, sama majka, jedno dete).

Takođe, većina intervjuiranih roditelja je izjavila da nikad nisu primili nikakvu pomoć ili podršku od države. Oni najčešće osećaju da ih državne institucije ignorisu, izuzev u nekim retkim slučajevima. U suštini, samo neki od izrazito materijalno ugroženih roditelja dobijaju neku simboličnu pomoć, ali to ni iz daleka ne odgovara materijalnim i nematerijalnim potrebama populacije samih roditelja.

„P: Da li ste od države dobili bilo kakvu pomoć zato sto ste SP? Ako da, koju? (npr. besplatan boravak djece u vrticu, socijalno davanje bilo koje vrste, olaksice...)“

O: Nikad u životu, nikad, nikad, nikad, ni 10 feninga, nikad me niko nije ni nazvao, ni pitao, samo penzija. Nikad u životu mene niko nije pitao...“ (FBiH, sama majka, troje dece).

„Dobio sam regresiran vrtić za N. (ova druga čerka) za mesec dana. To je neka procedura koja zahteva da dokažeš da si SR, a razlika je smešna.“

Dečji dodatak nisam dobio, pošto sam bio iznad proseka. S. nije išla u vrtić, pošto ne postoji vrtić za slepu decu. Sad se otvorilo nešto, nisam siguran. Ona je išla u predškolsko u Zemun“ (SR, otac dve devojčice).

„Imala sam regresiran vrtić dok nisam bila prijavljena na celu platu. Kad mi je cela plata, koja nikad nije bila velika, išla preko računa, više nisam imala regresiran vrtić. Regresija je bila godinu dana, a dve nije. Kad mi je muž umro, pa sam morala da idem u nacionalnu službu za zapošljavanje, ta žena se nešto tako potresla, zatvorila je vrata i onako mi pojasnila da ja imam pravo na dečji dodatak. Ja sam to uzimala neko vreme, oko godinu dana. To mi je taman pokrivalo potrebe za pelenama. Posle, pošto sam poslovno sarađivala za CSR, bilo me sramota da ja uzimam dečji dodatak, pa sam prestala.“ (SR, sama majka, jedno dete).

Ovi odgovori pokazuju ne samo odsustvo pomoći i podrške, već odustvo sistematskog i planiranog odnosa prema problemu samohranog roditeljstva.

„Ne postoji odnos, na skali od 1-10, 1,5. Kad se obratiš neko možda obrati pažnju. Ali, ne postoji sistemski odnos. Nema u sistemu obrazivanja, zdravstva, kulture, turizma. Neću da dobijam jeftinije mleko, ali hoću da mogu da se obratim za pomoć u cilju brige o deci, ne o meni. Takođe, da se zaštite prava roditelja koji je napušten od strane drugog roditelja“ (SR, sama majka, dvoje dece).

„Ako uzmem svoj primjer ja sam razočaran što se tiče države. Mislim da se ne vodi računa ni o čemu definitivno. Evo kako bih ja to definisao što se tiče našeg sistema, naših političara: ko ima, dajte mu još, a ko nema, pa nije se ni naučio.“ (FBiH, sam otac, jedno dete).

Birokratske procedure kojima su sami roditelji izloženi da bi ostvarili svoja prava odaju kafkijansku atmosferu koja vlada u institucijama, pri čemu se stalno iznova pokazuje da je oslanjanje na „veze“ najefikasnija individualne strategija.

„Za tu porodičnu penziju sam se borio 2 godine. Moja žena je bila zaposlena kao saradnica, kada vaspitač, za stalno. Posle njene smrti, u njenoj firmi su mi rekli da imamo pravo na tu penziju. Onda sam ja otišao u Nemanjinu i tamo su mi rekli da mi treba iz svake od firmi u kojima je ona radila papir da je radila. E, tu mi se našla naša zajednička prijateljica i dosta stvari izvadila umesto mene. To je baš bila pomoć. Onda nešto oko poreza nije bilo plaćeno, pa sam ja platio to sve. Pitao sam samo jel' se na tom JMBG vodi nešto, sve sam poplaćao. Kad sam skupio sve papire i predao u Nemanjinoj, čekao sam 6 meseci. Kad god sam otišao, rekli su uvek – biće sedeće nedelje. Dok nisam našao vezu, zvali su me odmah. Bilo bi lepo da roditeljima kažu šta treba da se doneše. Njemu su bili zakinuli 6 meseci pen-

zije. Posle su to isplatili, pa sam ja to stavio njemu na knjižicu. Ne objasneti da možeš odmah da predaš, pa onda da dopunjavaš dokumentaciju. Procedura je potpuno nejasna. Najgore je kad čovek ne zna gde da ide. Sreća pa se uvek nađu ljudi da pomognu. Kad se pogura, sve se može. To je sada 8000 din. Ona je imala 12g staža.“ (SR, sam otac, jedno dete).

Prema postojećim propisima, problem predstavlja i činjenica da sam roditelj u okviru postojeće socijalne politike koja radikalno ignoriše njihove probleme i potrebe, uopšte i ne može da se kvalifikuje ni za kakav oblik pomoći ili podrške, jer tako nešto veoma često i ne postoji kao realna opcija. Sami roditelji nisu sistematski obavešteni o svojim pravima, čak i kada ona postoje. Ponekad roditelji „otkriju“ svoja prava gotovo slučajno, ili kroz kanale neformalne komunikacije. Ponekada jednostavno imaju sreće u komunikaciji sa zaposlenima u centrima za socijalni rad. Međutim, u principu se radi o odsustvu sistematskog i sistematičnog obaveštavanja o pravima, kao i o odsustvu dobronamernosti kod velikog broja onih koji su po službenoj dužnosti u obavezi da šire ove informacije. U najvećem broju slučajeva sami roditelji i deca su suočeni sa dugim i ponižavajućim procedurama ostvarivanja svojih i inače minimalnih prava.

U samom procesu ostvarivanja prava, kao reakcija, dolazi do otpadanja, odnosno osipanja, naročito od strane onih koji nisu na dnu socijalne lestvice. Drugim rečima, težina i zahtevnost procedura koja najčešće podrazumeva obilje neograničenog vremena pogoduju samo onima koji imaju velike poširene porodice i nikakve radne obaveze (odnosno koji su nezaposleni), pa mogu da provode neograničeno vreme i vrše pritisak na odgovarajuće institucije. U tom smislu, „pomoći“ postaje kontraproduktivna, jer u suštini nagrađuje one koji imaju slobodno vreme, i po pravilu ne rade i ne zarađuju, dok oni koji pokušavaju da uglavnom sami reše svoj problem bivaju kažnjeni. Ovo lažno i prisilno ujednačavanje ima negativne etičke poruke.

Iz različitih intervjeta video se da su sami roditelji suočeni sa veoma korumpiranim institucionalnim okruženjem u kome oni moraju da plate nekom da bi ostvarili svoja prava. Komplikovane procedure, u uslovima radikalnog „siromaštva vremena“ kome su izloženi, samo pojačavaju problem. Komplikovanost procedura je u potpunoj diskrepanci sa veličinom i značajem same pomoći, pa je mnogima najjednostavnije da odustanu. Zaposleni roditelji najčešće ne mogu da rade i da se bave procedurama, jer ne mogu da usklađuju te dve stvari, pogotovo kada rade kod privatnika. Posebno je uznemirujuće to što kada su sami roditelji suočeni sa drastičnom situacijom, kao što je smrt jednog roditelja ili teška bolest deteta, ili lična, oni nemaju nikakve mogućnosti da dobiju institucionalnu pomoći i podršku, ili mogu da je dobiju posle izuzetno dugog odlaganja. Drugim

rečima, ne postoje nikakvi fondovi za slučaj „hitne pomoći“ koji bi omogućili bar neki osećaj sigurnosti u najtežim trenucima.

Sami roditelji su, po prirodi stvari, mnogo osjetljiviji na dobro funkcionisanje institucionalnog okruženja nego što je to slučaj sa roditeljima koji žive zajedno i zajedno brinu o deci. Neadekvatna organizacija vrtića i škola, u smislu vremena rada i smena, njih daleko više pogoda, jer im nameće komplikovanu organizaciju ili ograničava mogućnosti vezane za druge aktivnosti. Vrtići, na primer, rade uglavnom do 4.30 popodne iako se normalno radno vreme u ove tri zemlje uglavnom promenilo, i traje do 5 ili 6 popodne. Rad škola po smenama, koje traju mnogo kraće od radnog vremena roditelja, takođe predstavlja ozbiljan problem za svakodnevnu organizaciju zaposlenih roditelja. Ove činjenice ne samo da izazivaju ozbiljan stres kod roditelja, već zahtevaju i rešenja, koja se najčešće svode na oslanjanje na proširenu porodicu. Žene koje su stručnjakinje, kao što su neki intervju pokazali, izvesnu pomoć mogu imati i od strane plaćene pomoći, ali to je ipak za veliku većinu samohranih roditelja skupo i neodrživo rešenje koje sebi ne mogu da priuštite.

„Ja se nisam ni obraćala državi kao SR. Ne znam šta rade druge „single mothers“ ako nemaju novca da plate siterku. Meni se dešavalo da me zovu iz boravka već u 16.30h da kažu da je moje dete jedino, iako boravak radi do 16.30h. Ne prate promene, danas niko živi ne radi do 15h, kao sto su naše mame radile.“ (RS, sama majka, dvoje dece).

Roditelji veoma često nisu sigurni na šta i pod kojim uslovima imaju prava, ali neki ipak uspeju da nađu put kroz lavitint.

„Deca su imala besplatan vrtić i 50% nižu cenu za letovanje i zimovanje, kao deca palih boraca. Za dečiju dodatak, ja nisam ni konurisala, ne znam, mislim da nemam pravo. „Dobila sam pomoć, tj. dečiji dodatak, jer su mi primanja bila u odgovarajućem rangu. Za SR postoji drugi, viši, prospekt. Dok sam imala prava na dečiji dodatak, moj prosek primanja kao SR, je mogao da bude veći nego za venčane roditelje. Pravo na dečiji dodatak nema direktne veze sa činjenicom da sam SR. Regresirana cena plaćanja vrtića je bila zato sto sam SR, 50% je bila niža cena vrtića. Čak za one koji su nezaposleni, na to može biti još niža cena. Ali, nemam besplatne knjige, trening, markicu za prevoz niti išta tog tipa. Skoro sam pitala za njih dvojicu da li imam olakšavajuću okolonost što sam SR? Rekli su da ne, da je to moj problem“ (SR, samostalni roditelj, dvoje dece).

Poseban problem predstavlja i činjenica da neadekvatna organizacija vrtića i škola proizvodi i dodatne bezbednosne rizike za decu, pogotovu ako nemaju odgovarajući nadzor, i to u okruženju koje ima izrazit porast kriminala i nasilja.

Većina intervjuisanih roditelja ima ograničena i iskustva sa centrima za socijalni rad, iako bi se moglo očekivati da je njihova potreba za kontaktima daleko veća. Iskustva su uglavnom neutralna ili, čak negativna. Ipak, u određenim slučajevima pružena je pomoć roditeljima i to u dijapazonu koji ukazuje na veoma raznovrsne potrebe roditelja i dece.

„Kad su mi trebali zavrsili su posao, dva puta. Kad je bio razvod i kada sam prvi put isla u Grčku sa decom, tada CSR daje preporuku kao drugi staratelj, da deca mogu sa mnom da putuju u Grčku. Problem je što se to daje za svaki pojedinačni slučaj ponovo. Npr, ako neko od njih dvojice sada da otpušta na takmičenje za dve nedelje, pitanje je da li bih uspela da dobijem papire za njega. Ja sam pitala tada u CSR da li mogu da dobijem na godinu dana, da mogu da planiram, da mogu sa njima da odem na vikend. To ne postoji dugoročno.“ (SR, sama majka, dvoje dece).

„P: Kakva su vasa iskustva sa centrima za socijalni rad?

O: Jako loša, naročito sa CSR Vrbas. Čak su bili doneli preporuku da se i drugo dete dodeli njemu, tj da mu daju starateljstvo nad oboje dece. Ja sam odmah uložila žalbu i tražila sam izuzeće CSR kao stručne ustanove. Tražila sam kliničko veštačenje, da idemo kod psihijatra i muža i mene. CSR se mnogo isprepadao pošto ima dosta prigovora na njihov rad. To veštačenje nije obavljano. Sve u svemu, CSR Vrbas je katastrofa.“ (SR, sama majka, jedno dete).

Nedostatak poverenja u CSR neki roditelji pokušavaju da reše smanjivanjem kontakata i zavisnosti, kako bi izbegli dodatne komplikacije:

„Namerno sam izbegla kontakte sa CSR. Kada smo se mi dogovorili, moja advokatica je pripremila predlog i CSR je samo prihvatio taj naš predlog. Ako roditelji nisu saglasni oko starateljstva, onda CSR mora da učestvuje. Ako se roditelji dogovore, onda sudija samo aminuje taj dogovor“ (SR, sama majka, jedno dete).

Umesto zaključka

U ovom radu je prikazan samo deo nalaza iz prvog istraživanja o samim roditeljima na Balkanu. I samo istraživanje i ovde prikazani rezultati insistiraju na značaju feminističkog pristupa u razumevanju problema, i ukazuju na nemogućnost adekvatnog društvenog pristupa ukoliko se feministička perspektiva izbegava, ili je skrajnuta. Izabran je deo istraživanja koji se odnosi na problem definisanja fenomena samog roditeljstva i na rad onih institucija, centara za socijalni rad, koje bi trebalo da imaju nalaženu ulogu u pružanju pomoći i podrške samim roditeljima. Međutim,

iako se radi o problemu koji po svom obimu nije zanemarljiv, proizvodenja nevidljivosti, kao i često ciničan odnos institucija prema roditeljima koji „hoće da imaju neka prava“, blokiraju pomoći i dodatno etiketiraju same roditelje. Takođe, pristup u kome se oni posmatraju kao „grupa“, iako su zapravo izrazito diverzifikovani, onemogućuje adekvatno osmišljavanje javne politike koja bi stvarno doprinela poboljšanju položaja roditelja i dece. Na kraju, centri za socijalni rad, ministarstva, kao i ostale institucije u okruženju, neguju patrijarhalnu ideologiju koja u „žrtvovanju žene– majke“ ne vidi nikakav problem, sve do nivoa njihovog potpunog iscrpljivanja usled bolesti i stresa.⁹

Literatura

- Acṣady J., et al. (2012): „Traditional and Alternative Patterns in the Social Construction of Care in Hungary After the Transition“, in: Daskalova, K., Hornstein-Tomic, C., Kaser, C.; Radunovic, F. (eds.): *Gendering Transition: Studies of Changing Gender Perspectives from Eastern Europe*. Wien: Erste Foundation Series, Lit Verlag
- Bakšić-Muftić, Jasna (2002) *Gender u socijalnoj politici u BiH*. Konferencija „Iskušta reforme socijalnog sektora u BiH“. Radni materijali: eseji.
- Bergnehr, Disa (2008) *Timing Parenthood: Independence, Family and Ideals of Life*, Linkoping: Linkoping University
- Bertaux, Daniel and Catherine Delcroix (1992) Where have all the Daddies Gone? in: Bjornberg Ulla (1992) (ed.) *European Parents in the 1990s: Contradictions and Comparisons*, New Brunswick and London: Transaction Publishers, pp. 181-196
- Bjornberg, Ulla (1992) (ed.) *European Parents in the 1990s: Contradictions and Comparisons*, New Brunswick and London: Transaction Publishers
- Blagojević, Marina (1989a) *Stavovi mladih o braku i roditeljstvu* (M.A. thesis), Beograd: Filozofski fakultet
- Blagojević, Marina (1995) ‘Svakodnevica iz ženske perspektive: Samožrtvovanje i beg u privatnost’, in Bolčić S. (ed.), *Društvene promene i svakodnevica: Srbija početkom 90-ih*, Beograd: ISIFF, 1995, pp. 181– 209.
- Blagojević, Marina (1997), *Roditeljstvo i fertilitet: Srbija 90-ih*, Beograd: ISIFF, 1997
- Blagojević: Single Parents in the Western Balkans Between Emotions and Market (2012), in: K. Daskalova; C. Hornstein-Tomic; K. Kaser; F. Radunovic

⁹ Više o tome, u Blagojević: Single Parents in the Western Balkans Between Emotions and Market (2012), in: K. Daskalova; C. Hornstein-Tomic; K. Kaser; F. Radunovic (eds.) *Gendering Post-Socialist Transition: Studies of Changing Gender Perspectives*, Wien: Lit Verlag.

- (eds.) *Gendering Post-Socialist Transition: Studies of Changing Gender Perspectives*, Wien: ač Lit Verlag GMBHR Co. KC. Wien
- Blagojević Hjuson (2013) *Gender Barometer in Serbia 2012: Development and Everyday Life*, Belgrade: UN WOMEN
- Blagojević i Bobić (2014), Understanding Population Change from the Semi-peripheral Perspective: Advancement of Theory, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 148/3
- Daskalova K; C. Hornstein-Tomic; K. Kaser; F. Radunovic (2012) (eds.) *Gendering Post-Socialist Transition: Studies of Changing Gender Perspectives*, Wien: ač Lit Verlag GMBHR Co. KC. Wien
- Drežgić, R. (2010): „Bela kuga“ među Srbima – o naciji, rodu i rađanju na prelazu vekova, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Esping- Anderson G (1996). *Welfare States in Transition: National Adaptations in Global United Nations Research Institute for Social Development*, Sage 1996
- Fineman A.M. (1995) *The Neutered Mother, the Sexual Family and other Twentieth Century Tragedies*, N.Y.: Routledge
- Fodor, Eva (2006) A Different Type of Gender Gap: How Women and Men Experience Poverty *East European Politics and Societies* 20; 14.
- Folbre, Nancy (1994), *Who Pays For the Kids: Gender and the Structures of Constraint*, London, New York: Routledge
- Folbre, N. (2006): „Measuring Care: Gender, Empowerment and the Care Economy“, *Journal of Human Development*, Vol. 7, No. 2, July 2006.
- Forsberg, Lucas (2009) *Involved Parenthood: Everyday Lives of Swedish Middle-Class families*, Linkoping:Linkoping University
- Gal, Susan. and Gail Kligman (2000) (eds.), *Reproducing Gender: Politics, Publics, and Everyday Life after Socialism*, New Jersey: University Press Princeton
- Glenn Evelyn Nakano, Grace Chang and Linda Rennie Forcey (1994)(eds.), *Mothering: Ideology, Experience and Agency*, NY and London: Routledge
- Guichon, Audrey, Christien L. van den Anker and Irina Novikova (eds.), *Women's Social Rights and Entitlements*, London:Palgrave Macmillan, 2006
- Hearn, Jeff and Keith Pringle, *European Perspectives on Men and Masculinities: National and Transnational Approaches*, New York: Palgrave Macmillan, 2006
- Hetherington, E. M., and M. Stanley-Hagan (1986) Divorced Fathers: Stress, Coping, and Adjustment, in Michael E. Lamb (ed) *The Father's Role: Applied Perspectives*, New York: Wiley
- Jahnert, G, J. Gohrish, D. Hahn, H.M. Nickel, I. Peinl, K. Schafgen (eds.) *Gender in Transition in Eastern and Central Europe*, Berlin: Trafo Verlag, 2001
- Jovanović, Miroslav, and Slobodan Naumović, (2002)(eds), *Gender Relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century*, Udruženje za društvenu istoriju – Ideje 4, Belgrade/Graz, 2002

- Kaplan Ann E. (1992) *Motherhood and Representation: The Mother in Popular Culture and Melodrama*, London and NY:Routledge
- Kazer, Karl (2002)., *Porodica na Balkanu: analiza jedne kulture koja nestaje*, Beograd: Udrženje za društvenu istoriju, Beograd
- Kukanesen, Ren(2009). „Porodice u kojima je nosilac domaćinstva žena“. *Razvojni program Ujedinjenih nacija u BiH*. Datum objavljanja: 13.06.2003. Prijstupljeno 10.04.2009. <http://www.undp.ba/index.aspx?PID=36&RID=9>
- Lynch, K., Baker, J. and Lyons, M. (eds.) (2009): Affective Equality: Love, Care and Injustice, Palgrave Macmillan.
- Marinković, Draško et.al (2008). *Analiza demografske situacije i sprovodenja pravnatalitetnih mjer i aktivnosti u Republici Srpskoj*. Projekat – naučno-istraživačka studija. Banja Luka: Ministarstvo za-- porodicu, omladinu i sport i Savjet za demografsku politiku Republike Srpske,
- Manning W.D. K.A. Lamb (2004), Adolescent Well-Being in Cohabiting, Married, and Single-Parent Families, *Journal of Marriage and Family* Vol 65 Issue 4, 2004
- Milić, Andelka (1995) Svakodnevni život porodica u vrtlogu društvenog rasula: Srbija 1991-1995, u: Silvano Bolčić (prir.): *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, Beograd: ISIFF
- Milosavljević, Milosav, Božidar Stojanović i Jovanka Vuković (2002). *Vanbračne porodice u Republici Srpskoj*. Rezultati Akcionog projekta „Potrebe, položaj, problemi i zaštita vanbračnih majki sa djecom“. Bijeljina: Javni fond za dječiju zaštitu Republike Srpske
- Palkovitz, R. (1997) Reconstructing ‘Involvement’: Expanding Conceptualizations of Men’s Caring in Contemporary Families. In: Alan J. Hawkins and David C. Dollahite (eds) *Generative Fathering: Beyond Deficit Perspectives*. Thousands Oaks, CA: Sage
- Parke, Ross (1996) D. *Fatherhood*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Razavi, S. (2011): „(Re)thinking Care in a Development Context Development and Change“ (UNRSD), Volume 42, Issue 4.
- Renne, Tanja (1997) *Ana’s Land: Sisterhood in Eastern Europe*, Westview Press, January 1997
- Robila, Mihaela (2004) (Ed.). Families in Eastern Europe. New York, NY: Elsevier
- Thurer, Shari L. (1994) *The Myths of Motherhood: How Culture Reinvents the Good Mother*, Harmondsworth: Penguin Books
- Tomanović et al. (2014) *Jednoroditeljske porodice u Srbiji: sociološka studija*, Beograd:ISIFF
- True, Jacqui (2000) Gendering post-socialist Transitions, in: Marchand M. And Runyan A.S. (eds.) *Gender and Global Restructuring*, Eds.New York:Routledge
- UN BiH (2003) *Porodice u kojima je nosilac domaćinstva žena*.

UNIFEM (2006) *The Story Behind Numbers: Women and Employment in Eastern Europe and the Western Commonwealth of Independent States*, UNIFEM, March

USAID (2005) *Bosnia-Herzegovina Gender Assessment*.

Vuković, Jovanka, Nada Lipovac i Marijana Kasapović (2008) *Položaj i potrebe djece u višečlanim porodicama u Republici Srpskoj. Rezultati istraživanja*. Banja Luka: Ministarstvo za porodicu, omladinu i sport i Savjet za djecu Republike Srpske

Watson, Peggy (1993) The Rise of Masculinism in Eastern Europe, in *New Left Review*, 198

Ostali izvori

Agencija za statistiku BiH, Federalni zavod za statistiku (FBiH). Republički zavod za statistiku (RS). 2007. *Anketa o potrošnji domaćinstava u BiH*.

Demografska statistika 1980, i od 2000-te do 2006-te godine, Beograd: Savezni zavod sa statistikom SFRJ i Republički zavod za statistiku Srbije.

Federalni zavod za statistiku. 2008. *Stanovništvo FBiH 1996-2006*. Statistički bilten 110. Sarajevo.

Izvještaj o humanom razvoju za Bosnu i Hercegovinu (2007) – Socijalna uključenost u BiH. *Razvojni program Ujedinjenih nacija u BiH*. <http://www.undp.ba/index.aspx?PID=36&RID=63>

Nacionalna strategija za poboljšanje položaja žena i unapređivanje ravnopravnosti polova, Republika Srbija (2008), Beograd: Ministarstvo rada i socijalne politike

Plan aktivnosti za postizanje rodne ravnopravnosti u Crnoj Gori (2008 – 2012. godina)

Praćenje društvene uključenosti u Srbiji (2009) Beograd: Vlada Republike Srbije
Strategija za razvoj porodice u Republici Srpskoj za period od 2009. do 2014. Godine (2008). Vlada Republike Srpske.. Banja Luka: Ministarstvo za porodicu, omladinu i sport

Udruženje samohranih i razdvojenih roditelja Norne, Tuzla (2006) *Analiza stanja, potreba i problema samohranih i razvedenih roditelja. Tuzlanski kanton i Brčko distrikt*.

Žene i muškarci u Srbiji (2008), Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije
Žene i muškarci u Vojvodini (2008) Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova, Novi Sad: Izvršno veće Autonomne Pokrajne Vojvodine

Dr Marina Hughson

Sami roditelji na Zapadnom Balkanu: javna nevidljivost i patrijarhalne institucije

Apstrakt

Ovaj tekst se vraća na samo neke od istraživačkih rezultata iz kompleksnog istraživanja sprovedenog na Zapadnom Balkanu (Srbija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora), koje je predstavljalo prvo istraživanje o samim roditeljima u regionu. Ono je imalo za cilj da mapira životne okolnosti samih roditelja, kao i njihovo institucionalno okruženje, postojeće javne politike i njihovu efektivnost kada je reč o samim roditeljima. U istraživanju su korišćeni komplementarni metodi: kvantitativni, kvalitativni i participativni. Ono je jasno bilo postavljeno i obavljeno kao feminističko istraživanje. Institucionalna analiza je bila fokusirana na rodne mehanizme, odgovarajuća ministarstva, statističke zavode i centre za socijalni rad. Kako bi se samom roditeljstvu pristupilo iz individualne perspektive, korišćeni su dubinski intervjuji sa samim roditeljima. U ovom tekstu, međutim, zbog ograničenosti prostora, interpretiraju se samo neki od prethodnih nalaza u svetu nekoliko komplementarnih feminističkih teorijskih pristupa: pristupa „kastrirane majke“; pristupa koji afirmiše različitost rodnih režima na poluperiferiji od onih u centru, i pristupa koji se koncentriše na staranje (ekonomija staranja, staranje kao rad). Ovaj tekst se koncentriše na javnu nevidljivost problema i institucionalni patrijarhalizam, koji predstavljaju osnovnu prepreku za konstruktivan i racionalan pristup problemu samog roditeljstva. Iako sami roditelji predstavljaju relativno veliki deo populacije (25-30% svih porodica), od kojih većinu čine jednoroditeljske porodice sa samim majkama (75-85%), oni uporno ostaju nevidljivi usled odsustva „pravne definicije“ i patrijarhalne ideologije koja preovlađuje u centrima za socijalni rad i odgovarajućim ministarstvima. Osnovni zaključak je da su sami roditelji objekat marginalizacije i socijalne isključenosti na osnovu njihove nepriznate razlike, koja se sastoji od suštinske centralnosti staranja u njihovim svakodnevnim životima. Zato se ovaj tekst takođe nužno angažuje i u kritici nefeminističkog istraživanja koje se primenjuje na izrazito urođen problem kao što je samo roditeljstvo, tvrdeći da odustvo feminističkog pristupa proizvodi distorziju rezultata i neobjektivno znanje.

Ključne reči: rod, sami roditelji, roditeljstvo, Balkan, centri za socijalni rad, staranje

Prakse u svakodnevnom životu bračnih parova na početku roditeljstva

Uvod

U Institutu za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, sada već duže od dve decenije, u kontinuitetu, sprovode se empirijska istraživanja privatnosti, braka, porodice, žena, rodnosti, roditeljstva, omladine, dece, itd, čime je uspostavljena jasna istraživačka orijentacija i sociološka profilacija (Milić, 2009). Ciljevi su, do danas, ostali jedinstveni, da se sagleda kompleksna svakodnevica pojedinaca i porodica u različitim društvenim fazama, počev od ekonomske krize i potonjeg raspada bivše Jugoslavije krajem 1980-tih, preko društvene transformacije 1990-tih (blokirane do 2000-te, odblokirane ili ubrzane od 2000. do 2008., pa do današnje faze tzv konsolidovanog, političkog kapitalizma), ali iz perspektive običnih ljudi ili individualnih aktera, muškaraca, žena, partnera, mlađih, dece, starih, itd, a ne samo iz makro strukturne i dinamičke vizure.

Ovaj rad je proizašao iz dela obrade 30 intervjua parova iz Beograda (60 muškaraca i žena) u okviru podteme *Politike roditeljstva*, čiji je terenski deo realizovao tim istraživača tokom 2013./2014. godine, a u okviru velikog projekta Instituta¹. Primenili smo kvalitativni pristup i tehnike

* Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu; matildab@eunet.rs

1 Tekst je rezultat rada autorki na makroprojektu ISI FF pod naslovom „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji – koncepti i akteri“, koje podržava Ministarstvo nauke, prosvete i tehnološkog razvoja vlade RS (ev.broj 179035).

intervjua i posmatranja, na *snow ball* uzorku u Beogradu i kontrolnom od 10 parova u Kragujevcu. Planom intervjeta želeli smo da prikupimo informacije vezane za: subjektivna osećanja, ponašanja i interakcije bračnih parova, uzrasta od 18-55 godina, podeljenih u uže starosne grupe, različitog obrazovnog statusa (nižeg, srednjeg i višeg). Teme su se ticale njihovih priprema i prelaza iz dijade u roditeljstvo, odnosno u porodičnu grupu. Intervjueri su beležili priče, emocije, reagovanja bračnih partnera, odnosno muškaraca i žena posebno, vezanih za tri etape njihovog životnog, bračno-porodičnog ciklusa: pre porođaja, nakon rađanja i posle konsolidacije porodične grupe. Odgovori su beleženi kao audiozapisi, a potom transkribovani i dalje analizirani/tumačeni. Istraživanje je imalo namenu i da uspostavi kontinuitet i triangulira nalaze sa srodnim terenskim istraživanjima ISI FF iz 1990-tih i 2000-tih, kao i da ih komparira sa najnovijim nalazima rodnih barometara (Blagojević-Hjuson, 2006, 2012, 2013).

U predmetnom smislu, u ovom radu se bavimo preispitivanjem rodnih praksi u vezi sa konkretnim poslovima u periodu neposredno nakon rođenja bebe i njenog dolaska u porodicu/kuću. Analiziraju se 10 sasvim konkretnih aktivnosti (kupanje, uspavljanje, menjanje pelena, buđenje noću kad beba plače, šetnje sa bebom, odlasci kod lekara, peglanje dečje odeće, kuvanje, spremanje stana, pravljenje albuma dečijih fotografija). Osnovni cilj je bio da sagledamo u kojoj meri se svakodnevni poslovi (neposredno nakon rođenja bebe pa do otprilike navršene prve godine) dele, tj obavljaju zajednički, odnosno perzistiraju kao pretežno ženski, uz sporadično angažovanje muškaraca, ili se pak angažuju drugi (uključujući i eventualnu plaćenu pomoć, registrovanu samo u jednom slučaju). Pretpostavili smo, na bazi rezultata *Rodnih barometara* iz 2006. i 2012., da se savremeni muškarci, bar kada je o metropoli reč, generalno aktivnije uključuju u prakse (ranog) roditeljstva u odnosu na ranije generacije, njihovih očeva. Druga hipoteza je da žene napuštaju model samožrtvovanja (Blagojević, 1997), posebno urbane, mlađe i obrazovanije (Blagojević-Hjuson, 2012). Preciznije, *Rodni barometar* je utvrdio da se model ženskog žrtvovanja primećuje i danas, ali samo kao prelazan i instrumentalan, u ranoj fazi mlađih roditelja, a praksa roditeljstva je snažnije dezideologizovana u poluperiferijskom društvenom kontekstu (Blagojević, 1993, 1993a, Blagojević – Hjuson, 2012, 2013; Vilenica, ur., 2013). Ta rana faza samožrtvovanja žena je komplementarna fazi (višestrukog) radnog opterećenja muškarca u plaćenim aktivnostima na zvaničnom i sivom tržištu poslova (Babović, 2009). Treće, želeli smo da utvrđimo u kojoj meri će analiza diskursa i praksi pokazati da je porodica, kao i partnerstvo i dalje izraženo detecentrično ili kako to ilustrativno kaže jedna feministička autorka – da roditeljstvo i dalje perzistira kao *ekstenzija braka* (Višić, 2013). Četvrto, prepostavke da su neki od domaćih poslova i dalje više „ženski“

nezavisno od socijalne pozicije, tj obrazovanja, starosti, zaposlenosti, kao što su: kuvanje, peglanje, spremanje stana, buđenje noću kada beba plače, uspavljanje i presvlačenje.

Rad smo koncipirale tako da se, posle uvodnih napomena gde smo prezentovale ciljeve i početne pretpostavke, u drugom delu izlaže pojmovno teorijski okvir relevantan za razumevanje rezultata istraživanja, potom se kratko izlaže metod formiranja iskustvene evidencije. Sledi diskusija u kojoj smo pokušale da protumačimo dobijene empirijske nalaze i zaključak.

Pojmovno teorijski okvir

U feminističkom diskursu operiše se sa dva pojma, bitna za razumevanje savremenog roditeljstva: *materinstvo* i *majčinstvo* (Vilenica, 2013, Višić, 2013). Pod materinstvom se podrazumeva društveno regulisan status majke i njena veza sa detetom. Reč je o instituciji koju definiše, sankcioniše, nadgleda zajednica. Pod majčinstvom se, pak, podrazumeva skup individualnih praksi, kojima se odgaja dete (ljubav, nega, hranjenje, vaspitavanje, obrazovanje, staranje), (Višić, ibidem: 97). Materinstvo implikite podrazumeva ženu, mada se, istina sve više u zakonima i politikama uvodi rodno neutralan pojam „roditelja“, već uveliko prisutan recimo u Skandinaviji (Olah & Bernhard, 2008). Majčinstvo je u tom smislu precizniji pojam i tu se kao hranioci i akteri brige o detetu pojavljuju i muškarci, usvojitelji, homoseksualni parovi, itd (Višić, ibidem). U savremenom društvu se ženama u centru priznaje pravo na karijeru, uskladivanje posla i porodice, odlaganje rađanja u kasnije godine, a zarad ispunjenja njihovih materinskih potreba angažuju se surrogat majke, negovateljice i kućne pomoćnice sa (polu)periferije, iz nižih socijalnih slojeva, odnosno imigrantkinje. Slične uloge ženama recimo bivšeg Istočnog bloka dodeljuju se u prostituciji, industriji zabave, seks turizmu i sl.

U zapadnim društvima, međutim, perzistira univerzalističko shvatnje materinstva, zasnovano na biološkoj vezi žene i deteta (Višić, 2013:94), a ta se matrica uporno brani, uprkos denaturalizaciji koja je već sprovedena u domenu seksualnosti, seksualnih praksi, intimnosti, partnerstva, rodnosti. Naturalistička osnova materinstva je najbolje predstavljena sledećom šemom (C. Smith, prema Višić, 2013:94):

„Seksualna aktivnost → trudnoća → rođenje → majčinstvo → materinstvo“

To konzerviranje i insistiranje na biološkoj vezi ženskog tela i rađanja, omogućilo je konstruisanje ideologije majčinstva i materinstva, ko-

jim se ženska rodna uloga i dalje dominantno povezuje sa činom rađanja i svodi na ključnu brigu o detetu. Tako je rađanje biosocijalni, politički, nacionalistički i univerzalistički konstrukt i projekat, čemu je svoj snažan doprinos dala nauka, pre svih, biomedicina, ali i filozofija, teologija, pa i demografija. „Žensko telo je široko otvoreno za interpretativne zahteve kulture“ (T. Laqueur, prema Višić, 2013:92). Najzad, feministkinje priznaju da, iako je pobuna protiv esencijalističkog svodenja muškaraca i žena na polne razlike, odnosno povezivanje žena sa privatnošu, a muškaraca sa javnom sferom, bila važna, ona nije bila dovoljno efikasna odnosno nije dovedena do kraja (Višić, 2013).

U Srbiji je esencijalizacija ili naturalizacija ženskih tela u svrhe biološke reprodukcije i populacionih politika i dalje aktuelna, danas, doduše više u vezi sa zabrinutošću elita i stručnih krugova zbog depopulacije i starenja nacije, povezanih sa odlaganjem, odnosno nedovoljnim rađanjem. Populacione projekcije upozoravaju da starenje i smanjenje broja stanovnika i deformisanje starosne strukture, ozbiljno prete daljem, još drastičnjem opadanju srpske nacije u narednim decenijama. Tokom devedestih, žene su bile napadane sa sličnih pozicija, od strane desnih, nacionalističkih, mačističkih politika, optuživane za belu kugu i smatrane krivima za nerađanje, usled prevelike emancipacije, sebičnosti, hedonizma, itd, a posebno u okruženju biološki jačih Drugih, nama suprotstavljenih nacija (Albanci, Muslimani), koji samim tim imaju i jači politički potencijal i društvenu moć (Drezgić, 2010). Nakon demokratskih promena, Vlada Srbije je 2005. donela Zakon o radu, a 2008. Strategiju o podsticanju rađanja, dok je 2012-tu proglašila Godinom beba. Ništa od svega toga nije doprinelo revitalizaciji biološke reprodukcije i usporavanju starenja i depopulacije, naprotiv. Srbija danas ima najnižu stopu fertiliteta od Drugog svetskog rata, duduše slično je i u zemljama Mediterana, sa svega 1,4 dece po ženi, odnosno skoro 40% ispod potrebe prostog obnavljanja stanovništva, prosečna starost stanovništva je 42 godine, a udeo starijih od 65 preko 17% (RZS, 2013).

Zakon iz 2005. je važan jer on po prvi put uvodi institut oca, koji može da koristi odsustvo radi nege deteta, duduše pod pretpostavkom da je majka opravданo sprečena u toj ulozi (sic!), (Višić, 2013:115). Zakonom se, takođe, uvodi zaštita materinstva za vreme trudnoće, kao i do treće godine života deteta, zatim zaštita roditelja dece sa težim stepenom psihofizičkog oštećenja, zatim za roditelje koji rade prekovremeno ili noću. Time se normativno stvaraju uslovi za veće angažovanje žena u javnoj sferi, odnosno kombinovanje rada i roditeljstva, očigledno pod pritiskom EU prakse i legislative. Nužnost da roditelji (oba) zarađuju za život nije u Srbiji.

ji novijeg datuma, emancipacija žena je u zemljama bivšeg socijalizma bila instrument nadeksplatacije njihovih resursa u uslovima niske društvene produktivnosti i zaostajanja za centrom (Blagojević – Hjuson, 2012).

Ono što feministkinje kod ovog novog zakona, kao i u regulativi iz 1990tih, prepoznaju kao problematično je, suštinski, prikrivena afirmacija isključenosti žena sa tržišta rada i njeno prioritetno posvećivanje majčinstvu, čime žene gube tržišnu utakmicu u svojoj eventualnoj profesiji i karijeri, dakle, u javnoj sferi. Nama se, pak, čini da je, pored toga, još veći problem u praksama, recimo usled ponašanja (privatnih) poslodavaca, koji ne samo da ne poštuju, nego otvoreno krše Zakon o radu, diskriminujući trudnice, porodilje, mlade, neudate žene, a da za to nisu uopšte sankcionisani, o čemu detaljno svedoče intervju sa parovima u našem istraživanju 2013./14.

Prva nacionalna *Strategija za podsticanje rađanja Vlade RS* doneta je 2008., i ona odustaje od rađanja kao patriotske dužnosti, ali insistira da ono nije ni lična stvar, te ga dovodi u vezu sa ekonomskim opstankom nacije, odnosno neodrživošću postojećih stopa reprodukcije sa stanovišta starenja, odnosno nedovoljnog obnavljanja buduće radne snage. Ona uvođi 7 mera koje treba da smanje ekonomsku cenu roditeljstva², podstaknu usklađivanje rada i roditeljstva, promovišu reproduktivno zdravlje (posebno zaštitu adolescenata zbog njihovog raširenog rizičnog seksualnog ponašanja), borbu protiv neplodnosti (koja se povezuje sa sociološkim sterilitetom, tj. odlaganjem rađanja u starije godine), zatim, program *Ka zdravom materinstvu i uključivanje lokalnih zajednica* (*Strategija Vlade RS*, prema Višić, 2013:62). Strategija, međutim, ne samo da nedovoljno sagledava društveni, odnosno neoliberalni kapitalistički kontekst Srbije i globalnog okruženja, gde su ljudi svakodnevno medijski i virtuelno bombardovani slikama, informacijama, saznanjima o drugaćijim praksama, novim stilovima življenja i velikoj mobilnosti ljudi, itd (Višić, ibidem). Ponajmanje su autori *Strategije* svesni da je srpsko društvo izrazito podeljeno na pojedince, parove i grupe koje su u stanju da sebi priuštite razne vrste pomoći, servisa i usluga, uključujući negu i čuvanje beba, male dece, starih, plaćene poslove u domaćinstvu, kvalitetnu dokolicu i tsl., i na druge (mnogobrojnije), gubitnike, koji žive od danas do sutra, u permanentnoj oskudici, bez resursa, osiromašeni, suvišni na tržištu rada i u društvu. A i kao da se ne želi priznati očigledna činjenica da je danas i ovde (kao i u svetu) „biti dobra majka“ povezano sa materijalnim bogatstvom i društvenom moći, pozicioniranjem žene i njenog partnera na ekonomskom

2 Sa ekonomskim podsticajima se pokušavalo i ranije, tokom 1980tih i 1990tih, ali uvek bez efekata.

i političkom tržištu, a manje sa emocijama, ljubavlju prema detetu, ispoljavanjem pozitivnih afekata u porodici i zdravim interakcijama u grupi (Vilenica, 2013). Gubitnicima u postsocijalističkoj transformaciji eventualno se nudi da se uključe u masovnu potrošnju roba i usluga (tj preferirani životni stil) preko (svetom vladajućeg) bankarskog sektora, putem mikrokredita (za finansiranje obrazovanja dece, nabavku odeće i obuće, potrošnih dobara, tehnološke i druge opreme, kompjutera, itd). Postajanje (dobrom) majkom u doba neoliberalnog kapitalizma nije moguće bez uključivanja u masovni konzumerizam, bez komodifikacije usluga i servisa odnosno upotrebe novih tehnologija (Vilenica, 2013).

Pored i dalje konzervativnog, neotradicionalnog pogleda na roditeljstvo, neprepoznavanja novih formi intimnih i roditeljskih zajednica, izuzev nuklearne porodice (osim površnog tretiranja samohranih roditelja), Strategija „favorizuje“ „mlade“ bračne parove sa decom ali do 35 godina, uvođenjem olakšica kod kupovine prvog stana, a isključuje starije parove, žene koje žele same da rode i gaje decu, kao i one parove koji hoće da imaju brojnije potomstvo u kasnijim godinama (Višić, 2013). Nažalost, i ovakve mere su (privremeno) stopirane usled najnovijih budžetskih deficitova u 2014. Tako je u gradu Beogradu donet novi Pravilnik o regresiranju, po kome se odustaje od gotovo svih ranijih povlastica za decu u vrtićima, zatim odustaje se od popusta za podstanare i za kupovinu prvog stana. Ukida se pravo da roditelji obolele dece budu izuzeti od umanjenja prihoda od 20%³. Naši ispitanici u istraživanju su nas, takođe, izvestili o brojnim birokratskim procedurama i ograničenjima da se ostvari (po)roditeljska naknada na rođenju prvog, drugog, trećeg deteta, o kašnjenjima u isplati njihovih mesečnih rata, itsl, zbog kojih su mnogi i odustajali od njih. Takođe, brojna su svedočenja o teškoći dobijanja mesta u državnim ustanovama (jaslicama, vrtićima), s tim povezanoj korupciji, itd.

Duga tradicija socioloških istraživanja u ISI FF, kao i od strane drugih autora, ukazuju da, usled intenzivnog društvenog propadanja, odnosno produžene prvobitne akumulacije kapitala, usporene konsolidacije kapitalizma od 1990-tih do danas, rodne režime u Srbiji odlikuje repatrijationalizacija i retraditionalizacija, odnosno ojačavanje privatne sfere, pa je Andelka Milić slikovito i metaforično nazvala naše vreme – „vremenom porodica“ (Milić, et al, 2010, Blagojević-Hhuson, 2012, 2013). Beg u privatnost, traženje utočišta, stabilnosti u okrilju porodice, omogućilo je da se ona zaista i diskurzivno/vrednosno i praktično ojača, udruživanjem aktivnosti njenih članova, svih resursa (materijalnih i nematerijalnih), bri-

3 <http://www.beograd.rs/download.php/documents/pravilnikregresizmeneidopune.pdf>

ge, nege, staranja, (reprodukтивног) rada, sve u svrhe golog preživljavanja, kako muškaraca i žena, tako i mlađih i starijih generacija. Ta i takva od spolja i iznutra ojačana porodica, međutim nije postala prostor idealizovane ljubavi, sreće, opuštanja, već mesto gde „svaki pojedinac iz svog posebnog, rodno-uzrasnog, slojnog i ekonomskog interesa različito procenjuje porodične kapitale..., emocionalne resurse, za realizaciju svojih posebnih i pojedinačnih očekivanja, potreba i želja“ (Milić, 2009:24). Otuda sledi da je savremena porodica ambivalentna, ona je i uporište, ali i „cool“ mesto proračunatih nagodbi, davanja i uzimanja, bez prave razmene, solidarnosti i zajedništva (Milić, ibidem). Ekonomija oskudice od početka 1990-tih blokirala je započetu transformaciju bračne dijade i porodilnih unija s kraja 1980-tih, odnosno usporila individualizaciju, promene formi i sadržaja partnerstva. U porodicama u Srbiji su naprotiv, suzbijeni unutrašnji konflikti, nezadovljstva pojedinaca i generacija, mlađi su produžili svoje socijalno „detinjstvo“, a stari se privili uz mlađe, u odsustvu institucionalne podrške, kvalitetnog zdravstva, socijalne zaštite, društvene brige, nege. Masovna isključenost najpre žena u Srbiji, a danas sve više i muškaraca sa tržišta rada usled ekonomske restrukturacije, proizvela je „krizu maskuliniteta“ (Blagojević-Hjuson, 2012, 2013), jer su prosečni muškarci osujećeni kao provajderi, pa su samim tim i kolabirali njihovi muški, patrijarhalni autoriteti, oslabljena pozicija očeva i supruga/partnera, ali, kako pokazuju istraživanja, to je na drugoj strani, potpomoglo njihovom većem okretanju i uključivanju u intimnu sferu, što će biti i jedna od centralnih linija diskusije u ovom tekstu (Blagojević-Hjuson, 2012, 2013)⁴.

Metod

Iskustvenu evidenciju za ovu analizu formirali smo proučavši transkripte svih 60 intervjua iz Beograda (osnovni uzorak). Kao što smo napisali, uzorak je podeljen na 3 podgrupe prema starosti, a svaka još i

4 Istraživanja promena društvene strukture u periodu 1989–2003–2012. pokazuju da je tokom vremena došlo do primetnog pada materijalnog statusa kod svih društvenih slojeva, izuzev vladajućeg (političara, preduzetnika, direktora), a da su 2012. Najbrojniji pripadnici nižeg srednjeg sloja (41,8%), iza kojih sledi niži sloj (33,1%). srednji slojevi su zastupljeni sa 16,9% odnosno 6,2% (viši srednji), dok je u najvišem samo 1,9% (Manić, 2013). U periodu 2003–2007–2012, na nivou domaćinstva, primetno je, takođe, opadanje zaposlenosti odnosno proaktivnih ekonomske strategija njegovih članova, porast pasivno defanzivnih radnih strategija (podmirivanje samo ličnih i reproduktivnih potreba, van tržišta), tj došlo je do kontrakcije ekonomske aktivnosti na tržištu plaćenih poslova (Babović, 2013).

prema školskoj spremi⁵. Posle analize kvaliteta transkriptata i odbacivanja dela realizovanih intervjuja, konačno smo dobili bazu od 30 parova, od kojih je u kategoriji niže spreme ostalo 9 parova, srednje 11, a visoke 10 parova.

Da bismo sproveli konačnu analizu, odgovore supružnika na 10 pitanja o aktivnostima oko deteta i u kući, ponderisali smo na sledeći način. Ukoliko žena sama obavlja posao, paru je dodeljen ponder 1, ako to radi sam muškarac 2, zajedno 3, uz pomoć srodnika i osoba iz okruženja 4, plaćena pomoć (servisi i individualna asistencija),⁶. Ukoliko se neka aktivnost nije obavljala, stavljena je oznaka 0. Prvo smo analizirale podatke iz intervjuja sa ženom, jer su one obično bile informativnije u odgovorima, pa onda iz muškog. Tako smo došle do podataka o aktivnostima na osnovu usaglašenih odgovora oba partnera, budući da nam je važna bila dijadna, a ne samo individualna perspektiva. Kod većine intervjuisanih parova, odgovori muža i žene se poklapaju (18 od 30). U 12 parova se pojavljuju neslaganja. Kod 9 njih su neslaganja u vezi sa 1-4 posla, dok je samo kod tri para zabeleženo veće neslaganje (od 5-9 poslova). Sve odgovore gde postoje poklapanja muškaraca i žena uključile smo u tabele, zbog toga što smo želete da sagledamo ukupno ponašanje u ispitivanom uzorku porodica. Na svim poslovima gde se odgovori razlikuju stavljena je slovna oznaka K. Ovu grupu, uslovno rečeno, „konfliktnih“ ćemo kao takvu posebno kvalitativno analizirati.

U daljem delu teksta, analiziraćemo ponašanja parova, prema školskoj spremi i starosti u Beogradskom uzorku.

Diskusija

Počećemo od analize svih parova sumirane u tabeli 1. Nakon toga ćemo se posebno pozabaviti svakom od tri podgrupe prema školskoj spremi i obrazovanju.

5 Ukoliko je postojala razlika u starosti i stepenu obrazovanja, par smo kategorisali prema osobinama žene.

6 Plaćena pomoć je registrovana samo u slučaju jednog para, za poslove spremanja stana i peglanja, mada su obe aktivnosti kombinovane sa ženskim angažovanjem. ukoliko postoji više načina obavljanja datog posla, svaki slučaj je posebno istaknut i objašnjen.

Tabela 1. Angažovanost žena u ranoj fazi roditeljstva,
prema vrsti aktivnosti i školskoj spremi para⁷

Poslovi	OŠ	SSS	Viša i VSS	Udeo žena koje same obavljaju posao
1. Kupanje	8 od 9	3 od 10	3 od 8	14/27 =51.9%
2. Uspavljanje	6 od 6	4 od 9	6 od 9	16/24 =66.6%
3. Menjanje pelena	9 od 9	3 od 10	5 od 7	17/26 =65.4%
4. Buđenje kad noću plače	6 od 8	5 od 10	7 od 8	18/26 =69.2%
5. Šetnje sa bebom	6 od 7	6 od 11	2 od 8	14/26 =53.9%
6. odlasci kod lekara	5 od 8	1 od 11	3 od 8	9/27 =33.3%
7. peglanje dečje odeće	7 od 7	8 od 10	7 od 8	22/25 =88%
8. spremanje stana	5 od 7	6 od 10	5 od 8	16/25 =64%
9. kuvanje	7 od 8	6 od 11	7 od 8	20/27 =74.1%
10. album dečjih fotografija	4 od 7	5 od 8	6 od 8	15/23 =65.2%
Udeo žena koje same obavljaju poslove	63/76=82.9%	47/100=47%	51/80=63.75%	

Izvor: obrada podataka intervjuja

Iz tabele 1 vidimo da je najveće generalno opterećenje žena u sledećim poslovima: 1) *peglanje dečje odeće* (88%); 2) *kuvanje* (74,1%); 3) *buđenje noću kad beba plače* (69,2%); 4) *uspavljanje bebe* (66,6%); 5) *menjanja pelena* (65,4%); 6) *pravljenje albuma dečjih fotografija* (65,2%); 7) *spremanje stana* (64%). Sledеći poslovi žene obavljaju polovično same: 8) *šetnje sa bebom* (53,9%) i 9) *kupanje* (51,9%); Najmanje opterećenje žena

⁷ Kod svakog konkretnog posla, ukupan broj odgovora može da varira ispod očekivanog (9 kod osnovne i više škole, 12 kod srednje) usled neslaganja u odgovorima muža i žene, koji su onda izdvojeni. Takođe, neki se poslovi obavljaju u kombinaciji žena + plaćena pomoć, ili podrška srodnika i sl, što je ređe, a biće posebno komentarisano.

je samo kod *poseta lekaru* (33,3%). Iz ove agregatne tabele, vidimo da čak 7 od 10, odnosno većinu poslova iz kruga nege deteta (buđenje noću, uspavljanje, presvlačenje, ali i pravljenje albuma dečjih fotografija) kao i domaćih poslova (kuvanje, spremanje, peglanje) i dalje pretežno obavljaju same žene, u više od 2/3 ispitanih parova⁸. Uključivanje muškaraca, (a samo sporadično drugih, rođaka, itd) vezano je za manje zamorne, *time consuming* aktivnosti (od kojih neke nisu svakodnevne), kao što su: šetnje, odlazak kod lekara i kupanje deteta. Ovakva praksa se u diskursima parova, muškaraca i žena, racionalizuje naturalizacijom, tj., prirodnom vezom i bliskošću majke i deteta, većom spretnošću žene/majke, odnosno angažovanosti muža na tržištu rada, tj. umorom i iscrpljenošću, potrebom da se odmori noću⁹.

Sada ćemo pogledati kako se parovi diferenciraju u vezi sa starošću i obrazovanjem. Već iz gornje tabele vidimo da recimo velika većina majki iz najnižeg obrazovnog statusa samostalno obavlja skoro sve poslove, dok su naročito žene sa srednjim (!), a potom višim obrazovanjem tome manje sklone. Tako recimo među majkama sa srednjoškolskim obrazovanjem, samo jedna od ukupno 11 majki sama vodi bebu kod lekara, trećina njih same kupaju i presvlače bebu, polovina same ustaju noću i skoro isto toliko same uspavaju bebu. Najmanje žena iz najvišeg sloja same vode dete u šetnju kao i kod lekara. Međutim, relativno više žena sa najvišim kulturnim kapitalom u odnosu na srednji, same ustaju noću kad beba plače, presvlače dete i uspavaju ga.

8 U anketi ISI FF iz 1995, ispitivane su žene dece stare od 3,5–9,5 godina, pored ostalog, u vezi sa konkretnim poslovima u roditeljstvu (briga o dečjim obrocima, oblačenje, kupanje, odvođenje u obdanište i školu, pomoć oko školskih zadataka, rekreacija i zabava, nadzor nad decom dok su napolju, igra sa decom, nega u slučaju bolesti, razgovori sa detetom o problemima, vođenje kod lekara), (Blagojević, 1997: 121–123). dve trećine žena je tvrdilo da su same brinule o: kuvanju detetu do 3.g. (76,4%), o njegovom oblačenju (78,1%) i kupanju (71,3%). ti poslovi su zajednički sa partnerom obavljale znatno ređe (11,0%, 13,5% i 18,8% respektivno). Igra sa detetom ponovo je označena kao jedina aktivnost u kojoj roditelji zajednički učestvuju (49,1%), (Blagojević, 1997:121). Međutim, zanimljiv je nalaz, da i pored ovih tvrdih činjenica, velika većina žena (77,1%), tada navodi da deli poslove ravnomerno sa partnerom (!). Sa porastom školske spreme, više je bilo onih koje su tvrdile da se poslovi ne dele ravnomerno (od 11,5% sa nižim obrazovanjem do 28,3% sa visokim), (ibidem).

9 Istraživanje polnih uloga i roditeljstva u Beogradu i Kragujevcu 1988. pokazalo je da je najčešća zajednička aktivnost: *igra sa decom*, iza koje sledi: odlazak kod lekara, a kod starije dece, pomoć u učenju i odlasci na roditeljske sastanke. Kod male dece najmanje su bile deljene ključne aktivnosti vezane za ishranu i oblačenje deteta. Poslednji nalaz je važio za oba grada, nezavisno od socijalnog sloja (radnici ili stručnjaci) i pola (Blagojević, M, 1993:579).

Tabela 2. Angažovanost žena sa osnovnim obrazovanjem u poslovima oko malog deteta, prema vrsti posla, prema starosnim grupama¹⁰

Vrsta posla	18-29g	30-39	40-55	Ukupan udeo žena
1. kupanje	1, 1	1, 1, 4, 1	1, 1, 1	8 od 9
2. uspavljanje	K, K	K, 1, 1, 1	1, 1, 1	6 od 6
3. menjanje pelena	1, 1	1, 1, 1, 1	1, 1, 1	9 od 9
4. buđenje kad noću plače	1, 3	K, 1, 3, 1	1, 1, 1	6 od 8
5. šetnje sa bebom	1, 3	K, 1, K, 1	1, 1, 1	6 od 7
6. odlasci kod lekara	K,3	1, 3, 1, 1	3, 1, 1	5 od 8
7. peglanje dečje odeće	1, 1	1, K, K, 1	1, 1, 1	7 od 7
8. spremanje stana	1, K	1, K, 3, 1	1, 2, 1	5 od 7
9. kuvanje	1, K	1, 1, 1,1	1, 2, 1	7 od 8
10. album dečijih fotografija	K, 2	K, 0, 1, 1	1, 1, 2	4 od 7

Izvor: obrada podataka intervjuja

-
- 10 Ako posmatramo vertikalno, možemo da sagledamo kako se izjasnio svaki pojedinačni par po svim poslovima. u najmlađoj starosnoj grupi, u prvom paru žena je domaćica, a muž je nezaposlen, ali obavlja povremene bravarske poslove. imaju petoro dece, primaju socijalnu pomoć i 4 dečija dodatka. Svoj materijalni standard ocenjuju kao dobar. U drugom paru, oba supružnika su nezaposlena, pri čemu se muškarac povremeno bavi sakupljanjem kartona. Imaju četvoro dece, primaju socijalnu pomoć i 4 dečija dodatka; materijalni standard ocenjuju kao dobar. u srednjoj starosnoj grupi, u prvom paru, oboje su nezaposleni, ali suprug obavlja povremene poslove sa sekundarnim sirovinama, kao i građevinske poslove. Imaju troje dece, primaju socijalnu pomoć i 4 dečija dodatka; materijalni standard ocenjuju kao dobar. u drugom paru, oboje su nezaposleni, ali rade povremene poslove i to su jedini prihodi koje imaju. Imaju petoro dece. žena ocenjuje materijalni standard kao dobar, a muškarac kao loš. U trećem paru žena je nezaposlena, a muškarac radi u komunalnom preduzeću. Pored toga primaju socijalnu pomoć i 4 dečija dodatka; imaju petoro dece. za ženu je materijalni standard odličan, a prema muškarcu dobar. U četvrtom paru žena je vlasnica kafane, a muž uvodi parno grejanje (samozaposlen, neregistrovan). Imaju jedno dete; materijalni standard ocenjuju kao dobar. u najstarijoj grupi, u prvom paru, žena je spremaćica u Domu zdravlja, a muškarac radi u kompaniji za prodaju elektromaterijala. Imaju jedno dete. Materijalni standard je prema ženinom mišljenju dobar, dok je po muškarcu loš. U drugom paru su oboje redovno zaposleni a rade i dodatne poslove. Imaju dvoje dece i materijalni standard ocenjuju kao loš. Kod poslednjeg para, žena radi kao kućna pomoćnica, a njen suprug u javnom gradskom preduzeću. Imaju dvoje dece (koja sada sa svojim partnerima žive sa njima u zajednici), svoj materijalni standard ocenjuju kao dobar. Treba napomenuti da među ovim parovima ima puno Roma/muslimana.

Posmatrano po starosti, kod najmlađih parova iz ove socijalne grupe, zajednička aktivnost žena i muškaraca praktikuje se samo kod jednog para u vezi sa buđenjem noću kad dete plače, šetnji sa bebom i odlascima kod lekara. U tom paru, muškarac sam pravi album dečijih fotografija. Unutar srednje starosne grupe, muškarci u dva slučaja zajedno sa suprugama ustaju noću i spremaju stan (treći par) odnosno odlaze zajedno kod lekara (drugi par).¹¹ Među najstarijim parovima, samo je prvi par zajedno vodio bebu kod lekara, ali je zato u drugom paru muškarac samostalno kuvao i spremao stan, odnosno u trećem pravio album dečijih fotografija. Može se, dakle, zaključiti da je kod bračnih parova sa najnižim stepenom obrazovanja, očuvana patrijarhalna praksa, dok se zajednički aranžmani više ispoljavaju kod najmlađih generacija. Kod parova iz mlađe, a posebno srednje starosne grupe, pokazuje se veći stepen konfliktnosti u odgovorima muškaraca i žena, oko toga ko šta radi, što može biti pozitivan signal za predstojeće promene.

Tabela 3. Poslovi oko malog deteta, parovi sa srednjim nivoom obrazovanja, prema starosnim grupama¹²

Vrsta posla	18-29g	30-39g	40-55g	Udeo žena koje same rade
1. kupanje	3, 3, 1, K, 3, 1	3, 1	3, 3, 3	3 od 10
2. uspavljivanje	3, 3, 3, 1, K, 1	3, 1	2, K, 1	4 od 9
3. menjanje pelena	3, 3, 3, 1, K, 1(3) ¹³	3, 1	3, 3, 3	3 od 10

11 Taj par kupanje bebe prepusta srodnicima.

12 U najmlađoj starosnoj grupi, u prvom paru, žena je nezaposlena, ali dobija 20.000 dinara kao pomoć od roditelja svakog meseca, a muž je vlasnik turističke agencije. imaju jedno dete. Materijalni standard je prema ženinom mišljenju dobar, a prema suprugu, loš. U drugom paru, žena je suvlasnica neregistrovanog frizerskog salona, a suprug aviotehničar. imaju jedno dete i dobar materijalni standard. U trećem paru, žena je zaposlena u državnoj firmi, suprug u privatnoj firmi (on ima VSS). Imaju troje dece i dobar, odnosno po suprugu vrlo dobar standard življenja. U četvrtom paru, oba supružnika su nezaposlena; žive sa suprugovim roditeljima, koji primaju platu i penziju. Imaju dvoje dece. Materijalni standard žena ocenjuje kao loš, a njen suprug kao dobar. U petom paru, žena radi na klinici, a njen suprug u privatnoj kompaniji. Imaju dvoje dece, materijalni standard je za muža dobar, za ženu osrednji. U šestom paru, žena je zaposlena u firmi za knjigovodstvo, muž u pošti. imaju jedno dete, drugo je na putu, dobar životni standard. U srednjoj starosnoj grupi, u prvom paru, žena radi u farmaceutskoj kompaniji, suprug je vlasnik privatnog preduzeća sa zaposlenim radnicima. Žive sa roditeljima ispitnice, sa platom (otac) i penzijom (majka). Imaju jedno dete i dobar materijalni standard. U drugom paru, žena radi u stranom hipermarketu, suprug kao konobar, privatno. imaju jedno dete, materijalni standard je po suprugi dobar, a po mužu između lošeg i dobrog. U najstarijoj grupi, u prvom paru, žena je vlasnica registrovane radnje, suprug radi u državnoj firmi. Imaju dvoje dece i dobar materijalni standard. U drugom paru, žena je u vreme rođenja deteta radila u knjižari, sada je nezaposlena. suprug radi u policiji, imaju jedno dete i dobar materijalni standard. Kod poslednjeg para, žena je stalno zaposlena u privatnoj firmi, a suprug nezaposlen. imaju dvoje dece i dobar materijalni standard.

4. buđenje kad noću plače	3, 1, 3, 1, K, 1	2, 1	3, 3, 1	5 od 10
5. šetnje sa bebom	3, 1, 3, 3, 1, 1(3) ¹⁴	1, 1	1, 3, 3	6 od 11
6. odlasci kod lekara	3, 3, 3, 3, 1, 3	3, 3	3, 2, 3	1 od 11
7. peglanje dećje odeće	1, 1, 4 ¹⁵ , 1, K, 1	1, 1	1, 1, 3	8 od 10
8. spremanje stana	1, 1, 1, 1, 2, 3	1, K	3, 1, 3	6 od 10
9. kuvanje	1, 1(4) ¹⁶ , 1, 4, 3, 1	4, 1	3, 1, 2	6 od 11
10. album dečijih fotografija	K, 0, 1, 3, 3, 1	1, K	1, 1, 3	5 od 8

Izvor: obrada podataka intervjuja

Kad je reč o parovima sa srednjim nivoom obrazovanja, veći je broj aktivnosti koje se pretežno zajedno obavljaju. To su: odlasci kod lekara (10 od 11 slučajeva), kupanje beba (7 od 10 parova), presvlačenje (7 od 10), uspavljinjanje (5 od 9).

Zajedništvo je naročito ispoljeno kod najmlađih, doduše, najbrojnijih parova u uzorku intervjuisanih, mada je zajedništvo prisutno i u diskursima najstarijih (40-55g), s tim što treba imati u vidu da se njihovi odgovori često odnose na dalju prošlost, pa u tom smislu mogu da budu iskrivljeni sentimentalizovanim sećanjima.

U ovoj obrazovnoj kategoriji nema *niti jednog para* kod koga su poslovi isključivo ženski. Najveći stepen zajedništva se ispoljio kod najstarije generacije (40-55g) gde je jedan par potvrdio da je čak 7 od 10 poslova u fazi malog deteta obavljao u saradnji muža i žene, dok su jedine dve aktivnosti čisto „ženske“ bile: uspavljinjanje i buđenje noću. U istom paru, muž je sam kuvao. Visoko učešće zajedništva ispoljeno je potom kod 2 para iz najstarije i najmlađe grupe (6 od 10 poslova), potom kod jednog para iz najmlađe kohorte (5 od 10), a onda u po jednom paru iz sve tri starosne kategorije (4 od 10 poslova).

Dakle, ukupno uzev sledeće aktivnosti su pretežno ženske: peglanje, spremanje stana, kuvanje, šetnje sa bebom, pravljenje albuma dečijih fotografija, dok su ostale aktivnosti, vezane za negu bebe, obavljaju uz veće angažovanje muškaraca, naglašeno češće u odnosu na parove iz najnižeg obrazovnog sloja, ali kako ćemo uskoro videti, i u odnosu na one iz najvišeg.

13 Pretežno žena uz zajedničko povremeno angažovanje.

14 Isto, kombinacija češće angažovanosti žene, uz povremeno zajedništvo.

15 U početku su se peglanjem bavili drugi članovi porodice, zbog čega je posao ponderisan oznakom 4. kasnije je par kupio mašinu za sušenje veša tako da se veš više ne pegla.

16 Kada je kuvanje u pitanju, ovaj par često jede van kuće (fast food) ili im majka šalje hranu. žena međutim kuva za dete, te je zbog toga ovaj posao ponderisan oznakom 1.

Tabela 4. Angažovanost žena u poslovima oko malog deteta kod parova sa najvišim obrazovanjem, prema starosnim grupama¹⁷

Vrsta posla	18-29g	30-39g	40-55g	Udeo samo žena
1. kupanje	3, K, 3	3,K,1,3,1	3, 1	3 od 8
2. uspavljanje	1, K, 1	3,1,1,3,1	3, 1	6 od 9
3. menjanje pelena	3, K, 1	3,K,1,1,1	K, 1	5 od 7
4. buđenje kad noću plače	1, K, 1	3,1,1,1,1	K, 1	7 od 8
5. šetnje sa bebom	3, K, 1	3,K, 1,3,4(3) ¹⁸	3, 3	2 od 8
6. odlasci kod lekara	3, 3, 1	3,K, 1,3,1	K, 3	3 od 8
7. peglanje dečje odeće	1, K, 1	1,5(1) ¹⁹ ,1,1,1	K, 1	7 od 8
8. spremanje stana	1, 2, 1	K,5(K) ²⁰ ,1,3,1	K, 1	5 od 8
9. kuvanje	3, K, 1	1,K,1,1,1	1, 1	7 od 8
10. album dečjih fotografija	0, 1, 0	3,1,1,1,1	1, 2	6 od 8

Izvor: obrada podataka intervjuja

U slučaju najvišeg nivoa obrazovanja, dobili smo veoma interesantne i, za nas, neočekivane rezultate. Prvo, rodna egalitarnost je, u celini uvez, retka, odnosno perzistira žensko samožrtvovanje. Drugo, ne manje

17 U najmlađoj starosnoj kategoriji, u prvom paru, žena radi kao novinarka na državnoj televiziji, a suprug u privatnoj firmi za proizvodnju softvera. Imaju jedno dete i dobar materijani standard. U drugom paru, žena radi u marketinškoj firmi, a suprug u apoteci. Imaju jedno dete i dobar materijalni standard. U trećem paru, žena je nezaposlena, a njen suprug je vlasnik privatne firme. Imaju jedno dete i, dobar materijalni standard. U srednjoj starosnoj grupi, u prvom paru, žena radi u domu zdravlja, a suprug na klinici. Imaju jedno dete i procenjuju svoj materijalni standard kao dobar. U drugom paru, žena je službenica u državnoj ustanovi, a suprug vozač u firmi za transport novca. Imaju jedno dete i dobar materijani standard. U trećem paru, žena je nezaposlena, a suprug komercijalist u privatnoj firmi. Imaju jedno dete i dobar životni standard. U četvrtom paru, žena je zaposlena kao ekonomista u državnoj firmi, a suprug u stranoj banci. Imaju jedno dete i, dobar materijalni standard. U petom paru, suprug je vlasnik registrovane privatne firme u kojoj radi i njegova žena. imaju troje dece i dobar standard. u najstarijoj grupi, u prvom paru, oba supružnika su stalno zaposlena kao stručnjaci u privatnoj firmi. imaju jedno dete i dobar standard. u poslednjem paru, oba supružnika rade kao farmaceuti u privatnoj firmi, gde se ona bavi akreditacijom, a on distribucijom lekova. imaju dvoje dece i, jedini ocenjuju svoj standard kao odličan.

18 Uključivanje srodnika uz zajedništvo muža i žene.

19 Kombinacija plaćene pomoći i ženskog angažovanja.

20 Kombinovanje plaćene pomoći i zajedničkog angažovanja (ženin odgovor). muž međutim navodi da stan sprema njegova supruga.

važno, među parovima postoji visoka konfliktnost, odnosno neslaganje u muškim i ženskim odgovorima, što može biti indikativno za produbljenije analize. Treće, ukupno uzev, veće angažovanje muškaraca, odnosno zajedničko obavljanje poslova uočavamo samo kod tri aktivnosti, manje zahtevnih: *kupanje deteta, šetnje i odlasci kod lekara*. Kod svih drugih, žene se naglašeno više same angažuju, što je posebno izraženo kod sledećih poslova: *buđenje noću, peglanje dečje odeće i kuvanje* (7 od 8 žena!), kao i kod *presvlačenja i pravljenja albuma dečijih fotografija*.

U najmlađoj starosnoj podgrupi (tabela 4) nalazi se najkonfliktniji par u celokupnom uzorku (neslaganja u 7 od 10 odgovora među partnjerima), a zatim i par (treći) u kome žena samostalno obavlja većinu poslova (8 od 10). Među parovima srednjeg uzrasta (30-39), najviše je deljenih poslova, odnosno kod prvog para čak 7 od svih deset, dok je u četvrtom to slučaju sa polovinom svih poslova. U slučaju drugog para iz srednje starosne grupe, zabeleženi su različiti odgovori na čak 5 stavki (kupanje, presvlačenje deteta, šetnje, odlasci kod lekara, kuvanje), ali i dve plaćene asistirane aktivnosti (spremanje stana i peglanje). U srednjoj starosnoj podgrupi, međutim, registrujemo takođe dva para sa izraženim ženskim samožrtvovanjem: jedan u kome žena samostalno obavlja čak 9 od 10 aktivnosti i drugi, gde žena sama obavlja svih 10! U najstarijoj podgrupi (40-55g), u oba intervjuisana para je mali broj deljenih aktivnosti – u jednom paru samo 3, u drugom 2. Kod ovog drugog para, muškarac je sam pravio album dečijih fotografija, što je jedan od ukupno dva slučaja samostalnog angažovanja muškaraca kod parova sa visokim obrazovanjem. Drugi se odnosi na par iz najmlađe grupe, gde muž sam spremi stan. U poređenju sa ostale dve obrazovne kategorije, u ovoj je najmanji broj poslova koje samostalno izvode muževi.

Nalaze o najvećem zajedništvu ali i konfliktnosti u generaciji 30-39, možemo razumeti u kontekstu njihovog najvećeg opterećenja, obzirom na biografsko vreme i porodični ciklus, doba najveće sociobiološke i ekonomskе produktivnosti, ali i visokih oportunitetnih troškova žena/majki, što može da pojača njihova nezadovoljstva i sukobe u braku. Podsetimo se da se i razvodi braka najčešće beleže u ovim godinama. Konfliktnost sama po sebi može da se sagleda pozitivno u smislu pritiska na menjanje ponašanja, koje će doneti dobrobit svima, ali i kao izraz rezigniranosti žena/partnerki, ukoliko smatraju da je muško angažovanje nedovoljno. Iz izjave ispitanika često se može implicite upravo to zaključiti, da se muškarci uključuju koliko mogu i stižu, a da su same žene nezadovoljne. Raskorak može nastati i usled previsokih očekivanja, perfekcionizma (žena) i realne nemogućnosti dostizanja visokih aspiracija. Sukobljavanje parova može da svedoči i u prilog odbijanja žena da produže sa praksom samožrtvovanja, a pogotovo nespremnošću trajnije identifikacije sa ulogom majke/domaćice, nalik prethodnim generacijama (Blagojević-Hjuson, 2012).

Ako sada pokušamo da sumiramo empirijske nalaze, mogli bismo da zaključimo sledeće: 1) opstaje tvrdo jezgro od 6 poslova koji većinski i dalje predstavljaju žensku obavezu, nezavisno od obrazovanja i starosti, a koji su: svakodnevni, cirkularni, monotoni, koji troše ogromno vreme, emocije, energiju i remete prirodne biološko psihološke ritmove sna, odmora, reprodukcije (kuvanje, spremanje stana, peglanje, buđenje noću, uspavljanje, menjanje pelena). Kuvanje u Srbiji nije kreativna niti zabavna aktivnost, hobi kao u centru, jer je proces nabavke, pripreme i obrade hrane veoma dugotrajan, neekonomičan i iscrpljujući (Blagojević-Hjuson, 2012), bez mogućnosti kupovine (polugotovih ili gotovih) jela po povoljnim cenama, za celu porodicu. Slično je i sa peglanjem dečje odeće, koje je neophodno iz higijenskih i zdravstvenih razloga, jer su cene ovih artikala, kao i dečje obuće, previsoke, nesubvencionisane, tržišne, pa se teško obnavljaju, zbog čega se često razmenjuju među porodicama i nasleđuju unutar njih. Dalje, nizak nivo standarda onemogućava češće i redovnije angažovanje plaćene pomoći i servisa u održavanju higijene stana. 2) Muškarci veoma retko samostalno obavljaju kućne poslove, posebno ona tri iz užeg kruga domaćeg rada; 3) Uključivanje muškaraca se odvija kao zajedničko (sa partnerkama) i to najviše oko druga tri posla, oko beba, dakle, kroz roditeljstvo; 4) Reč je o aktivnostima koje su više nagrađujuće, interaktaktivne, podrazumevaju razmenu ljubavi, humanost, brigu i zaštitu, a koje često prati „bebin osmeh“, kao gratifikacija roditelja. 5) U parovima sa srednjim nivoom obrazovanja (koji su doduše i nešto zastupljeni u intervjuima), nailazi se na viši nivo kooperacije, posebno kod najmlađih, što je veoma zanimljiv i dosta neočekivan nalaz. Da li se to može protumačiti njihovim većim modernizmom/posttradicionalizmom, nižim nivoom resursa, pa i humanog kapitala, pa samim tim i većom inklinacijom ka deljenju obaveza? Da li su parovi iz najvišeg obrazovnog kruga više radno odeljeni i time više rodno specijalizovani? Da li u tom smislu to što mogu da priuštite asistenciju trećeg lica ili plaćenog servisa konzervira komplementarnu dijadu? Ili su možda partnerke iz najvišeg sloja zahtevnije, opterećene visokim, standardima brige, nege, higijene, praćenjem ekspertske savete (i putem interneta), pa teže prepustašu odnosno dele obaveze (sa partnerom)? Kvalitativni pristup nam otkriva obilje sasvim individualizovanih priča.²¹

21 Neki intervjuisani parovi navode „objektivne“ okolnosti, prema kojima moraju da saobraze svoj porodični život, na primer, česta službena putovanja muža (VSS, 40–55 g), u vreme kada su dobili dete. Sličan je slučaj muža (30–39 g, SSS, dok supruga ima vss), koji je vozač, pa je retko kod kuće, zbog prirode posla, kao i zato što teško dobija slobodne dane. Neki muškarci naglašavaju da su bolji u nekim poslovima od žena (SSS, 18–29, suprug je stariji i ulazi u kategoriju 30–39), i on tvrdi da, iako često kuju zajedno, on kuva bolje. Četvrti slučaj je para gde žena ima visoko, a muž srednje

Na kraju, zbog ograničenog prostora, samo nekoliko napomena vezanih za kvalitativnu analizu parova čiji se iskazi razlikuju kad je reč o poslovima s početka roditeljske faze. Podelili smo ih u dve grupe, jednu gde se muški i ženski narativi razilaze u manjem obimu (u vezi sa 1-4 aktivnosti) i druge, sa većim nepoklapanjima (od 5-7 poslova). Prve smo dalje podelile na: 1) parove gde jedan supružnik favorizuje drugoga; 2) gde muškarci sebe prikazuju „u boljem svetu“, na račun žene; i 3) uzajamno ambivalentni, gde jedan supružnik delom favorizuje sebe, a delom drugog partnera.

Zaključne napomene

Naše istraživanje je na liniji nalaza pomenutih domaćih studija rodnosti i porodičnih odnosa u fazi postsocijalizma. Globalni i globalni procesi na poluperiferiji, podstakli su repatrijarhalizaciju, odnosno usporili rodne promene i na javnom i na privatnom planu. Ali, istovremeno, izgleda da je dugotrajno nizak kvalitet svakodnevnog života u postsocijalističkoj transformaciji podstakao žene i muškarce, da se sve više okrenu jedni drugima, u odsustvu porodičnih politika, odnosno veće društvene podrške roditeljima, ženama i deci, čime je privatna sfera otišla korak ispred javne (Blagojević-Hjuson, 2012). Nasuprot tome, u Švedskoj se, recimo, danas, u evropskom okviru, ostvaruje visok, tj optimalan fertilitet, u kontekstu sekularizovanog društva sa razvijenim javnim, porodičnim politikama i instrumentima, koji obezbeđuju egalitarne rodne prakse i uloge u roditeljstvu, odnosno aktivno očinstvo, usklađivanje ženske zaposlenosti i materinstva (Olah&Bernhardt, 2008).

Naše ispitivane porodice izraženo su detecentrične, socijalne biografije muškaraca i žena evidentno standardizovane, sa protrahovanim prelaskom u odraslost, uslovljenim, pre svega, strukturalnim i institucionalnim ograničenjima (Tomanović, 2012). Generacija starosti 30-39, kao najproduktivnija u sociobiološkom i ekonomskom smislu, očigledno je i najopterećenija, jer se tada kumuliraju biografski događaji, vezani za separaciju od porodice porekla i inicijaciju u odraslost (završetak školovanja,

---

obrazovanje (30–39 g). Tu je žena početak zajedničkog života u svom stanu uslovila time da muž mora da obavlja sve kućne poslove. evo kako to suprug opisuje: „... ja sve spremam. Moja žena znači pre nego što smo imali dete, ovaj, nije nikad usisala kuću. Igram slučaja mi živimo u njenom stanu i to, ona je rekla.. kaže.. Ti možeš da živiš kod mene ali sve ove kućne poslove ti moraš da radiš. I ovaj, znači od pranja prozora, sudova, usisavanja, to bukvalno sve ja radim. To moja žena nikada nije uradila. Od kad smo mi zajedno, od kad živimo zajedno, u stvari. Od kada živimo zajedno ona znači nikada to nije uradila. to mogu da vam potpišem.“

zaposlenje, sklapanje braka, rađanje deteta, stambeno osamostaljivanje, karijera, itd), što sve stvara veću konfliktnost u intimnim zajednicama, ali i pritisak na potencijalno menjanje ponašanja.

Naši nalazi potvrđuju, takođe, da u svakodnevnoj praksi, kao i u javnom diskursu, dominira esencijalističko poimanje materinstva i majčinstva, akcentovanjem biološke veze majke i deteta, što je podržano prolongiranim, patrijarhalnim, modelom ženskog samožrtvovanja, uz težnje da se žene snažnije stimulišu da rađaju i ranije i više. Ali, s jedne strane, ne prepoznaje se aktuelno globalno društveno okruženje diktirano iz centra, u kome sve više preovlađuju nestandardni tipovi i ritmovi življena, rada i porodice, diktirani zahtevima (sve užeg) tržišta rada i zaposlenosti. Kod nas se ni normativno ni praktično ne podržavaju nestandardne biografije, prema kojima bi se, recimo, deca rađala uporedo sa studiranjem ili od strane samih žena, odnosno izvan braka, u drugaćijim, roditeljskim i partnerskim aranžamanima, kasnije tokom života, itd, a što je sve realnost savremenih postindustrijalizovanih društava. I ovako smanjeno rađanje se kod nas i dalje pretežno vezuje za brak kao instituciju, odnosno potpunu, nuklearnu porodicu, koja je, opet, za veliku većinu žena i muškaraca, teško dostižan cilj, što svakako doprinosi da mlađi masovno emigriraju (Mojić i Petrović, 2013).

Kako pokazuju istraživački nalazi, oskudice resursa, strategija i sužavanje perspektiva ljudi, udružene sa krizom maskuliniteta, podrivaju patrijarhalne matrice, što omogućava da se promene „odozdo“ odigravaju ranije i brže nego na ideoološkom planu ili „odozgo“. Muškarci se preko roditeljstva uključuju u porodicu i oni se okreću porodici, tražeći tu utočište od osećanja suvišnosti, tj krize identiteta, jer su osujećeni kao provajderi (Blagojević-Hughson, 2013). Što se ideologije i javnog diskursa tiče, iako moralna panika oko demografskog propadanja srpske nacije ne jenjava još od davnih 1980-tih, preko 1990-tih, pa sve do danas, samo menja formu i instrumentarium, suštinski se zapravo veoma malo čini da se bar umanjji ekonomска cena roditeljstva, a gotovo ništa da se izbalansira porodica i radna karijera, podstakne zapošljavanje i ekonomsko osamostaljenje mlađih (nosioca te biološke reprodukcije!). Da i ne govorimo o smanjenju visoke psihološke cene onih srećnika, sve malobrojnijih, koji se ostvaruju kao roditelji. Iako se političke elite deklarativno zalažu za porast beba i dobrobit dece (pri čemu se majke gotovo i ne pominju!) ne samo da se su pronatalitetne populacione politike kao i neefikasne (ma kako konceptualno problematične one bile), već se, faktički, prečutno, društveni tretman rađanja svodi na tržišni, neoliberalni, klijentelistički pristup privatnim i javnim servisima i uslugama (od zdravstvene zaštite trudnica i dece, preko porodilišta, dadilja i bebi servisa, jaslica i vrtića, preko obrazovnih usta-

nova, pa sve do zapošljavanja i tržišta rada), uz insistiranje na održavanju modela ženskog žrtvovanja!

Ipak, i naši nalazi, kao i gore pomenuta istraživanja, ukazuju, prilično paradoksalno na demokratizaciju rodnih režima, u uslovima ekonomije oskudice i preživljavanja na poluperiferiji. Takav socijalni kontekst pored jačanja uzajamnosti i saradnje, podstiče i dezideologizaciju privatne sfere i roditeljstva (Blagojević, 1993.a, 1993.b). No, taj isti kontekst rađa (i/ili je sam rođen iz njega) ambivalentan vrednosni profil stanovništva, sa uverenjima negde na sredokraći posttradicionalizma i postmodernizma (npr., tolerancija savremenih kohabitacija, seksualnih sloboda žena, razvoda, uz perzistiranje tradicionalnih ideała ženstvenosti i materinstva, primata muškog zaposlenja, a nadasve, zalaganja za porodicu kao vrhovnu vrednosti iznad individuala), (Milić, 2009, 2010, Bobić, 2010). Ostaje da se prati dalja procesualnost i hod ovih intimnih, rodnih i generacijskih promena, kao i da se kritički preispituje koliki će one, i da li će uopšte, imati uticaj na javnu sferu, na javno mnjenje, vladajuće elite i javne politike.

Literatura:

- Babović, M., (2013) „Promene u ekonomskim strategijama domaćinstava u Srbiji 2003-2012: Ekonomsko delanje pripadnika različitih društvenih slojeva u uslovima rasta i recesije“ u: Lazić, M., i S. Cvejić, prir. *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, Beograd: ISI FF i Čigoja štampa, str 99-119
- Babović, M., (2009) „Radne strategije i odnosi u domaćinstvu: Srbija 2003-2007, u: Milić, A., i S. Tomanović, prir. *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: ISI FF i Čigoja štampa, str 135-151
- Blagojević M. (2013) „Transnationalization and its Absence: The Balkan Semi-peripheral Perspective on Masculinities“, in: Hearn J., Blagojević M. and Harrison K. (eds.): *Transnational Men: Beyond, Between and Within the Nations*, NY, pp 261-296
- Blagojević, M., (2012) *Rodni barometar u Srbiji. Razvoj i svakodnevni život*. Beograd: UN Women
- Blagojević-Hjuson, (2006) *Rodni Barometar u Srbiji 2006: društveni položaj i kvalitet života muškaraca i žena*, <http://www.awin.org.yu/images/pdf/Rodni-Barometar.pdf>
- Blagojević, M., (1997) *Roditeljstvo i fertilitet, Srbija krajem 1990tih*. Beograd: ISI FF i Čigoja Štampa.
- Blagojević, M., (1993a), „Mladi i roditeljstvo: Ka dezideologizaciji roditeljstva“, *Sociologija*, br 3, god XXXV, str 327-346

- Blagojević, M., (1993b) „Mladi i roditeljstvo: Ka dezideologizaciji roditeljstva (I)“, *Sociologija*, br 4, god XXXV, str 567-590
- Bobić, M., (2010) „Partnerstvo kao porodični sistem“, u: Milić, A., (eds) *Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Beograd: ISI FF i Čigoja štampa, str 115-147
- Drezgić, R., (2010) „Bela kuga“ među „Srbima“. O naciji, rodu i rađanju na prelazu vekova, Beograd: IFDT, I.P. „Albatros plus“.
- http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2014&mm=08&dd=20&nav_id=890217, posećeno 20. avgusta 2014.
- Manić, Ž., (2013) „Operacionalizacija pojma društveni položaj u istraživanjima društvene strukture u Srbiji“, u: Lazić, M., i S. Cvejić, prir. *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, Beograd: ISI FF i Čigoja štampa, str 11-29
- Milić, A., (2010) „Porodične vrednosne orientacije – vrednosni raskol“ u: Milić, A., prir., Milić A., prir., (2010.) *Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*. Beograd: ISI FF i Čigoja štampa, str 235-257
- Milić A., prir., (2010.) *Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*. Beograd: ISI FF i Čigoja štampa.
- Milić, A., (2009.) „Osvrt na rezultate anketnih istraživanja porodica i domaćinstava“ u: Milić, A., i S. Tomanović, prir. *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: ISI FF i Čigoja štampa, str 11-26
- Mojić, D., i I. Petrović (2013) „Mladi i legitimnost društvenog sistema u Srbiji: Emigraciona razmišljanja i delanja, *Sociologija*, Vol.2, God LV, str 229-244
- RZS (2013) *Demografska statistika 2012*, Beograd: RZS
- Olah L. Sz.&E.M. Bernhardt (2008) „Sweden: Combining Gender Equality and Childbearing“, *Demographic Research*, Vol 19/28, pp1105-1144.
- Pravilnik o izmenama i dopunama pravilnika o uslovima i načinu ostvarivanja prava deteta u oblasti finansijske podrške porodici sa decom na teritoriji Grada Beograda,*
- <http://www.beograd.rs/download.php/documents/pravilnikregresizmeneidopune.pdf>, posećeno 20. avgusta 2014.
- Tomanović, S., eds, (2012) *Mladi – Naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mlađih u Srbiji*, Beograd: ISI FF i Čigoja štampa
- Vilenica A. „Postajanje majkom: Od neoliberalnog režima materinstva ka radikalnoj političkoj subjektivizaciji“, u: Vilenica, A., (ur.), *Postajanje majkom u doba neoliberalnog kapitalizma*, Beograd: Uz(bu))na)), str 9-32
- Višić, T., (2013) „Nacionalne populacione politike i konstrukcija materinstva u post-socijalističkoj Srbiji“ u: Vilenica, A., (ur.), *Postajanje majkom u doba neoliberalnog kapitalizma*, Beograd: Uz(bu))na)), str 91-132

Mirjana Bobić i Selena Lazić

Prakse u svakodnevnom životu bračnih parova na početku roditeljstva

Apstrakt: U radu se prezentuje deo rezultata dubinskih intervjuja sa 30 parova (60 muškaraca i žena) iz Beograda, realizovanih pod pokroviteljstvom ISI FF, koji se odnosi na period početka roditeljstva. ‘Snow ball’ uzorak je obuhvatio populaciju od 18-55 godina, podeljenu u tri starosne grupe (18-29), (30-39) i (40-55) i tri obrazovna nivoa od nižeg, preko srednjeg do višeg. Konkretno, u ovom radu želete smo da ispitamo prakse u svakodnevici para sa tek rođenim detetom, a u vezi sa 10 vrsta poslova nege o bebi i u domaćinstvu. Mada se rezultati intervjuja ne mogu uopštavati, potvrđuje se očuvana patrijarhalna matrica, odnosno model ženskog samozrvovanja (Blagojević, 1997, 2012), posebno među nižeobrazovanim i starijim parovima. Ali među parovima srednjeg obrazovanja i mlađima primećuje se pomak u pravcu većeg zajedništva, odnosno uključivanja muškaraca, doduše više kao ispomoć ženama, nego samostalno. Ovi nalazi se time uklapaju u druga, sroдna istraživanja u Srbiji, tokom 2000-tih, odnosno ilustruju njihova objašnjenja, vezana za repatrijarhalizaciju i retradicionalizaciju rodnih režima na semiperiferiji svetskog kapitalizma (Milić, et, al, 2010). Taj kontekst na drugoj strani, međutim, očigledno podstiče rodnu egalitarnost na mikronivou, koju podržava i kriza maskuliniteta (Blagojević, 2012, 2013), izazvana masivnim gubicima koju je većina muškaraca pretrpela u javnoj sferi.

Ključne reči: Prakse na početku roditeljstva, intervjuji, muškarci i žene, zajedništvo

Vrline neznanja – O reproduktivnosti i seksualnosti žena

Znanje o sebi, a naročito o svom telu, povezano je u dugačkoj hrišćanskoj tradiciji zapada sa naglašenim zabranama, anatemama i snažnom kulturnom nelagodom. Čak i kada je telo postalo predmet prihvaćenog medicinskog znanja i kada dolazi do ekspanzije nauke, korpus tog znanja građen je kroz naglašeno objektiviranje telesnog iskustva, njegovo prilagodavanje naučnom posmatranju, sekciraju, eksperimentisanju, mernim instrumentima i medicinskim postupcima, čime je subjektivno iskustvo maksimalno racionalizovano i učinjeno irelevantnim za razumevanje telesnosti.

Štaviše, sastavni deo hrišćanske istorije (ne)znanja o telu je veličanje tog nepoznavanja, izdvajanje jedne posebne vrline, vrline telesnog neiskustva i „nemešanja“ u sve ono što se tiče tela, kao načela dobrog vaspitanja, naročito kada su u pitanju seksualnost i reproduktivne prakse.

Kao što navodi Fuko u „Istoriji seksualnosti“, potreba da se pronične u subjektivne osnove telesnog, a posebno seksualnog života u novijoj istoriji zapada proistekla je iz potrebe da se ljudsko iskustvo i ponašanje regulišu, pre nego da se upoznaju, te kao takvo to znanje je sve do danas imalo veoma malo veze sa razvijanjem kulture poznavanja tela u kategorijama „ars erotica“ i ostvarenja harmoničnog telesnog i duhovnog života,

---

* Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu; wu.wei@orion.rs

a više sa politikama populacionog planiranja, pitanjima javnog zdravlja, problemima epidemiologije, telesnog disciplinovanja u vojnim, školskim i sportskim drilovima, biološke reprodukcije nacije, ostavljajući u mraku i neartikulisanim ogroman deo ljudskog iskustva vezanog za svakodnevne telesne prakse.

Raskorak koji je time stvoren između rapidnog razvoja objektivirajućeg znanja o telu, instrumentalnog odnošenja prema njemu i inkapsuliranog subjektivnog iskustva telesnosti formiranog pod uticajem tradicionalne hrišćanske zabrane svesnog iskušavanja tela očituje se u savremenoj popularnoj kulturi na mnogo načina. Seksualnost je možda najilustrativniji primer, s obzirom da je ona važan deo potrošačke kulture, komercijalizacije i izvor velikih profita. Naizgled vidljiva i očigledna, seksualnost je eksponirana na mnogo načina, od razgoličene seksualnosti i pornografije koja se danas može javno pratiti na TV programima, reality-predstavama, u novinama, filmovima, literaturi, preko pojačanog javnog interesa za seksualno zdravlje stanovništva, (prvi put iniciranog pojmom epidemije sifilisa u puritanskoj viktorijanskoj Engleskoj (Simmons, 2009), a danas povezano sa epidemijama novih seksualno prenosivih bolesti kao što je AIDS), razvoja populacione politike, do promene heteroseksualnih i drugih seksualnih normi ponašanja kao novih politika uređenja seksualnosti u društvu. Iz te perspektive, naše vreme je ophrvano i sasvim zasićeno eksploatisanjem, manipulisanjem, upravljanjem, regulisanjem, planiranjem seksualnosti. Sa druge strane, seksualnost kao iskustvo, seksualnost kao interiorizovana kultura, zatvorena je u sferi privatnog života još uvek gotovo kao tajna. Objasniti deci „odakle dolaze bebe“ danas je, i pored opšte medijske vidljivosti seksualnosti, veoma često problem, jer je reč o ličnom iskustvu, upoznavanju dece sa seksualnošću roditelja, a sakrivanje seksualnosti roditelja od dece danas je još uvek preovladavajuća kulturna norma i tabu. To se posebno odnosi na regione koji su inače prošli intezivne procese modernizacije, gde je u privatnom životu sačuvana snažna matrica tradicionalnog i patrijarhalnog života, u koje se može svrstati i Srbija. Masturbacija, menstruacija, upoznavanje sa svojom telesnošću i telesnošću drugog pola, (ili sa homoseksualnošću), seksualna iskustva, seksualne prakse ukoliko su povezane sa ličnim iskustvom, trudnoća, porođaj, zavijeni su još uvek u sferu „zabranjenog“, stigmom opterećenog ili polutajnjog diskursa u privatnom životu i povezani su sa nelagodom i naglašenim ograničenjima kada, sa kim i kako o tome može da se priča, mada su odavno postali predmet javnog diskursa i naučnog znanja. I pored rapidnog razvoja nauke, opšte vidljivosti telesnosti i seksualnosti, intimno telo je ostalo neartikulisano, mada je istovremeno važan deo iskustva koji se ne uklapa lako ni u jednu od normi, kako javnih, modernih, tako i privatnih, tradicionalnih. Kao poseban predsemitočki obrazac, telo

odoleva spoljašnjim određenjima i oblikuje delom sopstven telesni jezik, koji često u ličnim i intimnim životima ljudi ima mnogo važniji uticaj na formiranje životnih strategija nego što to može izgledati na prvi pogled u svetu u kome je danas o telu „sve poznato“ i „sve razotkriveno“.

O seksualnosti se ne priča u intimnom krugu, jer je ona „zarazna“, a strah od „zaraznosti“ seksualnosti veoma je stara – ona je duboko ugrađena u sve tradicionalne kulture koje mogu izuzetno strogo određivati zabrane susretanja i opštenja među polovima, zabranu incesta, telesnu vidljivost i slobodu telesnog pokreta. Rodna matrica u tom obrascu je nagašena, budući da je u patrijarhalnom društvu socijalizacija žena, a naročito seksualno i reproduktivno vaspitanje žena, povezano sa otuđivanjem od sopstvenog tela i sa negovanjem vrline neznanja, nevinosti i odricanja od kontrole nad sopstvenom seksualnošću i reproduktivnošću. Promene koje je donelo moderno društvo u sferi intimnosti zapravo nisu toliko radikalne kao što to može izgledati u javnom životu. Štaviše, kroz podelu na privatnu i javnu sferu društvenog života, stvoren je i raskorak u socijalizaciji seksualnosti između javnog i privatnog života, kao i ogroman raskorak između nasleđenih tradicionalnih hrišćanskih normi vezanih za seksualnost (koja praktično ne poznaje kategoriju prihvatljive seksualnosti) i sveopšte vidljivosti, naučnog objektiviranja i javne izloženosti seksualnosti, koja ipak ne otvara prostor za artikulisano intimno iskustvo. Specifičan produkt tog hibridnog spoja je stvaranje raskoraka između „privatnog“ i „javnog“ tela i naglašenost pred-semiotičkih aspekata ličnog telesnog iskustva.

Cilj ovog rada je da pokaže neke od dimenzija ovog raskoraka. Hibridni spojevi ovih različitih jezika i diskursa koji se pri tom stvaraju predstavljaju svojevrsne, moglo bi se reći telesne distorzije koje se danas mogu uočiti u načinu ishrane, tipičnim oboljenjima, fizičkoj aktivnosti, telesnom ulepšavanju i telesnom usavršavanju, seksualnim praksama i izvorima za sticanje znanja o njima, koje se odvijaju između nedovoljno iznutra posredovanog i interiorizovanog unutrašnjeg iskustva i znanja sa jedne strane, a sa druge, ogromnog upliva na telesna iskustva ljudi „spolja“, kao objekata medicinskih, marketinških, ideooloških, populacionih i drugih mera i praksi koje su proizvod rapidnog modernog razvoja društva.

Primer koji je analiziran u ovom radu – reproduktivna i seksualna socijalizacija i seksualne i reproduktivne prakse žena – pokazuje kako se destrukcija i raspad tradicionalnih formi kulture, načina života i kulture i pojava novih modernih načina organizacije društva i kontrole i upravljanja telesnošću odražavaju na specifičan i hibridan način na lične strategije upravljanja svojim telom i na samo iskušavanje telesnosti.

U radu se polazi od toga da su nam danas potrebni daleko distinkтивniji i sofisticirаниji analitički okviri za proučavanje spojeva tradicionalne

i moderne kulture (na šta, u širem kontekstu analize makro procesa modernizacije, ukazuje čitav niz autora, kao što su Levi, Apter, Šils, Singer, Frank, Wolf itd.), te da je u tom pogledu za razumevanje mikro-procesa modernizacije izuzetno važno uzimanje u obzir načina kako se kultura interiorizuje ili „unutrašnjih indikatora“ modernizacije.

Centralno područje sledeće analize usmereno je na proučavanje nekoliko specifičnih markera seksualne i reproduktivne socijalizacije i ponašanja žena, a to su: iskustvo prve menstruacije, planiranje trudnoće, kontraceptivne prakse i odnos prema kontracepciji i abortusu.

Sem opštih uvodnih napomena u okviru kojih su prikazane opšte tendencije vezane za regulisanje statusa abortusa danas u svetu, sa posebnim osvrtom na Srbiju, rad predstavlja rezultate istraživanja sprovedenog u okviru projekta „Politike roditeljstva“ Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.¹ Težište ovog projekta bilo je na istraživanju ženskog iskustva i potreba žena vezanih za njihovu reproduktivnost, seksualnost i roditeljstvo, kao neophodnih polazišta za razvijanje adekvatnih politika u širem društvu. Istraživanje je bilo zasnovano na kvalitativnom pristupu i dubinskim intervjuiima koji su sprovedeni na uzorku od 120 žena, najvećim delom iz Beograda, uz uključivanje manje kontrolne grupe ispitanica iz unutrašnjosti Srbije. Uzorak je bio podeljen u četiri grupe od po trideset ispitanica, pri čemu je sa svakom grupom vođen tematski poseban dubinski intervjuy sa težištem na jednoj od 4 ravnopravne istraživačke teme/problema: 1) roditeljsko i bračno partnerstvo; 2) postajanje majkom kao identitetska pozicija, 3) socijalizacija za reproduktivne i seksualne prakse, telo žene, stavovi o društvenoj podršci materinstvu 4) udovištvo.

U funkciji teme ovog rada, ovde će biti prikazan samo treći deo istraživanja i to deo tog istraživanja koji se odnosi na iskustva i stavove žena vezane za njihov seksualni život, kontracepciju i planiranje roditeljstva.

Abortus u procesu modernizacije društva – između politike, medicine i ličnog iskustva

Razvoj medicine u procesu modernizacije učinio je realno mogućom masovnu i relativno bezbednu primenu abortusa kao načina prekida neželjene trudnoće, a razvoj opšte zdravstvene i socijalne zaštite stanovništva pospešio je dostupnost ovog operativnog zahvata velikom broju ljudi. Pa

1 Ovaj rad je nastao kao deo istraživačkog potprojekta „Politike roditeljstva“, realizovanog u okviru projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji – koncepti i akteri“, koje podržava Ministarstvo nauke, prosvete i tehnološkog razvoja Vlade RS (ev. broj 179035).

ipak, medicinski razvoj je samo jedan od faktora koji oblikuje odnos društva i ljudi pojedinačno prema ovoj praksi. Verovatno više nego u odnosu na bilo koji drugi društveni fenomen, promene i razlike vezane za pravne regulative, zakonski status i javno mnjenje koji se tiču abortusa, kreću se u ogromnim amplitudama, od zabrane i teškog osuđivanja žena i doktora koji vrše abortus, do nedvosmislenog odobravanja koje podrazumeva pravo žena na besplatan abortus i društvenu pomoć u postupku ostvarivanja ovog prava. Društveni odnos spram abortusa obeležen je kolizijom više različitih tradicionalnih i modernih vrednosti i različitih ideologija u procesu uzajamnog nadmetanja (pre nego pregovaranja), različitih političkih strategija i prioriteta koji se na kraju ukrštaju u ličnom iskustvu ljudi, kroz njihove lične vrednosne poglede na svet i izvore.

Definisanje abortusa na skali od kriminalnog do sasvim legalnog čina rezultat je nemogućnosti da se faktički i nedvosmisleno odredi osnova njegovog legitimite, odnosno, kriminaliteta. Faktički medicina tu ne može da kaže poslednju reč, a za uspostavljanje jednoznačne zakonske prakse od presudnog značaja je zapravo o kakvom političkom uređenju je reč i koliki je uticaj crkve na javno mnjenje, kao i na državu. Npr. za razumevanje krupne promene u odnosu prema abortusu u Španiji, državi koja je sa jednog od najkonzervativnijih zakona o abortusu prešla na jedan od najliberalnijih, neophodno je razumeti sa jedne strane, snažan uticaj Katoličke crkve na špansko društvo, a sa druge način promene političkog režima i uključivanja te države u Evropsku Uniju. Sam zakon, u oba slučaja, međutim, obrazlaže stav prema abortusu najuniverzalnijim ljudskim vrednostima i opštim prirodnim i biološkim stanjem ljudskog organizma, nastojeći da se osloni na moderan medicinski diskurs o začeću i razvoju fetusa.

Ipak, u većini zapadnih evropskih zemalja danas postoje liberalni zakoni o abortusu, koji su doneseni uglavnom od sedamdesetih godina prošlog veka do danas, ali u nekim, kao što je npr. Španija konzervativni zakoni su promenjeni tek pre nekoliko godina, 2010. U bivšim socijalističkim zemljama, liberalni zakoni o abortusu su uvedeni i ranije. Međutim, i danas je u jednom broju evropskih zemalja (Malta, Poljska, Irska) abortus dozvoljen ili samo u posebnim slučajevima (u slučaju silovanja, kada je fetus oštećen, kada su zdravlje i život žene ugroženi, ili je sasvim zabranjen). U Irskoj je abortus zabranjen čak i u slučaju silovanja, uz velike javne afere, polemike i političke borbe vezane za uvođenje liberalnijeg zakona, koje su dovele do izmena zakona 2013. godine kojima se abortus izuzetno može dopustiti i u slučaju suicidalnih sklonosti trudnice, a ne samo kada je njen život ugrožen (<http://www.guardian.co.uk/world/2013/jul/12/ireland-law-abortion-rights>). Malta spada u jednu od zemalja koje imaju najkonzervativniji zakon o abortusu na svetu, koji ne dopušta vršenje abortusa čak ni kada je život trudnice u pitanju. (www.un.org/esa/population/publications/abortion/doc/malta.doc). U praksi, međutim, navodi

se da se dopušta „indirektan abortus“ kao sastavni deo spašavanja života žene (<http://www.independent.com.mt/mobile/2013-07-14/news/malta-now-only-eu-country-without-life-saving-abortion-law-2068054030/>). Na svetskom nivou, afričke zemlje imaju najkonzervativnije zakone o abortusu. Većina bivših socijalističkih zemalja u Evropi imala je veoma liberalne zakone o abortusu još pre sedamdesetih godina prošlog veka (bivša Jugoslavija, Belorusija, Bugarska, Čehoslovačka, Mađarska, Rumunija, zemlje bivšeg SSSR-a – Rusija, Moldovija, Ukrajina, Latvija, Litvanija, Estonija).

Međutim, u društвima kao što je bilo jugoslovensko posle II svetskog rata, liberalizacija abortusa nije bila praćena i odgovarajućim prosvećivanjem stanovništva, što je rezultiralo ogromnim brojem abortusa koji su postali „vrsta kontracepcije“. Prema nekim od zvaničnih zbirnih podataka, taj broj je u Srbiji dosegao vrhunac 1989. godine, kada je abortus izvršilo oko 190 000 žena (Serbia Abortions and live births by regions, 2010.). Danas, prema zvaničnim podacima Instituta za javno zdravlje, godišnje u Srbiji prosečno 23 000 žena izvrši abortus, ali se u nezvaničnim podacima taj broj kreće do 150 000 ili čak 200 000 dosežуći razmere epidemije (Rašević 2008; http://www.setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/sr_Latn/features/setimes/features/2012/01/16/feature-03) Broj maloletničkih abortusa u Srbiji takođe je u vrhu Evrope (http://www.omladina.info/newsdocs/admin/upload/tibiras_fokus_ns.pdf).

Analizirajući uzroke ovako visoke stope abortusa u Srbiji, Drezgić (2004) i Morokvašić (1984, u: Drezgić, 2004) navode da razloge treba tražiti pre svega u patrijarhalnom društvu i patrijarhalnom sistemu vrednosti. Tako Drezgić zastupa stanoviшte da je visok stepen abortusa posledica, pre svega „kontraceptivne greške pri primeni prekinutog snošaja kao najrasprostranjenijeg kontraceptivnog metoda u Srbiji. Iz činjenice da muškarci imaju dominantnu ulogu u kontroli rađanja autorka, međutim, ne izvodi zaključak da su žene pasivne žrtve muške dominacije. Autorka, suprotно tome, tvrdi da pristajući na pasivnu ulogu u domenu seksualnosti žene aktivno učestvuju u reprodukovavanju dominantnih rodnih uloga i odnosa.“ (Drezgić, 2004:97) Prema Morokvašić, „tradicionalni“ metodi kontrole rađanja, zasnovani na coitusu interruptusu, simbolizuju seksualnu moć muškarca i daju mu osećaj kontrole nad ženom i nad seksualnim odnosom. Prema istoj autorki, abortus za same žene predstavlja čin simboličke prokreacije kojom se potvrđuje njihova plodnost i njihova sopstvena seksualna moć, kroz navodno odsustvo moći muškarca da se kontroliše pri seksualnom odnosu, te, posmatrano zajedno, potvrđuje potentnost oba partnera (Morokvašić, 1984, u: Drezgić, 2004)

Autorke koje su ovde navedene problem visoke stope abortusa sagedavaju iz perspektive tradicionalne raspodele moći među polovima. Prihvatajući njihove argumente, trebalo bi dodati da se visoka stopa abortusa

može dovesti u vezu i sa tradicionalnim nasleđem i hrišćanskim vrednostima koje dozvoljavaju samo pro-kreativnu seksualnost, te da bi vođenje ljubavi, odnosno, seksualni odnos koji nije u potpunosti zaštićen od začeća, mogao predstavljati vrstu nedorečenog kompromisa koji samom odnosu daje vrednost i intimnost koju on inače ne bi imao.

Štaviše, istraživanje koje je prezentovano u ovom radu, pokazalo je da seksualnost u periodu trudnoće, (tj. seksualnost povezana sa priprema za roditeljstvo,) nije predstavljala tabu niti je uzrokovala nelagodu kod većine ispitanica (iako tradicionalni hrišćanski sistem vrednosti poznaje samo model aseksualne majke, pa i oca), štaviše, da je za neke od njih to bio period intenzivne seksualne aktivnosti u kome su one imale daleko aktivniju ulogu nego u periodu kada nisu bile trudne, dok se nereproduktivna seksualnost, povezana sa korišćenjem kontraceptivnih sredstava, pokazala daleko ambivalentnijim iskustvom, povezanim sa osećajem nepriyatnosti, nelagode i izbegavanja aktivnog i svesnog izbora.

Pored patrijarhalnog konteksta koji obezbeđuje gubitak ženine kontrole nad sopstvenom reproduktivnošću i tradicionalnog okvira u kome je dozvoljena samo pro-kreativna seksualnost, argument na koji se može naići je da postoji visoka needukovanost o kontraceptivnim sredstvima. Često te stavove zastupaju ginkeolozi, doktori, stručnjaci, odnosno, ljudi „od znanja“. Pri tom se vrlo često sa podrazumevanjem govori o predrasudama koje postoje prema kontraceptivnim sredstvima, često zanemarujući subjektivna iskustva i stavove ljudi o kojima se radi kao da je automatski reč o neznanju i needukovanosti, diskvalifikujući ih pozivanjem na medicinske autoritete, kao da se oni ne mogu dovesti u pitanje. Rezultati ovde prezentovanog istraživanja pokazuju da telesno iskustvo nije uvek usklađeno sa medicinskim normama i znanjima, te da se ono ne mora zbog toga automatski diskvalifikovati, odnosno, da nam je potreban sofisticiraniji aparat za razumevanje različitih dimenzija telesnog iksustva od onog koji pruža medicinski diskurs, ali i tradicionalne norme artikulisanja telestnosti.

Jedan aspekt problema je i što se javna polemika oko ovog pitanja vodi najviše u kategorijama poželjne populacione politike, postojanja „bele kuge“ i ugrožavanja osnovnih nacionalnih interesa vezanih za biološku reprodukciju nacije i prognoze da „Srba uskoro više neće biti“. Štaviše, niski fertilitet i visoka stopa abortusa povezani su u javnom diskursu sa idejama o „moralnom padu“ nacije i nastojanjima da se obnove tradicionalne patrijarhalne vrednosti koje ženama dodatno oduzimaju pravo da kontrolišu svoju reproduktivnosti i vaspitavaju ih za neartikulisano materinstvo, kao osnovni društveni zadatak i prirodnu dužnost svake žene.

Politički prostor u kome fetus iz potencijalnog stanja prekrivenog velom mističnosti ex nihilo postaje ličnost i politički subjekt već u utrobi i

dobija pravo individualizvanog građanina u telu majke čiji je zapravo deo, zahteva rad imaginacije koja se ozbiljno udaljava od realnog društvenog prostora vezanog za okolnosti začeća, rizika prekida trudnoće, rađanja i formiranja roditeljstva, kao i života i ličnosti samog deteta. Pri tom, poštovanje ličnosti i telesnog integriteta žene izostaje, a to što ono nedostaje u svim ovim fazama od začeća do eventualnog iskustva materinstva, smatra se često manjim problemom od potreba poštovanja integriteta i ličnosti fetusa ili neupitno postavljenih „opštih interesa“ nacije.

Tako „bebe“ za čiju „ličnost“ postoji briga još dok su u fazi blastocita nisu bilo koje bebe, već zamišljeni reprezentativni primerci poželjnih članova društva. Stoga je osuda žena koje vrše abortus uvek i politička osuda sa stanovišta integriteta određene crkve, određene nacije, sa stanovišta morala određene klase, te što je neki sloj niži, nevidljivost abortusa se pojavljuje i kao izraz odsustva interesa za te slojeve.

Istraživanje „Politike roditeljstva“ – seksualno i reproduktivno ponašanje u narativima žena

„Snow ball“ uzorak od trideset žena sa kojima je vođen dubinski intervju o ovoj temi obuhvatao je u krajnjem ishodu približno ravnomerni broj žena sa osnovnim, srednjim i visokim obrazovanjem i ravnomernu raspodelu uzorka na osnovu uzrasta (od 18 do 55 godina, podeljeno u tri generacije). Uzorak je obuhvatao žene na teritoriji Beograda. Zbog osnovnih opštih ciljeva istraživanja vezanih za politike roditeljstva, uzorak je obuhvatao isključivo žene sa iskustvom roditeljstva.

Ovde će biti analizirani odgovori na četiri pitanja (uključujući i odgovarajuća potpitanja) korišćena u dubinskom intervjuu:

1. Kako ste doživeli svoju prvu menstruaciju?
2. Da li ste imali neplanirane trudnoće i kako je do njih došlo?
3. Da li ste imali abortus i kakav je vaš stav prema abortusu?
4. Da li praktikujete neku vrstu kontracepcije, koje kontraceptivno sredstvo smatrati najboljim i da li se dogovarate sa partnerom oko upotrebe kontraceptivnog sredstva?

Cilj je bio da se ispita kako se u iskustvima ispitanica sintetišu moderna medicinska znanja, tradicionalni obrasci normiranja reproduktivnosti i seksualnosti svesno iskušavanje tela, te da li u krajnjem ishodu među njima preovladava kao prepoznatljiv tradicionalni, moderni ili hibridan tip seksualnog i reproduktivnog ponašanja i socijalizacije.

Obrasci seksualne i reproduktivne socijalizacije ženskog deteta – iskustvo prve menstruacije

Iskustvo prve menstruacije je važan ritual prelaza u životnom ciklusu žena i pokazatelj na koji način se odvija socijalizacija ženskog deteta na prelazu u adolescenciju i na koji način se ono upoznaje sa svojom reproduktivnošću i seksualnošću i promjenjenom telesnošću. Pretpostavka ovog istraživanja je bila da tradicionalni obrazac, onda kada postoji, uvodi devojčice u ovo iskustvo u društvenim okvirima neznanja i stigme, te da u tim okvirima ono može biti traumatično, povezano sa strahom i odbjornošću prema sopstvenoj telesnosti, te da priprema žensku decu za povlačenje iz slobodnog socijalnog života (npr. ograničavanje igara sa dečacima, ograničavanje slobodnog kretanja, ograničenja oblačenja, naglašenu svesnost o izloženosti muškim pogledima i potrebi za izbegavanjem muškog društva itd.). Kao važan marker je korišćen odnos majke i oca prema prvoj menstruaciji ispitanica i njihovo znanje o tom fenomenu u momentu iskustva prve menstruacije, odnosno, koliko i kako su one bile pripremljene za njega. Moderan obrazac bi podrazumevao adekvatnu pripremu ženske dece za sazrevanje, njihovo upoznavanje sa tim šta je menstruacija, podršku najbliže okoline, prevashodno higijensko-medicinski pristup ovom pitanju i netraumatično i solidno socijalizovano iskustvo u ovoj životnoj fazi.

Odgovori ispitanica pokazuju pre svega da u više od polovine ispitanih slučajeva prva menstruacija predstavljala izrazito traumatično iskustvo. Više od polovine ispitanica navodi da majke nisu sa njima razgovarale o tome šta je menstruacija ili su im dale nepotpune informacije, te su one bile ili sasvim ili u priličnoj meri nepripremljene na ovo iskustvo ili su pak znanja o tome stekla od drugarica, iz škole, časopisa, filmova itd. Interesantno je da saznanja o menstruaciji dobijena u školi nisu bila subjektivno interirorizovana kao iskustvo koje će se njima desiti, tako da je deo ispitanica ovo iksustvo doživeo traumatično iako su u školi stekle osnovna znanja o tome.

„Menstruacija – nisam uopšte znala šta je, nisam nikad sa mamom pričala o tome. Ali jako sam je rano dobila, na prelasku iz četvrtog u peti razred. I zatekla me je na letnjem rasputstvu kod moje strine i ja uopšte nisam znala šta je to. Ja sam se šokirala, uplašila sam se, bilo mi je odvratno kao, krv neka, kao što je to... Uopšte nisam znala šta je to. I bilo mi je neprijatno zbog higijene. Smara me i dan danas i tad me smaralo. Stvarno me uplašilo taj prvi put.“ (37, srednja škola)

„Ne, nisam znala šta je menstruacija, nisam ni razmišljala, bila sam jako mala, peti razred, to je dosta rano. Išla sam sa drugarima na sankanje, skijanje i sećam se da sam se nešto zakucala u neko drvo i da sam tako

pala, da su me bolela leđa. Kad sam se tuširala i presvlačila, pogledam, a ono krv... Mislila sam da sam se povredila i zabrinula sam se šta mi se desilo i počela sam da plačem što sam se povredila, mislila sam da je nešto od unutrašnjih organa. Tata je bio tu, mama nije i ja sam mu prišla i rekla mu da moramo da idemo kod lekara. Rekla sam mu da sam prokrvarila, da sam pala, kako se udarila i da sam mislila u prvi mah da nije ništa strašno ali nešto mi se dogodilo. Tata mi je rekao da ne brinem, da sačekam mamu da dođe, i njoj da ispričam. I onda je mama došla i ja sa počela opet sa istom pričom, onako panično – idemo kod lekara – i ona mi je tada sve objasnila. I eto to je prvi put kada mi je ona rekla što je menstruacija, ja o tome nisam ništa znala.“ (31, visoka škola)

„Moja mama je bila jako zatvorena što se tiče seksa, bila je katolkinja vaspitavana u katoličkom društvu. Iako kasnije nije pokazivala nikakve religiozne sklonosti, mislim da je to puno imalo uticaja na nju. To je bila tema o kojoj se ne priča. Njoj je bilo neprijatno i meni je bilo neprijatno da joj pravim neprijatnosti, da je bilo što pitam što ima veze sa polnošću. E sad pošto je moja baka po tati bila učiteljica, ona mi je nekako, na neki lep način, jer ja se ni ne sećam kako, objasnila. Ipak, sve je to bilo neprijatno. Puno tajni, puno tabu tema, puno toga što je trebalo da otkrivam sama, a nisam znala kako, nisam znala da li je dozvoljeno. Rekla bih da je to bio baš neprijatan, rekla bih, mračan period mog života (smeh...). Bilo mi je jasno da će biti tu neko krvarenje, ali kad sam videla, to nije izgledalo kao što su opisali, to je bilo braon, ja to nisam povezala uopšte sa krvlju nego sam se mnogo uplašila... Sećam se da sam bila strašno uzbudena i jedva sam čekala da mama dođe sa posla i da joj ja to kažem.“ (49, srednja škola)

„Ne, nisam znala što mi se događa kad sam dobila prvu menstruaciju, iako me je majka spremala. Pričala mi je da će dobiti menstruaciju, što se događa, baš je znala da priča sa mnom, više puta mi je čitave priče slagala oko toga, ali kad to ti ne kapiraš, to čuješ ali ne razumeš, i onda kad mi se dogodilo da se pojavila menstruacija, ona krv, ja sam bila u takvoj panici, vrištala sam, jedva me majka smirila, i onda je došao i tata i pitao što se desilo, i onda mama nije htela da mu kaže, i onda je on bio radoznao i bila je neka ludačka situacija.... Kad je naše dete, od mene i mog muža, dobilo menstruaciju, to je nekako i on znao, moj muž je bio uključen u to, a ovo je bilo kao da je to velika tajna... Da li je mama htela da me sačuva od tog stida, šoka, ne znam, moguće, jer ja sam stvarno bila u šoku u tom momentu, pa nije htela pred njim da kaže, otkud znam...“ (54, visoka škola)

Menstruacija je evidentno doživljena kao nešto što je potrebno kriti, i, u više slučajeva, kao nešto što će na gore promeniti život.

„Pa ja sam bila nešto jako tužna, sećam se da sam puno, puno plakala. Bilo mi je jako krivo, imala sam utisak da se to nikome drugom nije do-

godilo, nego samo meni i osećala sam se kao: ‘Bože, sad to neko treba da zna, neću o tome pričati, radiću fizičko redovno. Ne pada mi napamet da to bilo ko zna, dok ja ne saznam da su sve devojčice u razredu već dobine menstruaciju’. Ali to je normalno, tako to ide kad se prvi put dobije, posle se ne dobija neko vreme, ja nisam dobila posle toga godinu dana tako da nije bio problem. Onda se sve to normalizovalo. Osećala sam se nekako loše, moram da priznam.“ (82, visoka škola)

U više slučajeva ispitanice navode da su bile naročito posramljene i uplašene pred idejom da će njihov otac, brat ili bliska okolina saznati da su dobine menstruaciju.

„Kad sam dobila prvi put dođem ja kući i kažem „Mama nemoj da kažeš tati, mene je to sramota“. „A što?“, ‘Nemoj molim te da mu kažeš da sam dobila! On je muškarac, on je tata, što on to mora da zna, da sam ja dobila’. Mene je bilo sramota, stidela sam se da to zna tata. Što bi znao tata?! Mama je žensko pa mami mogu da kažem. Tako sam razmišljala. Lakše mi je da kažem mami nago tati. A ona ipak ode i u kuhinju i kaže tati. Kažem: ‘Pa mama nemoj!’, i onda sam se rasplakala. ‘Pa što si morala da mu kažeš? Jesam li ti rekla nemoj da mu kažeš, mene je sramota’. Stidela sam se. Bilo mi je to strašno, da kažem tati. Ipak je on muškarac, otac, suprug. I kako sad ja da kažem njemu: ‘E, ja sam dobila.’?! To mi je bilo tako.... stidela sam se, sramota me je bilo. Sva sam bila pocrvenela u licu od toga. Bilo mi je krivo što me je mama „izdala“ tati. ‘Znaš, dete je dobitlo’. Jao, baš sam plakala.“ (48, osnovna škola)

„Majka mi je rekla, ali ne zadovoljavajuće. Samo povšno, i ona je bila stisnuta. Bilo joj je neprijatno, ali ne mogu reći da mi nije pružila podršku, samo bilo joj je prosto nezgodno što mora da mi pruža podršku. Sve smo nešto šaputale da ne čuju tata i brat. Ja sam, ne znam iz kojih razloga plakala cele noći. Ne mogu da se setim emocije. Negde mi je objasnijemo. Bila sam uplašena od toga. Ono... sazrevanje, odrastanje...Našto me je plasilo...“ (47, visoka škola)

U manje od polovine slučajeva, ovo iskustvo nije bilo traumatično. Sve takve situacije povezane su sa potpunim i pravovremenim informisanjem ispitanica o tome šta je menstruacija od njima najbližih srodnika, obično majke ili sestre. Većina ovih slučajeva karakteristična je i po tome što je menstruacija doživljena kao pozitivno iskustvo, kao potvrda ženskog identiteta i izvor novog iskustva prema kome postoji stav radoznanosti ili ponosa.

„U, toga se sećam. Mama me je pripremila, pošto već od petog razreda devojčice polako počinju da dobijaju. I sad, pošto je dosta mojih drugarica možda negde u šestom već imalo menstruaciju, a ja nikako, baš ništa se ne

dešava (smeh), onda sam se stalno pitala, pa kad će već jednom, pa kako, pa šta se tu dešava, znaš, ništa ne razumem. A što meni neće... Mama mi je sve lepo objasnila. Znam da su mnoge devojcice plakale, to je bila trauma. Pa kad dođu u školu, a imaju menstruaciju, to ne sme niko da zna. I sad, da sam se prema njima ravnala, strašno je zvučalo... Ali zbog mame mi je sve to bilo normalno. Kad se desilo, rekla sam mami, ona je potvrdila da sam dobila menstruaciju i onda mi nije bilo uopšte jasno zašto je to nekome strašno. To je bilo tako prirodno i normalno, bilo mi je smešno što su moje drugarice plakale.“ (33, srednja škola)

„Pa, iskreno, jedva sam čekala. Sve moje drugarice, peti, šesti, sedmi su dobile, i, nekako se to podrazumevalo, postale, valjda, devojke, starije, a ja sam se još nekako kao dete osećala, tek sam u osmom razredu dobila. E, kad sam to dobila, onda taj prvi dan sam sedela kući i kao da mi se desila neka ogromna stvar. Postala sam žensko, ne znam, tako sam se osećala. Onda sam kao malo glumila da mi nije dobro. Za mene je to bio važan događaj, baš jaka stvar – napokon i ja da dođem na red. Više neće svi da kupuju uloške, a ja nemam. Čak sam i na fizičkom par puta, kad mi se nije radilo, a volela sam fizičko, glumila da imam poštedu. (35, visoka škola)

„Ne, nije bio nikakav problem. Mi ništa nismo krili jedni od drugih, a tako sam prenela i na svoju decu. Moja mlađa čerka kad je dobila prvu menstruaciju, sećam se da sam širila veš na terasi, a ona više u sobi: „Tajo, ja dobila menstruaciju. Znači kako sam vaspitana ja, tako vaspitavam sad i svoju decu. Sad je i internet, sad sve se zna. Tako da nema šta da kriješ.“ (37 godina, srednja škola)

U odgovorima ispitanica o prvoj menstruaciji dominantan je izrazito tradicionalan i patrijarhalan obrazac socijalizacije u više od polovine ispitanih slučajeva. On nije značajano povezan ni sa uzrastom niti sa obrazovanjem samih ispitanica. U kontekstu ove grupe pitanja, bilo je interesantno primetiti da ima malo hibridnih spojeva tradicionalnog i modernog obrasca, već su odgovori ispitanica jasno podeljeni u dve grupe odgovora – jedan naglašeno tradicionalni i patrijarhani i jedan koji je njemu dijametralno suprotan.

Planiranje trudnoće

Odgovore koji se odnose na planiranje trudnoće bilo je teško uopšte svrstati u jednu od jasno podeljenih kategorija odgovora, kako su to pitanja predviđala², budući da je za većinu ispitanica odluka o rađanju bila implicitna i određena pre životnim ciklusom (biološki prikladnim

2 Pitanje je predviđalo da ispitanice odgovore da li su planirale ili nisu svoje trudnoće i da li su imale prekinute trudnoće.

vremenom za rađanje), kvalitetnim ljubavnim i seksualnim partnerstvom kao presudnim faktorom koji je omogućio da se trudnoća „desi“ kao da je željena i planirana, mada faktički nije racionalno planirana, ili pak socijalnim okvirom (očekivanjem okoline ili socijalno dostignutom „zrelošću“, kada se generalno smatra da je žena spremna za rađanje) nego jasno definisanim životnim projektom, odlukom da se začne dete. Subjektivno vreme se u tom pogledu razlikuje od moderno organizovanog vremena, uređenog prema principima jasnog planiranja, racionalnosti, efikasnosti, odlučivanja na osnovu raspoloživosti resursa itd. Rađanje nekako izmiče tim kategorijama, i pretežno se „dešava“ kada je vreme za to (prema određenim biološkim i socijalnim kriterijumima), a nije nešto o čemu se jasno i eksplicitno odlučuje. Telo je u tom pogledu pre „događaj“ dešavanja trudnoće, nego sredstvo za njeno proizvođenje. Štaviše, da su se oslanjale na planiranje, neke od ispitanica se verovatno ne bi odlučile na rađanje – njihovi odnosi sa partnerima u više slučajeva nisu bili jasni i završili su ubrzo nakon porođaja raskidom, više njih je dobilo otkaz ili je trudnoća prekinula njihovu karijeru ili obrazovanje, a više njih je smatralo da se to desilo u „nezgodno vreme“, kada su bile zaokupljene drugim stvarima.

„To sam planirala. Mislim, nisam planirala. Prvo sam mislila, treba da napravimo svadbu i to pa tek posle godinu dana da pravimo decu. Trudnoću mislim da jesam planirala, ali u tom trenutku nisam. I onda kad sam shvatila i videla da sam u drugom stanju, onda sam jednostavno razgovarala sa tadašnjim dečkom, sadašnjim suprugom i on je rekao, dobro, to smo planirali, u smislu da danas – sutra imamo decu, tako da sam odlučila da zadržim trudnoću.“ (34 godine, osnovna škola)

„Baš sam želela da budem trudna, baš sam želela da rodim dete i onda mi je to sve bilo jako lepo. Iako objektivno, to mi je bio loš period u životu jer sam zbog trudnoće ostala bez posla i odjednom mi se pomenilo materijalno stanje, planovi su mi bili drugačiji, ja sam imala utisak i to do dan danas imam, da sam zbog trudnoće izgubila karijeru. To me je jako opeterećivalo u trudnoći, a sa druge strane imala sam veliku satisfakciju jer sam sasvim svesno i snažno želela dete...Danas kad razmišljam, otac moje čerke i ja nismo više zajedno kao partneri, a i istina je da sam ga izabrala da bismo imali dete. Imali smo jako kratku vezu, imali smo bukvalno konsenzus da rodimo dete i dobili smo dete jako brzo. Trudili smo se, i pre nego što sam zatrudnела, dva meseca ranije smo pokušavali pa kao neuspšeno, i drugi ili treći mesec smo uspeli, jako brzo. I sećam se da sam bila jako srećna.“ (36 godina, srednja škola)

„Nije bilo planirano. Ja sam odmah ostala u drugom stanju. Tad si još zaljubljen, pa ti je sve lepo, pa ti sve cveta, i još nije došlo ni do kakvih problema, do nekakvih svađa zbog toga i onda ti je sve to lepo, da rodiš. „ (52 godine, srednja škola)

Neplanirane trudnoće tek naknadno često prati dugotrajno razmišljanje i preispitivanje da li da se trudnoća održi ili ne, ali i tada zapravo racionalni razlozi nisu presudni za donošenje odluke, već u nekom momentu prevagne želja za roditeljstvom. U slučajevima kada se žene jasno i bez ikakve sumnje odlučuju na prekid trudnoće, glavni potpuno jasno eksplicitan razlog je odsustvo želje da se sa tim partnerom imaju deca.

„Prvi put sam zatrudnela, ja mislim da sam tad još studirala, sa nekim partnerom sa kojim sam se zabavljala, ne znam koliko smo tada već bili zajedno. Koliko se sećam, nismo koristili zaštitu, bio je to prekinuti snošaj i tako je došlo do toga da zatrudnim.. I onda sam ostala u drugom stanju i nekako znala sam... Nisam ni fakultet završila, ali očigledno sam znala da sa njim ne želim da ostanem u drugom stanju, i ništa – onda sam rešila da prekinem tu trudnoću.“ (43 godine, visoka škola)

U tom pogledu nema značajne razlike između obrazovanih i neobrazovanih žena. Kod obrazovanih žena situacija je samo obično kompleksnija, pitanje karijere, usklađivanje sa partnerom postaje složenije, i to su žene koje se lakše odlučuju da postanu samohrani roditelji, ali odluka o rađanju je i tu često implicitna i zavisi u najvećoj meri od životnog ciklusa, „vremena za radanje“, a ne od jasnog planiranja i pregovaranja.

„Koliko sam imala? Trideset tri. Onda sam bila deo nekog umetničkog kolektiva i sad je njemu to bilo nenormalno– ja sam rekla da ne mogu u tom momentu da rodim dete jer mi je važnija umetnost. Moram, imam neke turneje i šta ja znam, žao mi je. On je bio u šoku, posle mi je praktično razorio odnose sa tim ljudima, možda i zato... Ne znam da li je zato, ali nije mogao da razume da neka žena izabere abortus zbog toga što je njoj važnije to čime se bavi nego da postane majka. Kod trudnoće sa detetom koje sada imam, strašno sam se dvoumila. Tada sam bila u nekom psihanalitičkom procesu, sa svojom terapeutkinjom, koja mi je puno značila. Ja sam znala da to nije partner sa kojim želim dete, ali sam imala već 39 godina. I onda je ona meni rekla: ‘Vi ćete roditi to dete, i vi nećete biti sa tim partnerom, ništa vi ne brinite.’ Mislim, to se na kraju i desilo, ali je valjda htela da mi kaže da mogu sama da podižem dete i da je to dobro..“ (43 godine, visoka škola).

Svega jedna trećina ispitanih žena su jasno i decidirano planirale svoju trudnoću, ali i tu veoma često nije sve išlo po planu – i među njima je znatan broj onih koje nisu mogle da ostanu u drugom stanju kad su to htеле (ili to nisu mogli njihovi partneri), te su koristile neku vrstu medicinskih terapija. U nekim slučajevima pomoć je tražena u molitvi i od svetaca. Jedna ispitanica (37 godina, visoko obrazovanje) eksplicitno smatra da joj je to pomoglo da ponovo ostane u drugom stanju, nakon

neuspeli veoma pozne prve trudnoće (koja je prekinuta u osmom mesecu). U najvećem broju ispitanih slučajeva, trudnoća nije mogla potpuno da se uskladi sa racionalnim planovima, procenama i odlukama.

„Do moje prve trudnoće došlo je sasvim slučajno. Naime, kada sam imala osamnaest godina rekli su mi da ne mogu da ostanem u drugom stanju, jer sam imala neke medicinske probleme i da to ni veštačkom oplodnjom ne bi bilo moguće, jer fizički ne bih mogla da iznesem trudnoću. To su mi rekla tri različita lekara, na tri različita mesta. Zbog toga sam bila ubedjena da to nije moguće. Načelnica steriliteta mi je pokazala grafikon i objasnila zašto ne mogu da budem u drugom stanju i šta je to sa mnom. Čak mi je i majčinski delovala kad mi je rekla da ne bacam pare na veštačku oplodnju, jer ne mogu da iznesem trudnoću. Ja sam u tom trenutku, par meseci pre toga, počela da se zabavljam sa svojim sadašnjim mužem. Pila sam određene terapije, i mi smo se dogovorili da ćemo da guramo sve to zajedno. Terapija koju su mi dali lekari nije mi prijala, počelo je žestoko da mi lupa srce, aritmija i svašta nešto, tako da sam ja na svoju ruku odlučila da to batalim, da ne pijem više lekove. Tri meseca kasnije ostala sam u drugom stanju, prirodno, najprirodnije moguće. Nismo vodili računa o kontracepciji i ostala sam trudna na taj način.“ (29, srednja škola)

Odgovori ispitаницa pokazuju pre svega, da se trudnoće i rađanja u najvećem broju slučajeva i danas dešavaju u kontekstu koji izmiče eksplisitim odlučivanju i planiranju. Trudnoća je najčešće dogašaj koji se zbiva u sferi onog što je moguće, što nije sasvim neočekivano, ali niti sasvim eksplisitno planirano. Sa druge strane, funkcija eksplisitnog planiranja trudnoće pokazuje se manje bitnom, jer se planiranjem ne može kreirati društveni kontekst i okolnosti koje bi ispitnice stvarno želete prilikom organizovanja svog roditeljstva. Trudnoća i odluka o rađanju povezani su u zaista velikom broju slučajeva sa okolnostima kao što su: nemogućnost da osoba ostane u drugom stanju kada to želi, ostajanjem u drugom stanju kada to ne želete, napuštanjem karijere, školovanja, raskidanjima partnerstava, traženjem alternativnih izvora podrške, otvarajući prostor za roditeljstvo i odluke o radanju u okvirima pretežno kompromisnih ličnih i životnih strategije i „plivanja sa strujom“. Trudnoća u tim okolnostima još uvek funkcionise kao sudbina. U tom pogledu, među ispitnicama, može se konstatovati, preovladava hibridan tip odlučivanja za začešće i održavanje trudnoće, naginjući više tradicionalnom. pri čemu postojeći uslovi – kako širi društveni tako i oni vezani za intimnost. ne obezbeđuju u velikom broju slučajeva produktivno i konstruktivno planiranje roditeljstva, pa ono velikim delom upravo zbog toga i izostaje, a ne usled nepoznavanja kontracepcije, konceptivne greške ili usled nepoznavanja samog tela ili usled postojanja jasnog tradicionalnog obrasca u građenju životnih strategija.

Abortus i kontracepcija

Abortus i kontracepcija predstavljaju važne pokazatelje odnosa prema nereprodukтивnoj seksualnosti. Oni istovremeno na najjasniji način ukazuju u kojoj meri žene učestvuju u sopstvenom seksualnom životu kao aktori i kao subjekti koji raspolažu svojim telima, svojom reproduktivnošću i seksualnošću.

Kada je abortus u pitanju, jedna trećina ispitanica je imala ovo iskustvo.

Takođe, među onima koje su imale abortus, nije potvrđeno da je to rutinsko iskustvo koje nema nikakav traumatičan efekat. Štaviše, snažan osećaj krivice i osuda abortusa kao čina koji je mogao biti izbegnut prisutan je među velikim brojem ispitanica, bez obzira što ga smatraju najboljom odlukom u datim okolnostima.

„Sad je već prošlo dosta vremena (od izvršenog abortusa, prim. N.S.) i sad sam mama, gledam drugačije na to. Recimo, sad iz ove perspektive shvatam da je to bila moja najbolja odluka tada, iako tad to nisam mislila. Donela sam odluku ali sam se posle pokajala, jer sam veoma teško podnela to što sam uradila. Mislila sam da nikad neću biti mama, posebno da neću biti dobra mama jer sam tako nešto uradila. Ali, iz ove perspektive, prosto nisam bila spremna na to, bilo je jako rano, bila sam u veoma delikatnoj situaciji i znala sam da ne mogu da izdržim to sa bebotom. Znala sam da neću moći da budem dobra mama ako rodim bebu u tom periodu, bila sam u veoma lošem stanju, i onda sam donela odluku koju sam donešla i nisam želela da razmišljam o tome ali bilo je nemoguće ne razmišljati. Moja prva greška je bila što sam mislila da neću razmišljati o tome, ponašaću se kao da se nije dogodilo.“ (27 godina, osnovna škola)

„Prvi put kad sam ostala trudna, nisam se čistila, rodila sam. Posle sam imala dva abortusa. I kakvo je to iskustvo? Strašno! Užasno! Grozno! Na vreme sam saznala, ali je meni to bilo strašno. Ja smatram da je to jedan greh, kad žena to uradi. Kad dođe u situaciju da to mora da uradi, da nema izbora i da to mora da uradi. Meni je to strašno. Ubijaš nečiji život na taj način. Stvorиш ga pa ga ubiješ. To je meni greh. To smatram grehom. Ubiti život koji se tek začeо. Po meni je to greh. Nije ljudski, nije humano to uraditi. Ali kad žena dođe do toga da mora, onda mora. Kad nema izbora. Meni je to bilo baš strašno. Sva se ježim. Mislim, moraš da paziš sa kim si, čak i ako je on kriv. Odgovornost je tvoja. Po meni je to greh.“ (48, osnovna škola)

Među ispitanicama koje su imale iskustvo abortusa, on se pojavljuje u njihovoј subjektivnoj vizuri kao nešto na šta su bile prisiljene, čak i ako je racionalno bilo ne samo moguće, već i prilično jednostavno preduprediti ga. Štaviše, među njima ima i onih koje abortus povezuju sa naglašenim

osećaje krivice, a da pri tom ipak nastavljaju sa seksualnim praksama koje su veoma nesigurne u pogledu mogućnosti kontrole začeća. Tako u sledećem slučaju ispitanica koja je već imala sedam abortusa i dalje koristi veoma nesigurna sredstva sprečavanja začeća (coitus interruptus i planiranje plodnih dana):

„Ja sam ranije imala ideju da je abortus deo kontracepcije, znači to se očisti i to je... I uprkos tome što imala dosta abortusa, svaki od njih doživljavala sam jako traumatično, ogroman bol u duši sam osećala, ogroman! Ja sam to nekako odbacivala da je tako, i kao idemo dalje. Osećala sam ja krivicu, ali sam se pravila da toga nema i tako sam postajala sve hladnija i hladnija i u odnosu sa ljudima i u odnosu sa partnerima i u odnosu sa svojom decom i dugo mi je trebalo da to shvatim. To su samouništavajući potezi. Mislim da to nije bezveze, da to nanosi veliki bol ženi, njenoj prirodi, jer naša priroda je da odgajamo a ne da uništavamo. I sada znam zašto sam se protivila tome, ja sam se redovno iz anestezije budila plačući, onda sam danima bila u depresiji i nije mi bilo dobro. To jeste prekidanje veze sa živim bićem koje je nama najbližije na svetu.“ (47, srednja škola)

U nekoliko slučajeva odluku o abortusu ili održavanju trudnoće ispitanice su donele u dogovoru sa majkom, a ne partnerom:

„Mama je bila strašno stroga, plašila se oca. I kaže – vodi računa šta radiš, inače, obadve smo zaklane. (smeh) Al' ozbiljno! Prvo brak, pa dete... Međutim, kada sam ostala u drugom stanju pre braka, ona mi zapravo nije dala da abortiram. Ja zapravo nisam bila srećna sa tim čovekom. I onda sam rekla – neću sada da rodim. ‘Mama, ‘ajde ti sa mnom, da odem u bolnicu i lepo da ja to završim’. Onda je ona rekla ‘Nikako, to ne smeš da radiš, jer ako prvo dete abortiraš, možda nećeš da imaš više nikad dece. Nema abortusa.’“

Sa partnerom nisam ni pričala, htela sam to sa mamom da rešim, da on uopšte ne zna... ma kakav partner. Mama nije dala, kaže – ‘Nema veze, valjda ćeš da se pomiriš, šta ja znam, kaže, ne zalazim u to, al' ovo ti ne dam da abortiraš. Tata nije znao za to. E onda mi je tata umro, tako da on nije ni znao niti je video.“

Jedan broj ispitanica je počeo da koristi pouzdana sredstva za kontracepciju tek posle više puta ponovljenog negativnog iskustva, odnosno posle više abortusa ili situacije u kojoj se pokazalo da je neophodno da preuzmu kontrolu nad reprodukcijom. Dakle, korišćenje pouzdane kontracepcije nije predstavljalo uobičajen netraumatičan izbor zasnovan na seksualnom obrazovanju, već dolazi tek kao posledica traume:

„Ja sam imala između sina i čerke jedan abortus i posle čerke sam imala još dva i tek onda sam stavila spiralu. Pa, u današnje vreme, mislim

da svaka žena treba da brine o sebi, da vodi računa. Posle drugog detata otišla sam i stavila spiralu. E sad, sve sam to radila kod privatnika i tamo-ovamo, pa je trinaest godina nisam skidala i kada sam u nekom periodu dobila neke bolove, mislila sam da su u stvari bubrezi. Samo se ispostavilo da treba da skinem spiralu. E, posle nisam koristila ništa, to sam već imala 40 i nešto godina. Sad mi već više ni ne treba.“ (52 godine, srednja škola)

„Ostala sam u drugom stanju pri praktikovanju coitus interruptusa, to je bio prvi abortus. Kod drugog je pukao kondom. S nekim partnerima, taj metod je ok. Manje ih je takvih, i uglavnom ne žive u Srbiji, ti koji paze i vode računa o kontracepciji, da ne moraš nikakav pritisak na njih da vršiš. Sa ocem deteta koje imam imala sam problem jer on je toliko htio da ima decu da je voleo da podvaljuje, i tako se i desilo da ostanem u drugom stanju. Uglavnom, ja sam shvatila da je moram da preuzmem potpunu kontrolu nad kontracepcijom jer što je sigurno sigurno je, ali ovde je teško dogоворити se sa muškarcima, mnogo je patrijarhalna sredina, oni su bahati, neće da koriste kondom ili ne paze dovoljno.“ (43 godine, visoka škola)

Razlozi za izbegavanje i odgađanje primene sigurne kontracepcije svakako se mogu naći, sa jedne strane, u već pomenutom tradicionalnom obrascu odnosa prema muškoj i ženskoj seksualnosti, pri čemu se u bukvalnom smislu „predavanje“ partneru i njegovo preuzimanje kontrole nad ženinim telom i mogućim začećem doživljava kao posebna vrsta intimnosti, seksualnosti i brige za partnerku. Coitus interruptus se doživljava kao čin poverenja i intimnosti, a prezervativ kao „priručno“ i neintimno kontraceptivno sredstvo.

„Meni su kontraceptivna sredstva nekako... imam odbojnost prema njima, još uvek... Još uvek imam i ja sam sklona generalno da potenciram sve ono što je prirodno u životu, da na tome insistiram. Meni je najprirodnije da to bude muškarčeva odluka da prekine odnos pre nego što dođe do izlivanja sperme.“ (48, srednja škola)

„Mene je moj muž čuvao. Uvek smo praktikovali prekinuti snošaj, ali nikad nisam ostala u drugom stanju ukoliko to nismo želeli i nismo bili spremni. Nije bilo potrebe da tražim druge vrste kontracepcije, mogla sam u potpunosti da se oslonim na njega“ (56 godina, osnovna škola)

„Pre braka sam koristila kondom. Sada u braku ne koristim ništa. Tako da ... Ništa. Smatram da ništa nije sigurno. Ako nećeš dete prosto zajedno pripazite.“ (26 godina, srednja škola)

Drugi razlog je otvorenost isključivo za tradicionalnu „pro-kreativnu“ seksualnost kao jedini oblik seksualnosti koji zaista pruža puno zadovoljstvo i ima svrhu, sa iracionalnim očekivanjem da do trudnoće ipak neće doći. Snaga tog obrasca vidi se upravo u tome što je zapravo racionalno

sasvim moguće (barem sa visokim stepenom verovatnoće) izbeći začeće i opredeliti se za kontrolisanije seksualne prakse.

Jedan od razloga za izbegavanje pojedinih vrsta kontracepcije je i što nisu sve vrste kontracepcije podjednako dostupne na našem tržištu i što više ispitanica navodi da su imale veoma neprijatne reakcije na korišćenje kontraceptivnih pilula ili komplikacije pri korišćenju spirale.

U opštem pregledu odgovora dobijenih ovim istraživanjem, oko polovine ispitanica koristi sigurnije načine kontracepcije među kojima je na prvom mestu prezervativ, koji je više zastupljen među mlađim ispitanicama. Pola ispitanica još uvek koristi pretežno coitus interruptus kao osnovno sredstvo kontracepcije.

Gotovo sve ispitanice smatraju da abortus treba da bude legalan i bezbedan, i u tom pogledu postoji vidljivi raskorak između visoko zastupljene moralne osude abortusa i osećaja krivice koji ga prati i stava prema tome kako abortus treba da bude regulisan u javnom životu. Naime, većina se u opredeljnju za ovakav stav rukovodila pragmatičnim razlozima, a ne emocijama.

„S obzirom da sam bila veliki protivnik svega toga, abortusa pre svega, mislim da čovek u 21. veku može da se zaštiti na hiljadu i jedan način. Ali eto meni se pored zaštite to desilo. Moj se stav mnogo promenio nakon toga. Ja sam bila vrlo rigidno protiv abortusa, ali život donese da ne možes da se odlučiš drugačije. Mislim da je bolje skloniti dete, ukoliko čovek nema želju, volju, a i novac za tu priču, i ne može to da izgura. Jer dete nije nešto što je privremeno, dete je tu za ceo život, a najlakše je napraviti ga i roditi. Ipak treba njega vaspitavati, treba ga gajiti i zato sada smatram da u nekim situacijama abortus jeste rešenje. Naravno truditi se da do toga ne dođe, ali ako je već do toga došlo... (29, srednja škola)

„Iskreno rečeno zaista polazim od razloga. Sretala sam razne slučajeve. Sticajem okolnosti, kada je trebalo da rodim prvo dete bila je neka devojka koja je prekinula malo kasniju trudnoću i razlozi su bili sasvim opravdani. Tek tada sam, čini mi se, ozbiljnije razmišljala o tome. Razlozi mogu biti različiti.“ (47, visoka škola)

„Pa moj lični stav rema abortusu... Imala sam tri abortusa... Nisam želela da rodim tu decu. Nisam imala ni mogućnosti niti je to jednostavno bilo planirano i meni je to bilo rešenje. Bolje rešenje bi bilo da sam mislila na vreme i da sam koristila neka sredstva za zaštitu, ali kad se već desi, a ne želiš i nemaš... Ja u tom periodu nisam bila zadovoljna ni svojim brakom.... Mnogo stvari utiče na to. I ovo dvoje sam jedva nekako odgajila. Jednostavno moj brak nije takav kakav sam ja želela. U braku sam ostala sve ove godine zbog dece, zbog razno- raznih stvari... Verovatno da sam imala neku osobu sa kojom sam želela da živim, moja odluka bi bila drugačija.“ (53, srednja škola).

„Pa sad, e sad... Kad ti imaš više dece i kad vidiš šta treba sve da im pružiš i da ih vaspitavaš, ja ne mogu da kažem „ Ne nikako“. Ali opet 21. vek, možeš da izbegneš u milion situacija... da li ove kontracepcije, spirale.... Postoji način... Ali valjda treba da i ovaj drugi partner da pripazi, je'l tako. Ne kažem da sam za, ali ako vas je ne znam kakva muka nateralna....“
(29, srednja škola)

I kada su u pitanju kontraceptivne prakse i odnos prema abortusu, primetan je veliki uticaj tradicionalnog obrasca. Mada ispitanice mlade generacije u većoj meri koriste sigurnije metode kontracepcije i u većoj meri preuzimaju kontrolu nad svojom reproduktivnošću, još uvek je visoko zastupljena reproduktivno-seksualna praksa koja je veoma nesigurna u pogledu kontrole začeća, a ceo kulturni milje vezan za ovu temu opterećen je znatno emocijama krivice, kazne, mešanja zavisnosti i intimnosti kada je seksualno partnerstvo u pitanju i odricanjem od kontrole nad sopstvenom reproduktivnošću.

Međutim, na nivou stava prema državnoj regulativi abortusa, kod većine ispitanica odnos prema abortusu je pretežno pragmatičan i u tom pogledu kompatibilan sa modernim obrascem, ali postoji jasno vidljiv raskorak između njihovog intimnog iskustva i opštег stava. Gotovo sve žene opravdavaju vršenje abortusa rukovodeći se veoma pragmatičnim razlozima vezanim za materijalne i psihološke uslove koje je neophodno ostvariti za uspešno i zrelo roditeljstvo, te je u tom kontekstu njihov stav naglašeno moderan, ali intimno veliki broj ispitanica smatra to „grehom“, povezuju to sa snažnim osećajem krivice i abortus smatraju (i lično su ga tako doživele) kao traumatično iskustvo.

*

U opštem pregledu dobijenih rezultata preovladava hibridni, ali u celiini više tradicionalan nego moderni obrazac koji ukazuje na to da postoji jedna posebna ravan društvene stvarnosti, koja nije naglašeno ni moderna, niti u potpunosti tradicionalna, u kojoj se ukrštaju društvene vrednosti, norme i političke strategije u krajnjem ishodu bez mogućnosti da se za njih nađe zajedničko jezgro i prevaziđu na jednostavan način razlike među njima. U tom kontekstu, ispitanici mogu imati moderan „javni“ stav (prema abortusu, kontracepciji, vaspitanju dece), a da istovremeno privatno neguju manje-više tradicionalne načine života. Tako je u formiranju životnih strategija ispitanica još uvek znatno prisutno specifično tradicijom ustanovljeno „nemešanje“ u stvari tela, negovanje neznanja i tajnovitost kada je seksualnost u pitanju, koje se očituje kroz iskustva socijalizacije ispitanica u periodu adolescencije i sazrevanja, kroz kasnije neplaniranje

roditeljstva, kao i kroz njihov odnos prema seksualnom životu i kontroli rađanja.

Istraživanje je takođe pokazalo da se tradicionalni stavovi i prakse menjaju najviše pod uticajem pragmatičnog životnog konteksta i interesa ili onda kada postoji naglašena šira državna ili društvena politika izmene, te da se inače tradicionalni obrasci života veoma uporno zadržavaju, čak i kada su u suprotnosti sa inače liberalnom i modernom popularnom kulturom.

Literatura:

- Birth and Abortion Rates 1995-2010;* UN Statistics Division
- Bobić Mirjana (2003): *Brak ili partnerstvo: demografsko-sociološka studija*, ISI FF Cline P.Davide (2006): *Creating choice*, Macmillan, Palgrave, New York.
- Bordo Susan (2003). *Unbearable Weight: Feminism, Western Culture, and the Body*. 10th Anniversary Ed. Berkeley: U of California P. Print.
- Drežgić Rada (2004): „Politics of Abortion and Contraception“, u *Sociologija* Vol. XLVI, N° 2
- Drežgić Rada (2004): „Abortus, kontracepcija i rodni odnosi moći – makro i mikro plan“, *Sociologija*, (XLVI), 2
- Drežgić Rada (2010): „Bela kuga“ među Srbima. *O naciji, rodu i rađanju*, Beograd, Institut za filozofiju i društvenu teoriju,
- Đorić Gorana, Gavrilović Danijela (2006): „Između pronatalističke populacione politike i ženskih reproduktivnih prava: analiza pojavljivanja dva diskursa u pisanim medijima nakon 2000“, *Sociologija* XLVIII
- Fletcher Ruth: „Irish Women and Abortion“, in: *Feminist Review*, No.50, SUMMER 1995.
- Serbia Abortions and Live Births by Regions* (2010), compiled by Wm. Robert Johnston, last updated 21 November 2010
- Foucault Michel (1980): *Istorija ludila u doba klasicizma*, Beograd, Nolit.
- Foucault Michel (1994): *Nadzor i kazna*, Zagreb, Informator.
- Foucault Michel (1988): *The History of Sexuality* 1-3, Vintage Books, New York.
- Friedan Betty (1974): *The Feminine Mystique*, New York, Dell Publishing CO.
- Fuko Mišel (2008): *Treba braniti društvo*, Svetovi, Novi Sad
- Gert Bernard (2006): *Bioethics: A Systematic Approach*, University Press, Oxford .
- Hardin Garrett (1982): „Some Biological Insights into Abortion“, in: *Issues in Biology Education*, ol.32, NO.9 (Oct.)
- James Simon Rita (1998): *Abortion: Statutes, Policies and Public Attitudes the World Over*, Preager Publisher

- Kuburović Ankica (2003): „Stavovi studenata relevantni za buduće reproduktivno ponašanje“, 1-4, *Stanovništvo*, XLI
- McBride Stetson Dorothy (2001): *Abortion, Politics, Women's Movements and the Democratic State*, University Press Oxford
- Melody Rose (2008): *Abortion, A Documentary and Reference Guide*, Greenwood Press, London.
- Rich Adrienne (1986): *On Woman Born*, New York, London, W.W Norton & Company, 1986
- Roosvelt Theodore (1905): *On American Mother* (<http://www.theodore-roosevelt.com/images/research/speeches/trmothers1905.pdf>)
- Simmons Christina (2009): *Making Marriage Modern*, Oxford University Press
- Solinger Rickie: *Pregnancy and Power*, New York University, New York and London 2005.
- Stanković Biljana (2014): *Distribuirana subjektivnost u trudnoći: self, telo i medicinska tehnologija*, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu (doktorska disertacija u rukopisu)
- Stetson Dorothy McBride (ed.) (2003), *Abortion Politics, Women's Movements, and the Democratic State*, A Comparative Study of State Feminism Oxford University Press
- Ussher Jane (2006): *Managing the Monstrous Feminine – Regulating the Reproductive Body*, Routledge.
- Worldwide Abortion Legislation* (2011), (<http://www.johnstonsarchive.net/policy/abortion/wrjp336al.html> by Wm. Robert Johnston, last updated 5 March 2011, pristupljeno 1.8.2013)
- Worldwide Abortion Statistic* (2013), The Alan Guttmacher Institute (AGI) along with the World Health Organization (WHO), (http://www.abort73.com/abortion_facts/worldwide_abortion_statistics/ pristupljeno 1.8.2013.)
- <http://www.guardian.co.uk/world/2013/jul/12/ireland-law-abortion-rights> 1.8.2103.
- <http://www.independent.com.mt/mobile/2013-07-14/news/malta-now-only-eu-country-without-life-saving-abortion-law-2068054030/> pristupljeno 1.8.2013
- http://www.omladina.info/newsdocs/admin/upload/tibiras_fokus_ns.pdf, pristupljeno 1.8.2013.
- http://www.setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/sr_Latn/features/setimes/features/2012/01/16/feature-03 pristupljeno 1.8.213.

Nada M. Sekulić

Vrline neznanja – O reproduktivnosti i seksualnosti žena

Apstrakt: Raskorak koji u našem vremenu stvoren između rapidnog razvoja objektivirajućeg znanja o telu, instrumentalnog odnošenja prema njemu i inkapsuliranog subjektivnog iskustva telesnosti formiranog pod uticajm tradicionalne hrišćanske zabrane svesnog iskušavanja tela očituje se u savremenoj popularnoj kulturi i kulturi svakodnevnog života na mnogo načina. Seksualnost je možda najilustrativniji primer, s obzirom da je ona važan deo potrošačke kulture, komercijalizacije i izvor velikih profita. Naizgled nesputana, seksualnost je vidljiva na mnogo načina. Sa druge strane, seksualnost kao iskustvo, seksualnost kao interiorizovana kultura, zatvorena je u sferi privatnog života još uvek gotovo kao tajna. Upoznavanje sa svojom telesnošću i telesnošću drugog pola, seksualna iskustva, seksualne prakse ukoliko su povezane sa ličnim iskustvom, trudnoća, porođaj, zavijeni su još uvek u sferu „zabranjenog“, stigmom opterećenog ili polutajnog diskursa u privatnom životu i povezani su sa nelagodom i naglašenim ograničenjima kada, sa kim i kako o tome može da se priča, mada su odavno postali predmet javnog diskursa i naučnog znanja. Cilj ovog rada je da ukaže na neke od dimenzija ovog raskoraka. Primer koji je analiziran u ovom radu – reproduktivna i seksualna socijalizacija i seksualne i reproduktivne prakse žena u Srbiji (iskustvo prve menstruacije, trudnoća, kontracepcija) – pokazuje kako se destrukcija i raspad tradicionalnih formi kulture, načina života i kulture i pojava novih modernih načina organizacije društva i kontrole i upravljanja telesnošću odražavaju na specifičan i hibridan način na lične strategije upravljanja svojim telom i na samo iskušavanje telesnosti.

Ključne reči: telo, rađanje, priroda, kultura

Ambijent roditeljske porodice LGBT dece¹

Uvod

Roditelji i ostali odrasli članovi porodica LGBT dece i omladine u Srbiji (ali ne samo u Srbiji) po saznanju o njihovoj seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu ne retko pribegavaju nasilnim metodama „prevaspitanja“ nastojeći na taj način održe koncept koji Edrijen Rič (Rič, 2002: 23), naziva prinudnom heteroseksualnošću uz pomoć postupaka koje Džudit Batler definiše kao „rigidne režime normalizacije“ (Batler, 2012: 89). Oni se kreću od ograničavanja slobode kretanja, uskraćivanja druženja, sportskih aktivnosti i sličnih kazni, preko raznih vidova psihičkih pritisaka, prinudnog „lečenja“, do fizičkog nasilja i izbacivanja iz roditeljskog doma. U strahu od takve reakcije roditelja koja je očekivana jer je u skladu sa „društvenom politikom heteroseksualne hegemonije“ (Vučaj, 2009: 9), LGBT deca pribegavaju raznim strategijama kamufliranja svoje seksualnosti i identiteta (Tanjug, 2012: 02.10) jer je čoveku najvredniji njegov vlastiti opstanak (Eyudi, 2012: 8). Kao i kod svih drugih vidova porodičnih odnosa, pa i porodičnog nasilja, i u odnosu porodičnog okruženja prema LGBT deci i mladima, postoje značajne sličnosti, ne samo u regionu, već i

* Institut društvenih nauka, Beograd; zmrsevic@idn.org.rs

1 Ovaj tekst je nastao kao deo projekta: Društvene transformacije u procesu evropskih integracija – multidisciplinarni pristup, na kome je autorka angažovana a koji je finansiran od strane Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj u periodu 2011–4, br. III 47010.

internacionalno, pa se analiza pojava i tendencija u primarnim porodicama LGBT dece i mladih ne zadržava samo na Srbiji.

Režim normalnosti poznaće dva ključna mehanizma subjektifikacije, rigidnu normativnost i fleksibilnu normalizaciju. Odbacivanje LGBT dece od strane njihovih roditelja deo je rigidne normativnosti koja podrazumeva socijalno isključivanje ili diskvalifikaciju određenih životnih stilova, rođova ili tela na način da se može misliti o njima jedino kao o devijantnim, patološkim, kriminalnim ili potpuno neshvatljivim unutar hegemonijskih konceptualnih paradigmi (Batler, 2012: 89). Ovo obuhvata višestruke oblike diskriminacije, isključivanja, nasilja ili nepravdi koji se mogu vršiti nad onima koji se ne uklapaju u heteroseksualnu matricu koja je još uvek dominantan obrazac u mnogim društвима, jer istorijske, društvene i kulturne potrebe po pravilu aktivno proizvode telо kao telо određeno tipa (Gros, 2005:11).

Rigidna binarna rodna podela konstruiše normativni okvir u koji se svi, nezbežno i bez izuzetka, moraju uklopliti ili otpasti kao odbačeni. Iako je najčešće prisutan arument biološke determinisanosti, nije biologija ono što potčinjava, nego je društveni sistem, ono što daje značenje biologiji (Gros, 2009: 40). Na sreću, rod i seksualnost nisu regulisani samo takvим normativnim uključivanjem i isključivanjem, već i prisustvom određenog razumevanja, tolerancije, fleksibilnošću i slobodnog odlučivanja (Kaleder, 2013: 193). Savremeno društvo nudi podržavanje preuzimanja samostalne odgovornosti za sopstveni život i njegovo usmerenje u skladu sa principom fleksibilnosti. Različiti režimi normalnosti dakle, postojeći istovremeno i paralelno, otvaraju mogućnost da različite, delom i međusobno konfliktne logike subjektifikacije, mogu delovati u isto vreme ili čak na istom subjektu. (Kaleder, 2013: 194). Na primer odbacivanje LGBT deteta od strane roditelja u okviru rigidne normativnosti može se promeniti u prihvatanje i podršku u okviru novoprihvачene fleksibilne normalizacije.

Društveni ambijent

Okvir za lične izbore ponašanja roditelja LGBT dece međutim, je društven i nije derterminisan samo lično motivacionim faktorima i eventualnim promenama, nezavisno od sredine. Društvo u Srbiji je i dalje veoma homofobično, a nasilje prema gejevima i lezbejkama i dalje veoma prisutno, o čemu se jasni podaci nalaze kako u nalazima LGBT nevladinih organizacija, tako i u državnim dokumentima, i izveštajima nezavisnih tela. Egzistencija LGBT osoba je i dalje u značajnoj meri društveno nevid-

ljiva, opterećena izolacijom i strahom, neprihvatanjem (Vučaj, 2009: 33). Lezbejke, gej, biseksualna, trans i interseks (LGBTI) deca su često žrtve maltretiranja i nasilja kod svojih kuća, u školama i putem društvenih medija. Ovo ima ozbiljne posledice na njihovu dobrobit, a sprečava otvorenosti u pogledu njihovog ličnog identiteta (*Strategija*, 2013: 41). Najveća socijalna distanca od svih osam diskriminisanih grupa u Srbiji² je upravo identifikovana prema LGBT populaciji. (*Izveštaj*, 2013: 35). U Srbiji, LGBT osobe su još uvek izložene svakodnevnoj diskriminaciji, napadima, uvredama i govoru mržnje (*Izveštaj*, 2014: 89). LGBT osobe su u najgoroj poziciji u odnosu na ostale društvene grupe, a o njima ispitanci čak i ne pričaju sa prijateljima (42%). U Redovnom godišnjem izveštaju Poverenice za zaštitu ravnopravnosti naglašava se da postoje značajne predispozicije da se diskriminacija ostvaruje prema LGBT osobama, a građani Srbije su u velikoj meri homofobični, verski netolerantni i ksenofobični, pa tako 80% građana ne želi LGBT osobe u svojoj porodici. (*Izveštaj*, 2014: 27, 28).

U upozorenju te nezavisne službe od 14. septembra 2012, izražena je velika zabrinutost zbog postojanja sve brojnijih pretnji, govora mržnje i nasilja nad LGBT populacijom. Otvorenim pretnjama i nasiljem stvara se atmosfera straha i podstiče netrpeljivost, mržnja i neprijateljstvo prema LGBT osobama, pri čemu zabrinjava količina mržnje, netrpeljivosti i nasilja nad jednom manjinskom grupom, našim sopstvenim sugrađanima i sugrađankama, (*Izveštaj*, 2013: 96 – 97). Povrh toga, i sama ta nezavisna služba izložena je javnim napadima zbog svojih pojedinih mišljenja i preporuke u kojima se ukazuje na diskriminaciju posebno LGBT populacije, što izaziva žestoku negativnu reakciju ekstremnih desničarskih organizacija i pojedinaca, što rezultira iznošenjem neistina i raznovrsnim organizovanim napadima na Poverenika, u cilju narušavanja ugleda, autoriteta i kredibiliteta tog nezavisnog organa (*Izveštaj*, 2013: 7). Interesantno je i da su građani skloni da diskriminišu određene grupe (LGBT, verske manjine, strance) ali to čak i ne percipiraju kao diskriminaciju, već kao normalno i prihvatljivo ponašanje. Ovi rezultati ukazuju na nedostatak elementarne svesti građana o diskriminaciji, odnosno o tome da su njihovi stavovi i ponašanje diskriminatori. To je najuočljivije u odnosu na LGBT populaciju (*Izveštaj*, 2013: 45) povećana i vidljivost negativnog društvenog stava prema LGBT osobama, homofobije, netolerancije, diskriminacije i nasilja kojem su svakodnevno izloženi (*Izveštaj*, 2013: 51). Rezultati tih istraživanja mogu da se ilustruju autentičnim izjavama:

2 Osobe sa fizičkim invaliditetom, Osobe sa mentalnim invaliditetom, Starije osobe, Žene, Siromašni ljudi, LGBT osobe, Verske manjine, Izbeglice, Azilanti, Stranci, Oboleli od HIV-a.

„Da je moje dete gej, ja bih ga ubio/ubila“ (Tanjug, 2012: 02.10), „Sama si izabrala svoju smrt“, „Najbolje je da čutiš o tome“ (Vučaj, 2009: 75 i 78), „Bolestan si“, „nema ti više izlaska iz kuće“, „Ako se ne promeniš, svi mostovi u Beogradu su tvoji“, samo su neke od rečenica koje su roditelji iz Beograda izgovorili kada su im deca priznala da su gej (Pašić, 2012: 30.11).

Mnoga LGBTI deca doživljavaju predrasude i nasilje u okviru svojih porodica. Odbacivanje od strane roditeljske porodice u situaciji velike nezaposlenosti i ekonomske krize za mlade LGBT osobe predstavlja direktni put u beskućništvo, prostituciju, kriminal, drogu, jer su oblici kulturne i ekonomske opresije često nerazmrsivo povezani (Kalender, 2013: 194). Na to se nadovezuje vršnjačko nasilje u školi jer ih vršnjaci zbog odudaranje od „normale“, žigošu, izlažu podsmehu, uvredama, vršnjačkom nasilju. Ukratko, kada mladi ljudi odstupe od seksualnih ili rodnih normi, ostaju sami³, ostavljeni su na milost i nemilost „strejt“ svetovima – porodici, školi, sportu (Hekma, 2013:154). Prihvatanje LGBTI dece je i dalje teško za mnoge roditelje i druge članove porodice na šta ukazuje istraživanje Fundamental Rights Agency po kome 35% mladih LGBT nije bilo otvoreno o tome u okviru svoje porodice (*Statement*, 2014: 2)

Kada LGBTI omladina ne može da se osloni na podršku svoje porodice, rezultat može biti dugoročna marginalizacija sa plaćanjem visoke cene u pogledu individualnog zdravlja i dobrobiti (Muižnieks, 2014:1). U dve od deset porodica u Srbiji homoseksualno dete doživi nasilje, uz pretnje izbacivanjem (čak i ubistvom), da „ne brukaju porodicu“, u šest ih ubeđuju da nisu normalni i da treba da se leče, samo u jednoj od deset porodica prihvataju takvo dete, ili ignorišu detetovu seksualnu orientaciju (što može da potraje i doživotno) (Pašić, 2012: 30.11). Slična je situacija i u regionu, npr. u BiH, prema rezultatima istraživanja, našavši se u situaciji da saznaju da je njihovo dete homoseksualna osoba, 70,4% građana bi pokušali vlastito dete uveriti da je pogrešno biti homoseksualan, a manji deo (13,2%) bi prihvatio ili pružio podršku vlastitom detetu u ovoj situaciji (Isović, 2014: 13.07)⁴.

3 „Ljubav koja nas približava ženama podrazumeva nove zakone koji su u suprotnosti sa dosadašnjim zakonima... u odnosu na posao, porodicu, našu decu, građanske slobode“. (Rič, 2002: 15)

4 Roditelji formiraju svoj stav u ambijentu u kome 34,5% građana u BiH navode da im je prihvatljivo da im homoseksualna osoba bude komšija, šef ili kolega na poslu, kao i blizak prijatelj, ali 42,2% građana imaju suprotan stav o ovom pitanju, odnosno socijalnu distancu prema homoseksualnim osobama.

Metod

Ne/prihvaćenost dece – pripadnika LGBT od strane roditelja i bliskih srodnika

26-godišnju Riječanku Anu Dragičević su roditelji zbog njene seksualne orijentacije sa 16 godina dali na prinudno bolničko lečenje u Psihijatrijskoj bolnici Lopača. Potresno životno iskustvo i lično svedočanstvo Ane Dragičević, kroz film „Četvrti majmun“ prikazano je u udarnom terminu HTV-a. (Savić i Frank, 2013: 29.09)⁵.

Autentična priča Ane Dragičević otvara pitanje diferenciranja uloga očeva od uloga majki LGBTI dece. Iskustva i životne priče ukazuju na povećanu rigidnost očeva, koji u patrijarhalnom ambijentu prilikom suočenja sa homoseksualnošću svoje dece pribegavaju ulozi zaštitnika porodične časti, imena, i reputacije, vršeći do drastičnih ekstremih uloge koja im je dodeljena patrijarhatom⁶. To čine i poneki očevi koji se pre toga nisu tako ponašali, ali za koje je otkriće homoseksualnosti njihove dece predstavljao okidač za donošenje odluke da preuzmu poziciju „glavnokomandujućeg“ u porodici. To konkretno znači, glavnog vaspitača i imatelja jedine istine o tome šta je moralno, normalno, prihvatljivo, zdravo a šta nije. Nasilnost svake vrste, psihičkog i fizičkog tipa javlja se kao jedan od instrumenata realizacije takve očinske uloge (Vučaj, 2009: 61). Suština takvog ponašanja nije u dobrobiti i odbrani interesa pojedinca, već u očuvanju patrijarhalne društvene kontrole (Hoaghland, 1990: 68)

„Kada mi je sin saopštio da je gej moja prva misao bila je da je bolestan i da ga treba lečiti. Zatvorio sam ga u kuću 15 dana u kuću i nisam mu dao nigde da izlazi, mislio samo da je važno da još uvek nije imao

5 „Moj otac mi je rekao: ‘A ti, Ana, voliš cure, a? Iako dobro znaš da je to bolesno i nastrano. I da toga u ovoj kući neće biti.’ Završila sam u Lopači, a tamo mi nije bilo mesto. Grozno je što su mi roditelji napravili. Mislili su i misle da je to bolest koja se može izlečiti. Roditelji su znali da me tamo muče, vežu, izoliraju, a sve kao da bi me ‘izlečili’. Želim misliti da nisu znali što rade, želim misliti da nisu znali posledice toga što mi čine, iako sam im govorila da me u bolnici muče.“

6 Društvo očeva odbija i samu mogućnost postojanja lezbejki. Za njih lezbejke su heteroseksualne žene koje mrze muškarce, koje nisu mogle da nađu muškarce, ili je to muškarac u telu heteroseksualne žene, a lebejstvo je samo faza u životu heteroseksualnih žena. (Haoghland, 1990: 4). U Srbiji ipak nisu zabeleženi slučajevi zaštite porodične časti ubistvom LGBT deteta, ali takvi slučajevi postoje i danas u savremenoj Turskoj. Turski LGBT aktivisti naime izveštavaju o slučajevima nedavno izvršenog ubistva sina geja koje su počinili zajedno u dogovoru otac i stric mladića, kao i da se takvi slučajevi dešavaju i među turskim radnicima u Nemačkoj i drugim evropskim zemljama. Ulogu mastermind-a u takvima ubistvima radi zaštite porodične časti često ima detetov deda, očev otac.

seks. Otišao sam kod psihijatra i insistirao da ga leči, a on je odbio. Došao sam svesti kad mi je psihiatar rekao da je homoseksualnost sa liste bolesti skinuta pre više od 20 godina. Sledeća rečenica je bila – ako hoćete da vam se dete ubije, nastavite tako“ (Pašić, 2012: 30.11).

Majke su u takvom patrijarhalnom ambijentu često i same nemoćne i/ili zastrašene nasilničkim ponašanjem svojih muževa, očeva svoje dece, neretko od njih okrivljene da su svojom popustiljivošću same najviše „krive“ što su deca „takva“. Neke majke su ponekad, kao deo tog istog patrijarhata, ubedene da očevi imaju prava da igraju gore pomenute uloge, donose odluke o kažnjavanju, „lečenju“, izbacivanju iz kuće i sl. LGBT dece, pa ih slede i podržavaju u tome, ili im se ne suprotstavljaju. Žene koje još uvek zavise od priznanja i prihvatanja od strane muškarca, veruju da je heteroseksualnost prirodna i žale svoje kćeri lezbejke (Jamie, 2994: 293). Stereotipno „pravilo“ da su samo kompletne porodice najbolje za razvoj i odrastanje dece, ima svoj izuzetak kada su u pitanju LGBT deca samohranih majki. Naime, samohrane majke⁷, daleko su spremnije na prihvatanje, podršku i zaštitu svoje LGBT dece u poređenju i sa očevima i sa onim majkama koje žive sa očevima svoje dece⁸.

„Bila sam zatečena. Nisam bila šokirana, ni ljuta. Nisam plakala. Samo nisam znala kako da reagujem. Kasnije se pojavila lična tuga što neću imati unuče, a i strah za njegovu bezbednost“, priseća se majka dvadesetsedmogodišnjeg gej umetnika iz Beograda“. (Pašić, 2012: 30.11) Jedna majka i kćerka lezbejka žive skladno, svesne da su jedna drugoj najveći oslonac. „Nemoj mi dovoditi maloletnicu u kuću – to je bio jedini restriktivan odgovor koji je moja kćerka ikada čula od mene“ (Kebo, 2014: 25.10).

Osećaj savezništva sa decom je kod njih mnogo jači i postoji izgrađen od ranije, a osećaj odgovornosti za dobrobit dece je kod njih samostalan, i nije podeljen sa drugim roditeljem. Zato su one slobodnije da se opredеле u skladu sa bezuslovnošću svoje majčinske ljubavi, nesputane patrijarhalnim normama od kojih su, kao samohrane majke ionako i one same već uveliko odstupile. Te majke su takođe i zaštita LGBT dece i od drugih srodnika, baba i deda, ponekad –ali ponekada i od braće⁹. Ako su u situaciji da samostalno odlučuju, majke su spremnije da prihvate homoseksualnost svoje dece (Popov-Momčinović, 2013: 9)¹⁰.

7 Bilo da su razvedene od očeva, ili su udovice (ili su očevi nepoznati)

8 Bazirano na ličnim iskustima lgbt osoba iz neobjavljenе zbirke priča 36 osoba koje je Z Mršević prikupila 2004 godine

9 Uroš: „Brat se uzdržava da me bije kad god me vidi samo zbog majke, i stalno mi preti da će me ubiti kada jednog dana majke više ne bude, ako se ne popravim i prestanem da budem gej“. (Mršević, 2004, neobjavljena zbirka)

10 Istraživanje „Ko smo mi da sudimo drugima“ pokazuje da, kada je reč o autovanju, žene pokazuju veći senzibilitet.

U jednoj porodici, deda je ipak stao u odbranu svog unuka kojeg je majka izbacila iz kuće jer je javno priznao da je **homoseksualac**. On je svojoj čerki poslao pismo u kojem joj je rekao da je on razočaran u nju i da je ona ta koja je osramotila porodicu, a ne njegov **unuk**.

„Izbaciti Ćedu iz kuće samo zato što ti je rekao da je gej je grozota! Roditelj koji se odriče svog deteta je protiv prirode! Jedina inteligentna stvar koju sam od tebe čuo u ovom slučaju jeste da „ti nisi odgajala svog sina da bude gej“: Naravno da nisi. On je tako rođen i nije to izabrao baš kao što ne može da izabere ni da bude levak. Naprotiv, ti si izabrala da budeš prepuna predrasuda i nazadna“ (Buka, 2013, 03.10).

Postoji i dosta neobaveštenosti, pa porodica spontano organizuje socijalizaciju i prenošenje tradicionalnih osnova podele na normalne i neprirodne (Burdije, 2001: 123). Roditeljima ni na jednom nivou njihovog formalnog obrazovanja, niko nikada nije rekao da homoseksualnost niti koga povređuje niti ugrožava bilo čija prava (Džagouz, 2007: 32), da se oko 10% ljudi rađa sa manjinskom seksualnom orijentacijom (Šparavalo, 2014: 08.10)¹¹, da je to urođeno mada ne nasledno, da je irelevantno što se niko ne seća da je u porodicama, ni sa majčine ni sa očeve strane bilo „takvih“, da „to“ takođe nije ni moda, ni kopiranje drugih, da niko ne može ni na silu ali ni iz „fazona“ da bude ni homoseksualan (ni heteroseksualan), da nikakvi javni prizori postojanja gejava, lezbejki i transrodnih osoba ne mogu da „pokvare“ njihovu heteroseksualnu dece, kao što nikakvo skrivanje da „takvi“ uopšte i postoje, neće sprečiti njihovu homoseksualnu decu da budu ono što jesu (Mršević, 2013c: 236). Jedan mladi gej, prinuđen poplavom dezinformacija u javnosti, navodi, kao da se pravda, u svojoj ličnoj isповести, da ne želi razvrat na ulicama, ne želi nemoral (Šparavalo, 2014: 08.10):

„Ne želim da šetam go, ne želim da se drogiram pred vašom decom. Želim da volim, želim da živim kao vi i da zasnujem porodicu. Ne tražim ništa drugo do onoga što imate svi vi. Od vas ne tražim ni da me razumete, iako bih to mnogo voleo. Od vas samo tražim da me ne dirate jer sam ovakav rođen.“

Njegove navode potvrđuje i Izveštaj Zaštitnika građana o Stanju ljudskih prava LGBT populacije u Srbiji (Zaštinik građana, 2011: 12). Tu treba

11 „Kažu, ima nas 10 odsto na svetu. E, ja sam taj deseti. Skoro svaki deseti je na ovoj planeti rođen tako da ga privlači isti pol. Ti si u tom prirodnom prebrojavanju možda bio deveti. Ili jedanaesti. Možda je malo falilo da budeš na mom mestu. Pogledaj me, zar ti delujem kao neko ko će da muči svoje dete? Zar mi zabranjuješ da budem roditelj samo na osnovu toga što me je priroda svrstala među 10 odsto ljudi koji vole isti pol? Zar misliš da je za napušteno dete zdravije okruženje sirotište ili ulica nego moja i njegova ljubav koju smo spremni da pružimo?“

imati na umu da nije biologija ono što potčinjava nego je društveni sistem, ono što organizuje i daje značenje biologiji (Gros, 2005: 40), i da *habitus* za potčinjavanje koje zahteva vladavinu nije upisan u prirodu, već mora biti konstruisan pomoću dugog rada socijalizacije (Burdije, 2001: 12). Tu zapravo kultura preuzima sve nepromenljive, učvršćene karakteristike inače pripisane prirodnom poretku (Gros, 2005: 46).

Da bi postali i odrasli kao ravnopravni građani i sa uverenjem da na to imaju pravo, LGBT mladi treba pre svega da budu prihvaćeni, podržani i zaštićeni u svojim primarnim, roditeljskim porodicama. Mnogi roditelji ne prihvataju da je njihova primarna roditeljska dužnost pre svega da zaštite svoju decu od homofobičnog društva i da ih odbacivanjem još više izlažu spoljašnjoj mržnji i čine još ranjivijima. Mnogima od njih je teško da prihvate jednostavnu istinu da je potrebno da se svačiji identitet nesputan strahom, slobodno razvija (Mršević, 2013: 260). Odgovor i razlozi leže u ambijentu u kome se zapravo očekuje da i porodična kultura odbacuje gej i lezbejske živote (Hekma, 2013:155). Roditelji su i sami deo i produkt društvene homofobije, za koju nisu ni dovoljno obučeni, niti opremljeni znanjem da se izbore¹².

Opasnosti i rizici sa kojima se suočava LGBT populacija

Roditelji LGBT dece dele njihov strah za fizičku bezbednost, posebno ako su njihova deca već doživela slučajeve nasilja, kao što opisuje majka jednog gej mladića:

„Bili su u kafiću. Za njegovog partnera su u tom mestu znali da je gej. Batine su dobili na izlasku iz kafića gde ih je sačekala veća grupa mladića i pretukla ih. Moj sin je dobio takve udarce u glavu da je ostao bez svesti i bio je dan i po u komi. Nije ni znao šta se desilo, kada je došao sebi mislio je da ga je udario automobil. Radili su mu skener glave, imao je podlive i uboje oko mozga. Mesec i po dana bio je na bolovanju. Napad nikada nije prijavljen i niko od napadača nije odgovarao. Moj sin se kasnije fizički oporavio, ali psihički nije jer konstantno živi u strahu“. (Pašić, 2012: 30-11)

I LGBT mladi govore o svom strahu od homofobično motivisanog nasilja.

12 „Plašila sam se za bezbednost svog deteta u ovoj zemlji. Odlučila sam da upoznam još ljudi koji su homoseksualno orijentisani i mogu vam reći da je to najpametnije što sam uradila“, kaže jedna majka (Nikolić, 2012, 27.10).

„Pri izlasku iz stana, sklapam kompromise sa samim sobom. Pazim da se ne oblačim baš kako želim, „da ne bih provocirao“. Pazim kako hodam, „da ne bih provocirao“. Držim se na bezbednoj distanci kada hodam sa dečkom, da se ne pomisli svašta, da ne isprovociram. Takav je moj život, svako jutro na levoj nozi obuvena sreća, na desnoj bezbednost.“ (Šparavalo, 2014: 08.10).

„Meni je najteže bilo zbog straha od nasilja. Stalno je prisutan taj strah od nasilja. Taj strah od nasilja te stalno čini užasno paranoičnim. Uvek sam se plašio da će me, zbog tog govorkanja iza leđa, neko fizički napasti. Zbog toga mi je danas jako bitno da se nikad ne priča o seksualnoj orijentaciji drugih ljudi. Njihovo je pravo da odluče da li će to deliti sa drugima ili će zadržati za sebe.“ (Isović, 2014: 13.07)

„Ne znam kako živi taj beli medved sa kojim me upoređuju govoreći da sam zaštićen kao on, ali teško tom medvedu ako ga štite samo breza i zgužvana jakna¹³. Ugrožena su naša prava ljudi. Moje pravo da živim kao i svi vi.“ (Šparavalo, 2014: 08.10)

Ono što za decu i omladinu jeste opasno je sprečavanje razvitka njihove normalne, urođene seksualnosti, neprihvatanje, maltretiranje, nasilje i diskriminacija od strane porodice, vršnjaka i škole koja im znatno otežava sazrevanje i izaziva psihičke krize, očajanje, depresiju i suicidalnost (Ryan, Huebner, Diaz, Sanchez, 2012: 346-352). Kako identitet oblikuje nasleđena priroda (nature) i vaspitanje (nurture), u makazama između „nature“ i „nurture“, dolazi do razvitka interiorizovane homofobije koja vodi u mržnju i prezir prema samom sebi (Gelles, 1995:314). Zbog toga, dva do tri puta češće od bilo koje druge grupe LGBT omladina pokušava samoubistvo. Samoubistva gej /lezbijke omladine čine preko 30% samoubistava među mladima (istraživanje iz 2004 u SAD). Stopa samoubistava među LGBT omladinom je veća od stope samoubistava među starijim od 75 i bolesnim od neizlečivih bolesti. Trend se nastavlja i u kasnijem dobu, pa su i kod odraslih LGBT osoba 7 – 14% učestaliji pokušaji samoubistva nego u heteroseksualnoj populaciji istog uzrasta (Mršević, 2014: 260). Zbog svega toga, umesto nasilja i odbacivanja, LGBT deci je mnogo pre potrebna roditeljska podrška u procesu formiranja svog identiteta i porodična zaštita od homofobičnog ambijenta. Da ne bi odbacivanjem svoje LGBT dece produkovali socijalne slučajeve, kriminalce, narkomane i/ili seks radnice/ke, životne dropaute i luzere, roditeljima je potrebna podrška i edukacija da razumeju posebnost i značaj svoje roditeljske uloge u podizanju svoje LGBT dece kao vrednih i korisnih članova društva.

13 U svojoj izjavi, taj sagovornik navodi da se usuđuje da dodirne ruku svoga partnera u javnosti samo ispod jakne, ili iza nekog drveta.

Roditeljske reakcije na njihovu LGBT decu

Roditelji prolaze kroz karakteristične faze (Caitlin, Huebner, Diaz, Sanchez, 2009: 349), od kojih je prva uvek šok i neverica (nemoguće, to je neka greška, nečija neslana šala). U dugoj fazi roditelji krive sebe i preispituju se da li su na ispravan način odgajali svoje dete (Vučaj, 2009: 30). U trećoj ih preplavi tuga da dete koje su poznavali i voleli više nije to isto dete, a u četvrtoj javljaju se strahovi da će ono biti diskriminisano, izloženo nasilju, profesionalno onemogućeno¹⁴. Sustiže ih konfuzija verskih osećanja, poput onih da li će im dete završiti u paklu. U petoj fazi jako je izražena sramota i bojazan od toga šta će sredina misliti o njihovom detetu i njima. U šestoj, odlučujućoj fazi, dolazi do konačnog zauzimanja stava¹⁵. Kod nekih dolazi do olakšanja nakon saznanja za seksualnu orijentaciju svog deteta i posle unutrašnje borbe, prihvatanje svoje homoseksualne dece završe rečenicom: „Ali to je moje dete“ (Administrator, 2014). Ali, u toj istoj fazi kod nekih roditelja razočaranost i neprihvatanje ostaje trajno prisutna emocija (Tanjug, 2012: 02.10). „Umesto da im budu zaštita, oni im prave užas od života. Svaki roditelj bi trebalo da svome detetu bude životna podrška, a neki ljudi zapravo su najveći problem u životu svoje dece.“ (Kebo, 2014; 11.10)

Ono što se dešava roditeljima koji su prihvatili svoju LGBT decu, najčešće je gubitak prijateljskih, rodbinskih i dobrosusedskih, pa čak i profesionalnih odnosa u procesu izolacije, samoizolacije, društvene stigmatizacije i diskriminacije. Roditelje saveznike svoje LGBT dece naime, sredina percipira i tretira kao roditelje koji su pogrešili u podizanju svoje dece i kao takve ih diskriminiše i odbacuje, baš kao i njihovu decu.

„Mnogi od nas teško se snalaze u situaciji autovanja deteta. Odjednom vaš život nije onakav kakav ste očekivali da će biti. Za neke od nas to je pravi šok dok je za druge olakšanje. Šta ćemo reći našim prijateljima i članovima porodice? Hoće li nas oni izbegavati, mrzeti, ismejavati ili će nas podržati? Mi to zapravo ne želimo nikom reći jer se bojimo šta će drugi reći ili učiniti. (PFLAG, 2014)

Prihvatanje nije u svim slučajevima trajno i posle početnog prihvatanja LGBT dece, moguća je promena odluke, najčešće usled straha za nji-

14 „Imao sam ozbiljne strahove“, kaže jedan otac koji je prihvatio kćerkinu seksualnu orijentaciju. „Važno što je emocionalno ispunjena, što je u stanju ostvariti divnu ljubavnu vezu. Njena majka i ja smo zbog toga i sretni i ponosni, a to što ona nije heteroseksualna osoba, pa koga to danas zanima. To je isključivo stvar čovjekove intime i niko, uključujući i roditelje, nema pravo da se time bavi“ (Kebo, 2014; 11.10).

15 Roditeljima treba vreme, znanje i podrška, da prihvate polnu različitost sopstvene dece (Caitlin, Huebner, Diaz, Sanchez, 2009: 349).

hovu bezbednost i ono što smatraju ugrožavanjem njihove profesionalne karijere, budućnosti i fizičke bezbednosti. Izjava jednog gej muškarca prihvaćnog od roditelja pokazuje da godinama posle autovanja njegovi roditelji i dalje imaju problem sa njegovom seksualnom orijentacijom.

„Nakon faksa sam rekao i roditeljima. Započeo sam vezu sa svojim sadašnjim partnerom i mislio sam da je odgovorno od mene da oni znaju s kim živim. To je bilo pre prilično godina, ali još nismo s time izašli na kraj. Često pričamo, nekad je prilično bolno, nekad manje bolno. Trudim se da im objasniti da ja vodim miran život i da sam u sretnoj vezi, i da nije moja krivica što nemaju unuka, ali oni se boje i iz tog straha često reaguju negativno.“ (Isović, 2014: 13.07)

Mini krize roditeljskog prihvatanja dešavaju se sa porastom homofobije u javnom diskursu¹⁶. Veća kriza dešava se kod roditelja odrasle dece u situacijama kada deca formiraju stalnija istopolna partnerstva, kao momenat suočenja sa činjenicom da seksualna orijentacija i rodni identitet njihove dece nisu privremene pojave, da nisu deo mладалаčkog preispitivanja i identitetskog lutanja, niti su stvar mode i seksualnih sloboda današnjeg vremena. Nade da će se sa sazrevanjem sve to promeniti, odnosno doći u „normalu“ tako bivaju konačno izjalovljene. Takvi roditelji obično odbijaju da upoznaju istopolne partnere svoje dece, a ne retko ih čak okrivljuju da su baš oni glavni krivci koji „kvare“ njihovu decu i ometaju njihovu „normalnu“ seksualnost. Dešava se i da oni koji ne opozovu svoje prihvatanje istopolno orijentisane dece, koji dakle naizgled nastavljaju svoje prihvatanje, dugo, ili čak doživotno odbijaju da na isti način prihvate i istopolne partnerke/partnere svoje dece i ne žele da se s njima upoznaju, sreću, niti da oni budu prisutni na porodičnim skupovima i proslavama.

Potrebe roditelja, pomoć, samopomoć, samoorganizovanje

Da bi roditeljske porodice postale za svoju LGBT decu utočište i zaštita od homofobije, a ne njena produžena ruka, potrebne su institucionalne promene, pre svega u obrazovnom sistemu (Nixon & Givens, 2013: 45). Potrebno je identifikovanje načina uspostavljanja jednog vrednosnog sistema u kome se drugost i različitost neće doživljavati kao pretnja, koliko god možda iz današnje perspektive to izgleda utopistički. Bez obzira koliko to danas delovalo utopistički, obrazovni sistem se

---

16 U Srbiji je to obično u vreme najave Parade ponosa.

mora menjati, brže ili sporije (Mršević, 2013c: 238). On mora denuncirati negativne posledice diskriminacije, nasilja i netrpeljivosti prema drugima i drugačijima umesto što ih podržava, jer se time propušta šansa da se novim generacijama otvore vrata jednog boljeg društva. Potrebna je analiza diskriminativnosti sadžaja sadašnjeg sistema obrazovanja, škole koja se sada ne suprotstavlja otvoreno ispoljavanoj netoleranciji i vršnjačkom nasilju i istraživački, institucionalni pa i utopistički predlozi za promenu takvog stanja.

S druge strane potreban je individualni rad sa roditeljima i podrška (*Akcioni plan*, 2014). I u Beogradu od skora postoji PFLAG grupa za podršku roditelja LGBT dece u kojoj oni roditelji koji su podržali i zaštitili svoje LGBT dete, pokušavaju da pomognu svojim iskustveno zasnovanim savetima i podršci, onim roditeljima koji su se tek suočili sa čnjenicom da su im deca LGBT. Tu se pruža uzajamna podrška, dobijaju naučna objašnjenja, dobijaju saznanja o inostranim iskustvima roditelja koja su začudno veoma slična bez obzira što se radi o roditeljima sa raznih kontinenata. Takođe se upoznaju sa filmovima, biografijama i sećanjima na istinite događaje i likove. Tu saznaju za roditelje LGBT dece širom sveta koji su postali među najagilnijim u podršci borbe za ljudska prava LGBT osoba tek onda kada su njihova sopstvena deca izgubila život, bilo da su izvršla samoubistvo, bilo da su stradala kao žrtve homofobičnog nasilja. Poruke njihovog aktivističkog angažovanja su, prihvatile i podržite svoju LGBT decu dok su živa, snažno emotivno mobilišu članice i članove PFLAG grupe samopomoći¹⁷.

Potrebno je analizirati ponašanje roditelja koji su prihvatili različitost svoje LGBT dece, da bi se to moglo primeniti kao primeri dobre prakse kod roditelja kojima je takva odluka teška za donošenje. Iskustva tih roditelja uglavnom se kreću oko pitanja kada i kako je došlo do prihvatanja seksualne orientacije i rodnog identiteta, šta je bilo presudno da su se uprkos homofobičnom društvenom ambijentu, ipak odlučili da se opredеле za zaštitničku roditeljsku ulogu, kao i šta se desilo posle odluke o prihvatanju seksualne orientacije i rodnog identiteta svoje dece.

„Iskreno verujem da ne smemo tolerisati diskriminaciju bilo koje osobe ili grupe u našoj zemlji. Takvo ponašanje sa sobom uvek donosi bol

17 1972. nastavnica iz Kvinsa, Džin Manford hodala je uz svog gej sina, aktivistu Mortiju Manforda, na Paradi oslobođenja ulice Kristofer u Njujorku, noseći transparent „Roditelji gejeva ujedinite se u podršci našoj deci“. Inspirisani dobrom prihvaćenošću, došli su na ideju o organizaciji roditelja čija su deca gejevi i lezbejke koja je trebalo da bude, kako je kasnije rekla, „most između homoseksualne i heteroseksualne zajednice“

i nastavlja netoleranciju“ (PFLAG, 2014) „Važna stvar za nas bila je saradnja i međusobna podrška. Pričajte i učite zajedno. Nama je trebalo neko vreme da se snađemo u ovome ali to je ojačalo našu vezu i pomoglo nam da budemo tolerantniji jedni prema drugima. Nama su deca bila i biće najvažnija stvar u životu. Činjenica da su oni sigurni, zdravi i srećni mom mužu i meni mnogo znači.“ (PFLAG, 2014)

Jedan otac iz Novog Sada koji je prihvatio svoga gej sina s gorčinom navodi da su sina pet godina progonili vršnjaci iz kraja i, kako kaže, surova deca u školi, koja su na osnovu njegovih osobina i izgleda zaključili da je drugačiji od njih.

„Dane je provodio vozeći se u autobusu, pet dana je, umesto u školi, proveo u kućici za lift na krovu. Autobus mu je bio druga kuća, vozio se od početka do kraja linije ceo školski dan, tu je spavao, čitao knjige“. Izostanke je pravdao falsifikujući opravdanja, a razredna ništa nije sumnjala jer ima astmu i stalne probleme sa zdravljem. Problemima tu nije bio kraj. I kao odrastao mladić, sada student, on je svakodnevno izložen pretnjama. Nikada nije pretučen, ali su ga nekoliko puta maltretirali na ulici, a u Novom Sadu je izbačen iz jednog restorana. Zaustavljadi su ga na ulici i pretili mu da će ga ubiti, vikali za njim „dodi da nam popušiš... U sopstvenu zgradu svaki dan ulazi kroz garažu. „Ispred našeg ulaza je dečje igralište na kom se svake večeri skuplja bagra alkoholičara. Čim se pojavi počnu da ga malteriraju“, kaže otac (Pašić, 2012: 30.11).

LGBT deca u toj školskoj atmosferi dolaze najčešće u izolaciju, postaju depresivna, niskog samopoštovanja, na to se nadovezuje viktimiranost, prevremeno prekidanje i napuštanje školovanja. Deca koja su na udaru vršnjačkog maltretiranja iz drugih razloga obično imaju podršku i zaštitu roditelja, ali ona može da izostane kada su u pitanju LGBT deca i kada je njihova stvarna ili prepostavljena seksualna orijentacija i rodni identitet razlog vršnjačkog maltretiranja. Škola mora da bude bezbedno okruženje za sve učenike. Evropski sud za ljudska prava je jasno stavio do znanja da homofobični govor u obrazovnom procesu nije zaštićen garancijama Evropske konvencije u pogledu slobode izražavanja. Borba protiv homofobičnog i transfobičnog zastrašivanja zahteva kontinuiranu i usmerenu pažnju škola i obrazovnih vlasti. I ne završava se sve samo na pukom na sprečavanju nasilja jer deca imaju pravo da dobiju činjenično zasnovane informacije o seksualnosti i rodnoj raznolikosti. Obazovni sistem treba da podrži napore protiv zastrašivanja, kao i pravo na rodnu i seksualnu ravnopravnost i korektnu informisanost.

Zaključak

Ljudska prava moraju da se primenjuju takođe na isti način i na LGBTI decu bez diskriminacije¹⁸. Vlade već imaju obavezu da osnaže i zaštite LGBTI decu, jer su poštovanje dečjih stavova i zaštite najboljih interesa deteta jasno postavljeni u Konvenciji UN o pravima deteta. LGBTI deca treba da imaju mogućnost da ostvare svoja prava da učestvuju u svim oblastima života. Pristup informacijama je osnovni uslov koji omogućava učešće i odlučivanje. Istovremeno, LGBTI deca moraju biti zaštićena od nasilja i zlostavljanja kod kuće, u školama, na internetu, u sportu i na javnim mestima. Službe za zaštitu dece, dečji ombudsmani i policija treba da učine posebne napore da uključuju LGBTI dece u njihovim terenskim aktivnostima. Vlade treba da preduzmu sistematske mere za poboljšanje bezbednosti i ravnopravnost LGBTI dece (Muižnieks, 2014: 2). Treba imati u vidu da homoseksualnost nije stvar izbora, ali da homofobija jeste (Kesić, 2014: 29.04). Na ovu oblast vrlo je primenljiv i stav o potrebi anticipacij budućnosti. Danas je naime, potrebno preduzeti snažnije napore da se otkriju i spoznaju poruke koje nam šalje budućnost i da se prema njima podesi svesna politička aktivnost kao dosad jedini poznat način za uklapanje u budućnosti i sticanje mogućnosti da se na tu budućnost kreativno utiče. (Sadiković, 2006: 105)

Ne treba ispustiti iz vida da su roditelji saveznici LGBT dece jedan od nužnih početaka širih društvenih promena odnosa prema LGBT populaciji. Oni su spremniji na više opšte tolerancije, društvenu inkluziju, prihvatanje različitosti i drugosti i drugih vrsta (nacionalnu, religioznu), a posebno one koja se bazira na seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu. Pridružuju se paradama ponosa i drugim javnim manifestacijama LGBT aktivizma, spremni su da podele svoja iskustva sa drugim roditeljima koji su se tek suočili sa različitštu svoje dece.

„Moja poruka roditeljima čija deca ne dele njihovu heteroseksualnu orijentaciju je jednostavna: budite prirodni, poštujte svoje dete i budite mu podrška u ovom surovom svetu. Nije neprirodno ponašanje vaših sinova i kćerki, nego je neprirodna vaša reakcija kada ih odbijate i osuđujete. Stari stereotipi moraju se razbijati. Oni ne smeju ostati temelj društvene svesti, jer onda ćemo još decenijama živeti u ovom mraku...“ (Kebo, 2014: 11.10)

Majka koja je prihvatile svoje LGBT dete smatra da su nenormalni oni koji su u toj situaciji spremni da se odreknu svog deteta i osuđuje ro-

18 I srpski Zakon o zabrani diskriminacije je izričit, svako dete, odnosno maloletnik ima jednaka prava i zaštitu u porodici, društvu i državi, bez obzira na njegova ili lična svojstva roditelja, staratelja i članova porodice.

ditelji koji ne mogu da se pomire sa činjenicom da im je dete takvo i u potpunosti prekidaju svaki kontakt sa njim.

„Vaše dete je vaše dete! Samo ako ste bolesni možete to dete da odbacite! Postoje deca koja su kriminalci i ovakvi i onakvi, pa ih se roditelji ne odriču. Zbog čega bi se onda odričali deteta koje je homoseksualac.“ (Nikolić, 2012: 27.09)

„Mislila sam da neće svi prihvati našeg sina geja ili nas i nisam mnogo pogrešila. Društvo definitivno nije sklono prihvatanju ali jesu ljudi kojima je stalo do nas. Potrebna je hrabrost da bi se izašlo iz tajnosti u kojem je bio naš sin. Hrabrost koju je pokazao naš sin osnažila nas je da i mi izademo iz tajnosti. Nekada smo mi podučavali naše sinove i sada se stvar okrenula da bi oni vodili i učili nas. Zbog toga smo veoma ponosni. (Dean, 2005: 06.12)

Jedno od rešenja situacije nastale kada roditelji odbace svoju LGBT decu je institucionalna pomoć kao npr. ona koju u Britaniji pruža Fondacija Albert Kenedij¹⁹ koja vodi kako privremena skloništa, tako i trajnije opcije stanovanja za mlade LGBTI osobe, zajedno sa socijalnom i stručnom podrškom. Servisi finansirani od strane opštinskih i državnih fondova za pružanje usluga beskućnicima takođe treba da nastoje da private mlade LGBTI beskućnike²⁰. Polazi se od toga da je najbitnije da gejevi, lezbejke, biseksualne, transeksualne, transrodne i sve druge kvir osobe prihvate sami sebe i da sa sobom u miru pokušavaju ostvariti sve svoje potencijale²¹.

Grupe samopomoći i podrške roditelja LGBT dece jedno je od mogućih rešenja nedoumica u kojoj se oni nalaze, ali i ostvarenje promena u društvenom ambijentu u kome će postojati više podrše a manje osude LGBT dece i mlađih. I u Srbiji postoji ogrank PFLAG pokreta za organizovanje grupa koje čine roditelji, porodice i prijatelji lezbejki i gejeva, posvećeni unapređenju položaja i društvenog prihvatanja LGBT osoba koje ima za cilj pružanje podrške kako bi se osnažile za zalaganje za LGBT ljudska prava. Saveti roditelja roditeljima su od velikog značaja, je to pomoć onm koji su se tek suočili sa različtošću svoje dece:

-
- 19 The Albert Kennedy Trust supports lesbian, gay, bisexual and trans homeless young people in crisis. Every day AKT deals with the effects homelessness can have on young people's lives. The AKT has offices in London, Manchester and Newcastle.
  - 20 <http://www.akt.org.uk/2/spg333/albert-kennedy-trust-helping-young-lgbt-people/about-us/our-history.aspx>
  - 21 „Ako koristiš pola svoje koncentracije samo na to da izgledaš normalno, onda samo polovinu pažnje obraćaš na ono što radiš. Želiš da te društvo prihvati, a ne možeš prihvati ni sama sebe“ (Buka, 2014).

„Najvažnije je da vam je dete sretno, a ne da je heteroseksualno. Njihov život prepustite njima, a vi se brinite da ih zaštите i da im ništa ne nedostaje. Sve su to naša deca, a deca zaslužuju ljubav, pažnju, zaštitu, podršku... Ako im to ne možete pružiti samo zato što vam sin ima momka, ili kćerka devojku, onda nije problem u njima, nego u vama...“ (Kebo, 2014: 25.10)

Za sada, LGBT osobe odrastaju u homofobičnom društvu često vođeći svoje bitke samostalno i mnogi uspevaju da pronadu mehanizme da se nose sa izazovima. Svaki roditelj se suočava sa nekim izazovima i svako dete se suočava sa nekim preprekama. Ono što je ključno jeste mogućnost da se spremno prihvati izazov i dete podrži u sopstvenom traganju za odgovorima²².

Literatura

Administrator, Kako da reagujete ako čujete: „Mama, tata, ja sam gej!“, *Gay u obitelji*

Portal za podršku obitelji pripadnika seksualnih i rodnih manjina

http://gay-u-obitelji.com/site/index.php?option=com_content&task=view&id=244&Itemid=36

Akcioni plan za primenu Strategije prevencije i zaštite od diskriminacije, oktobar 2014.

strategija_zastita_od_diskriminacije-akcioni_plan053_lat.zip – ZIP archive, unpacked size 1,028,096 bytes

Batler Džudit, 2012. *Psihički život moći, teorija pokoravanja*. Beograd: Centar za medije i komunikaciju

Buka, 2013, Deda brani unuka geja: Ćerko, ti si sramota za kuću!, *Kurir*, 03.10.

<http://www.kurir-info.rs/deda-brani-unuka-geja-cerko-ti-si-sramota-za-kucu-clanak-1016095>

Buka, 2014, *Mislio sam da je odgovorno da roditelji znaju s kim živim*, 9. juli

<http://lgbt.ba/mislio-sam-da-je-odgovorno-od-mene-da-roditelji-znaju-s-kim-zivim/>

Burdije Pjer, 2001. *Vladavina muškarca*.:Podgorica: Univerzitet Crne Gore

Caitlin Ryan, David Huebner, Rafael M. Diaz, Jorge Sanchez, 2009, Family Rejection as a Predictor of Negative Health Outcomes in White and Latino Lesbian, Gay, and Bisexual Young Adults, *Pediatrics*, god. 123 br. 1: 346-352

22 „Imala sam prilike da upoznam brojne LGBT porodice kod nas i iz zemalja u okruženju i moj utisak je da su upravo ovo uspeli sjajno da postignu (Zulević, 2014, 18.10).

- Dean Susan, 2005, *Moja gej deca – iz perspektive roditelja*, (preveden deo teksta „My Gay Children – A Parents Perspective“), Gej u obitelji, portal za podršku obiteljima seksualnih i rodnih manjina, 06. 12.
http://www.gay-u-obitelji.com/site/index.php?option=com_content&task=view&id=224&Itemid=34
- Džagouz Anamari, 2007. *Queer teorija: uvod*. Beograd: Centar za ženske studije
- Eyudi Akbar, 2012. *Učenje o duši u djelu Ibn Sine*. Sarajevo: Fondacija Mulla Sadra u Bosni i Hercegovini
- Gelles, R. (1995). *Contemporary Families, a sociological view*. London: Sage Publication.
- Gros Elizabeth, 2005. *Promenljiva tela*, Beograd: Centar za ženske studije
- Hekma Gert, 2013. Queer u Nizozemskoj, u: Downing Lisa & Gillett Robert, (ur). *Queer u Europi, suvremene studije*, Zagreb: Udruženje Zagreb Pride
- Hoaghland Sarah Lucia, 1990, *Lesbian ethics – towards new value*, Institute of lesbian studies, Palo Alto, California
- ILGA Europe Statement, October 2014, LGBTI children's right to safety and equality
- Isović Maja, 2014, AUTOVANJE: „Mislio sam da je odgovorno od mene da roditelji znaju s kim živim“, 13. 07. *Autovanje, Buka*.
- <http://www.6yka.com/novost/59480/mislio-sam-da-je-odgovorno-od-mene-da-roditelji-znaju-s-kim-zivim>
- Jamiee, Lee Evans 1994. What it means to be the daughter of my mom, u: Penelope, Julia (ur.). *Out of the class closet, lesbians speak*. Freedom, California: The Crossing Press. 293
- Kalender Ute, 2013. Queer u Nemačkoj u: Downing Lisa & Gillett Robert, (ur). *Queer u Europi, suvremene studije*, Zagreb: Udruženje Zagreb Pride
- Kebo O., 2014, A kćerka je najbolja osoba na svijetu, *Intervjui sa roditeljima te članovima i članicama porodica LGBT osoba, kampanja povodom Međunarodnog Coming Out dana*, 25.10, Sarajevski otvoreni centar.
<http://lgbt.ba/moja-kcerka-je-najbolja-osoba-na-svjetu/>
- Kebo O., 2014, Moj sin ne zna da mu sestra ima djevojku, Sarajevski otvoreni centar, 25. oktobar. *Intervjui sa roditeljima te članovima i članicama porodica LGBT osoba, kampanja povodom Međunarodnog Coming Out dana*, 11.10, Sarajevski otvoreni centar.
<http://lgbt.ba/moj-sin-ne-zna-da-mu-sestra-ima-djevojku/>
- Kebo O., 2014, Kako živjeti u Sarajevu kad su ti dvoje sestre lezbijke, *Intervjui sa roditeljima te članovima i članicama porodica LGBT osoba, kampanja povodom Međunarodnog Coming Out dana*, Sarajevski otvoreni centar, 18. 10.
<http://lgbt.ba/kako-zivjeti-u-sarajevu-kad-su-ti-dvije-sestre-lezbijke/>

- Muižnieks N., 2014, KOMENTAR Komesara za ljudska prava: LGBTI deca imaju pravo na bezbednost i ravnopravnost, Human Rights Comment, Strasbourg 02. 10.
<http://www.coe.int/en/web/commissioner/-/lgbti-children-have-the-right-to-safety-and-equality>
- Mršević Z., (2013), Homophobia in Serbia and LGBT Rights
Southeastern Europe, Volume 37, Issue 1: 60–87
- Mršević Z., (2013), Nediskriminativno obrazovanje: utopija, nekstopija, ili realnost,
233-240. Ed.: V. Vukotić, *Obrazovanje i razvoj*
Institut društvenih nauka, Beograd.
- Mršević Z., (2014), Young Lesbians and Transgender Girls in Serbia, 259-284
Ed., M.Adamović, B. Galić, A. Gvozdanović, A. Maskalan,
D. Potočnik, L. Somun Krupalija, in *Young women in post-Yugoslav societies: research, practice and policy*
Institute for Social Research in Zagreb, Human Rights Centre,
University of Sarajevo
- Mršević Zorica, neobjavljeni zbirka od 36 ličnih iskustava LGBT osoba, prikupljena 2004 kroz radionice i kroz neposredni, lični kontakt u beogradskim grupama za LGBT prava.
- Nikolić I., 2012, Majka srpskog geja: Uvek će biti moje dete! *SMedia.rs* 27.09
<http://www.smedia.rs/spress/vest/1904/LGBT-Seksualna-orientacija-Roditelji-LGBT-osoba-Majka-srpskog-geja-Uvek-ce-bitim-jedete.html>
- Nixion David & Givens Nik, 2013. Queer u Engleskoj, u: Downing Lisa & Gillett Robert, (ur). *Queer u Europi, suvremene studije*, Zagreb: Udruženje Zagreb Pride.
- Pašić Danijela, 2012, Šta kad ti dete kaže da je gej, MONDO, 30.11.
<http://mondo.rs/a269645/Info/Drustvo/MONDO-Sta-kad-ti-dete-kaze-da-je-gej.html>
- PFLAG Group Srbija, 2014, Moja deca,
http://www.pflagsrbija.org.rs/pflag_grupa.php
prevod (2005, My Gay Children – A Parents Perspective, *AB Sexuality*, 06.12).
<http://www.absexuality.com/sexuality-articles/my-gay-children-a-parents-perspective-8298.html>
- Popov-Momčinović Zlatiborka, 2013, *Ispitivanje javnog mnijenja o stavovima prema homoseksualnosti i transrodnosti u Bosni i Hercegovini*, Sarajevski otvoreni centar, Fondacija heinrich böll – ured za BIH, Fondacija Cure.
- Redovan godišnji izveštaj* Poverenika za zaštitu ravnopravnosti za 2013 godinu, Beogradu, mart 2014
<http://www.ravnopravnost.gov.rs/sr/izve%C5%A1taji/izve%C5%A1taji>

Redovan godišnji izveštaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti za 2012 godinu, Beograd, mart 2013.

<http://www.ravnopravnost.gov.rs/sr/izve%C5%A1taji/izve%C5%A1taji>

Rich Adriene, 2002, *Prisilna heteroseksualnost i lezbejska egzistencija*, Zagreb: Kontra

Sadiković Čazim, 2006, *Ljudska prava na udaru globalizacije*, Sarajevo: Centar za sigurnosne studije

Savić Biljana, Frank Robert, 2013, Ana Dragičević: Unatoč svemu mojim roditeljima ne želim zlo, *Net Hrvatska*, 29. 09.

<http://forum.net.hr/forums/t/377558.aspx>

Strategija prevencije i zaštite od diskriminacije, juni 2013, 38 – 47

<http://www.ljudskaprava.gov.rs/index.php/yu/ljudska-prava/strategije>

Šparavalo S., 2014, Mi smo 10 odsto, LIČNI STAV, *Danas*, 08.10.

http://www.danas.rs/danasrs/dijalog/mi_smo_10_odsto.46.html?news_id=290360

Tanjug, 2012, Majke gej dece zbog straha odustale od učešća u debati u Beogradu, *Blic*, 02.10.

<http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/345729/Majke-gej-dece-zbog-straha-odustale-od-ucesca-u-debati-u-Beogradu>

Vučaj Sunčica, 2009. *Treći glas, coming out i lezbejke u Srbiji*. Beograd: Labris

Zulević J., 2014, Deca u LGBT porodicama, Zajedno do tolerancije, *Asocijacija Duga*, 18. 10.

<http://www.asocijacijaduga.org.rs/index.php/vesti-iz-zemlje/281-deca-u-lgbt-porodicama>

Zaštitnik građana, 2011, *ЛГБТ populacija u Srbiji – stanje ljudskih prava i društveni položaj*.

<http://www.ombudsman.rs/index.php/lang-sr/izvestaji/posebnii-izvestaji/2107-2012-01-12-14-02-53>

Dr Zorica Mršević

Ambijent roditeljske porodice LGBTdece

Apstrakt: Različiti porodični modeli režima normalizacije LGBT dece od strane roditelja i drugih bliskih srodnika najčešće su u Srbiji rigidno normativnog tipa, mnogo ređe fleksibilno normalizujući. Prilikom suočavanja sa neheteroseksualnom orijentacijom svoje dece, roditelji u „procesu proizvodnje tela“ ne retko pribegavaju i ekstremima u vidu raznih pa i violentnih pritisaka, odbacivanja, pretnji, prinudnog lečenja, i raznih drugih vidova nasilja koji idu od jednokratnog kažnjavanja do izbacivanja iz roditeljskog doma. Patrijarhalni model dominacije i subordinacije, pri-

silna heteroseksualnost, needukovanost i homofobični društveni ambijent identifikovani su kao glavni uzroci problema roditeljskog obacivanja svoje LGBT dece, odnosno roditeljskog pribegavanja rigidno normativnom tipu prinudne „normalizacije“. Fleksibilno normalizujući režimi kao suprotna roditeljska opcija, idu od manje ili više pasivnog ignorisanja, različitih vidova prihvatanja, sve do aktivne zaštitničke uloge kao najpoželjnije.

Ključne reči: LGBT deca i mladi, očevi, majke, drugi članovi porodice, homofobija, needukovanost roditeljske grupe samopomoći, skloništa, formiranje identiteta

Iskustvo roditeljstva istopolno orijentisanih žena u Srbiji¹

1. Uvod

Sama ideja LGBT roditeljstva kao fenomena o kome se afirmativno govori je relativno nova. U kontekstu savremenih transformacija braka, porodice i intimnosti (Gidens, 1993; Takács, Kuhar, 2011) i u kontekstu sve veće društvene vidljivosti života lezbejki i gejeva, polako dolazi i do razvijanja diskursa o lezbejskim i gej porodicama dok neki autori govore i o „novim porodičnim formama“ (Weston 1991; Dunne, 2000; Brodzinsky, Pertman, 2011; Takács, Kuhar, 2011). Iako je problem legalizacije istopolnih zajednica u mnogim zapadnim zemljama rešen², LGBT roditeljstvo

* Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu; xmarijax@gmail.com

1 Tekst je nastao na osnovu istraživanja koje sprovodim u okviru rada na doktorskoj tezi „Homoseksualne zajednice u Beogradu – komparativno istraživanje stavova heteroseksualaca i homoseksualaca o fenomenu homoseksualnih zajednica“.

2 Prva država u svetu koja je donela zakon o registrovanim istopolnim partnerstvima je Danska koja je to učinila 1989. godine, da bi tek nakon 23 godine od tada priznala i istopolne brakove. Prva država koja je priznala istopolne brakove je Holandija, 2001. godine. Pored njih, zemlje koje priznaju istopolne brakove u svetu su: Belgija, Kanada, Španija, Južnoafrička republika, Argentina, Portugal, Island, Švedska, Norveška, Novi Zeland, Ujedinjeno Kraljevstvo (izuzimajući Severnu Irsku), zatim Urugvaj, Brazil, Francuska i više od 17 saveznih država SAD. Pored njih, brojne zemlje imaju različite institucije kojima se priznaju istopolne zajednice (kao što su građanske zajednice, registrirano partnerstvo i neregistrovana kohabitacija). Usvajanje dece od

i dalje izaziva brojne otpore od strane konzervativnih struja u društvu – roditeljstvo neheteroseksualnih osoba je najkontraverzni i najviše osporavani aspekt istopolnih zajednica (Weeks et al. 2001: 8). U poređenju sa mnogim državama u Evropi i Severnoj Americi koje daju više legalnih prava osobama drugačije seksualne orientacije, LGBT porodice su skoro potpuno nevidljive u kontekstu Srbije.³

Uzimajući u obzir realnu društvenu nevidljivost LGBT porodica i izraženu homofobiju⁴, ovo istraživanje ima za cilj da osvetli fenomen roditeljstva istopolno orijentisanih žena u Srbiji. Uzorak istraživanja čine tri ispitanice koje sebe određuju kao lezbejke.

Rad nastoji da opiše sa kojim rizicima i teškoćama se susreću istopolne orijentisane žene u Srbiji koje su roditelji. S jedne strane, društvo svojim zakonima i regulativama direktno utiče na pojedine važne aspekte života LGBT osoba, ali sa druge strane, istopolno orijentisane osobe formiraju sopstvene strategije otpora, prilagođavanja i snalaženja u takvoj situaciji diskriminacije.⁵ U ovom radu će biti opisane neke od tih strategija, koje su rezultat međusobne dinamike između homoseksualnosti i ro-

---

strane LGBT osoba postoji u različitim zakonskim oblicima – kao zajedničko starateljstvo (*joint adoption*), starateljstvo nad biološkim detetom partnera/ke (*step-parent adoption*) i kao starateljstvo od strane singl LGBT osobe. Puno starateljstvo istopolnih parova (*full joint adoption*) priznaje se u oko 20 država na svetu, kao i u skoro 40 država SAD.

- 3 Za kontekst Srbije, važna su dešavanja iz regionala kao što je slučaj Hrvatske koja je 15. jula 2014. godine dobila Zakon o životnom partnerstvu koji istopolnim parovima omogućava sklapanje životnog partnerstva i druga prava. Zakon o životnom partnerstvu je zajednica osoba istog pola i od ove godine su brak, vanbračna zajednica, životno partnerstvo i neformalno životno partnerstvo zakonski priznati kao zajednice koje predstavljaju „obiteljski život“. Prema organizaciji Zagreb Pride, ovim zakonom se stvaraju preduslovi za socijalnu stabilnost istopolnih parova, jer najveći deo prava koje reguliše ovaj zakon odnosi se upravo na socijalna prava kao što su zdravstveno osiguranje preko životnog partnera/ke, nasleđivanje i sticanja prava u oblasti slobode kretanja i pripadajućih prava na čitavom području Evropske unije, ravnopravnost u oblasti stanovanja, poreske olakšice itd. (Izvor: http://www.zagreb-pride.net/web/index.php?option=com_content&view=frontpage&Itemid=78&lang=hr)
- 4 Prema rezultatima istraživanja Poverenika za zaštitu ravnopravnosti i Programa UN za razvoj (UNDP) u Srbiji, čak 49 odsto ispitanika se slaže sa stavom da je homoseksualnost „bolest koju treba lečiti“ (izvor: <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/Dru%C5%A1tvo/1530523/%C5%BDene+prve+po+diskriminisanosti.html?email=yes>). Na osnovu rezultata istraživanja Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu iz 2012. godine, postoji stabilan procenat od skoro 30 odsto stanovništva koje je izrazito homofobično (prema Radoman, 2013).
- 5 Autori koji se bave istorijom homoseksualnosti, pokazuju kako se homoseksualno ponašanje pojavljivalo u istoriji uprkos kažnjavanju i društvenim zabranama (Jonathan Ned Katz, Carroll Smith-Rosenberg, Florence Tamagne). Takođe, represija i odgovori na represiju, tzv. „defanzivni identiteti“ zajednički čine istoriju homoseksu-

diteljstva. Konkretno, rad nastoji da istraži sledeće dimenzije roditeljstva istopolno orijentisanih žena: **problem vidljivosti identiteta** (vidljivost spolja, prema okolini, stepen autovanosti osobe i vidljivost prema unutra, u samoj porodici – tj. da li je dete upoznato sa drugačijom seksualnom orijentacijom roditelja); **partnerske odnose** (aspekte partnerskih odnosa koji se odnose na to da li osoba živi u heteroseksualnoj ili homoseksualnoj zajednici, kao i problem socijalnog majčinstva); i u okviru **vaspitnih praksi**, kako otežana vidljivost roditeljstva LGBT osoba u okviru institucija i društva utiče na samu porodicu, na koji način ispitanice vaspitavaju dete u odnosu na teme roda i (homo)seksualnosti (u okviru tog pitanja zanimalo me i kako obučavaju samo dete da se bori sa homofobijskom u društvu i kakvo je njihovo mišljenje o seksualnosti svoje dece s obzirom na preovlađujući stereotip da će deca iz homoseksualnih porodica takođe postati homoseksualna).

Kao što će se videti, sve ove dimenzije ukazuju da postoji određeni konflikt između homoseksualnosti i roditeljstva, kao i „pregovaranje“ sa širim društvom vezano za probleme (ne)vidljivosti homoseksualnog identiteta. Ti konflikti se nekada ispoljavaju u samoj ličnosti (osećaj krivice, frustracije, griža savest), zatim kao konflikt sa institucijom (sa vrtićem, školom kao prostorima koji su heteronormativno uređeni) i kao konflikti u partnerskim odnosima (uključujući nejasne odnose sa bivšim partnerima ili ocem deteta, koji nekada dovode do napetosti, kao i konflikt oko teme socijalnog majčinstva). Međutim, važno je napomenuti, da su ovi konflikti nastali ne kao unutrašnji konflikti, usled neke izvorne suprostavljenosti majčinstva i lezbejstva, već kao posledica društvene diskriminacije, koja te dve kategorije razdvaja i onemogućava njihovo šire socijalno i zakonsko prepoznavanje. U skladu sa tim, moj zaključak je da društvo utiče na neke ključne aspekte porodične intime LGBT osoba tj. da nepostojanje zakonskog i šireg društvenog priznanja istopolnih porodica, proizvodi postojeći konflikt između majčinstva i lezbejskog identiteta.

U radu je primjenjen metod životnih priča koje su dobijene putem dubinskih intervjua. Uzorak čine tri ispitanice, starosti 37, 40 i 42 godine, višeg i visokog obrazovanja. Dve ispitanice svoj materijalni standard ocenjuju kao srednji, a jedna kao loš. One imaju po jedno dete, pri čemu samo jedna od ispitanica ima dete koje je rodila kao lezbejka, dok preostale dve imaju decu iz prethodnih heteroseksualnih zajednica. Dve od njih žive u Beogradu, dok je jedna ispitanica napustila Srbiju pre nekoliko godina.

Sam odabir uzorka je bio u velikoj meri uslovljen društvenim miljeom u kome žive LGBT osobe u Srbiji. U potrazi za uzorkom pokazalo

---

alnosti – „Kontrola seksualnih različitosti je neminovno osnažila i preoblikovala, a ne potisnula homoseksualno ponašanje“ (Viks, 2009: 46).

se sledeće: lezbejke, gejevi i biseksualne osobe koje su roditelji imaju veći strah od toga da se sazna njihova seksualna orijentacija, što je uslovljeno kako visokom homofobijom tako i strahom da se ne izgubi dete; LGBT osobe koje su roditelji često imaju decu iz prethodnih heteroseksualnih zajednica ili ponekad žive u heteroseksualnim okvirima, što otežava njihovo prepoznavanje kao dela LGBT populacije; lezbejke koje su roditelji, iako ih po rečima mojih ispitanica ima dosta u Srbiji, često nisu toliko vidljive ni u samoj LGBT zajednici. Po nekim autorkama ovo je povezano sa tim da je proces izgradnje „lezbejske zajednice i konstrukcije lezbejskog identiteta“ kroz istoriju zahtevaо određen nivo ekonomske samostalnosti i stvaranje određenih društvenih prostora, što nije bilo dostupno svim ženama – „Brak sa muškarcima je bio, a i dalje je, smatran esenijalnim za žene u većinskom dijelu društva. Stoga, ako društvo i jeste tolerantno spram ženskih istopasnih veza, one se odvijaju na marginama heteroseksualnog braka“ (Rupp, 2011: 246)

Odabrani uzorak od tri ispitanice je biran kao namerni homogen uzorak – po obrazovnom statusu sve ispitanice imaju više i visoko obrazovanje, zatim ispitanice imaju komunikaciju sa ostatkom LGBT zajednice – povezane su sa drugim LGBT osobama i sve se deklarišu kao lezbejke. Takođe, sve ispitanice su na sličan način opisale problem vidljivosti povodom svoje seksualne orijentacije, imaju decu sličnog uzrasta (od 6-12 godina) i opisuju slične probleme u odgajanju deteta.⁶ Sa druge strane, desilo se da neki drugi slučajevi ispitanica koje imaju biseksualna ili homoseksualna iskustva nisu ušli u uzorak, jer te osobe nisu pristale na razgovor iz različitih razloga (ne žele da njihovo iskustvo bude deo istraživačkog projekta, ne deklarišu se otvoreno kao lezbejke ili biseksualne osobe, mogući nedostatak poverenja i sl). Artikulacija homoseksualnog opredeljenja u ovom slučaju je važna, da bi osoba uopšte pristala da otvoreno razgovara o svom identitetu, ali važno je i da osoba „živi“ svoj homoseksualni identitet, kako bi se videla konkretna preklapanja roditeljstva i iskustva homoseksualnosti. U tom smislu, ove tri ispitanice zadovoljavaju taj kriterijum.

Namerni uzorak znači da je postojao unapred zadat kriterijum izbora uzorka što je u ovom slučaju bio da je osoba donekle deklarisana povodom svoje homoseksualnosti, a homogen znači da ispitanice dele slične karakteristike i osobine koje ispitujem, kako bi se dobio detaljniji opis problema. Visoko obrazovanje ispitanica se može objasniti time što je

6 Nevidljivost ili parcijalna vidljivost lezbejskog identiteta ispitanica, stalno pregovaranje oko vidljivosti u odnosu na okolinu ali i u samoj porodici. Ispitanice su navodile i osećaj nemogućnosti da usklade te dve sfere, usamljenost, nerazumevanje od strane okoline i institucija, osećaj frustracije, nepostojanje modela na osnovu koga dete može da se odgaja u LGBT zajednici itd.

mreža poznanstava preko kojih se dolazilo do uzorka u Beogradu, uglavnom sastavljena od osoba visokog obrazovanja. Treba napomenuti da ovakav izbor uzorka ima svoja ograničenja, jer pomoću homogenog uzorka je moguće objasniti samo neke karakteristike homoseksualne populacije, dok razlike unutar te populacije ostaju neistražene.

Potrebno je napomenuti i da uzorak verovatno ne obuhvata sve probleme i različite varijacije roditeljstva istopolno orijentisanih žena, ali svakako otvara neka zanimljiva pitanja s obzirom da ovaj fenomen do sada nije istraživan u domaćoj sociologiji. Na osnovu dobijenih podataka, ovaj rad može biti i put ka objašnjenju „novih“ oblika roditeljstva, tj. redefinisanju značenja roditeljstva koje se do sada, kod nas, proučava isključivo na osnovu iskustava heteroseksualnih osoba. Sasvim je moguće da su do sada iskustva LGBT osoba bila deo akademskih istraživanja, ali su ostajala potpuno nevidljiva jer u skoro svakom sociološkom istraživanju se polazi od prepostavke da iza toga stoje heteroseksualne osobe⁷ (u upitnicima se ne mogu naći pitanja o seksualnoj orijentaciji, ona se podrazumeva). Ukratko, radi se o heteronormativnim prepostavkama unutar naučnog diskursa. Na primer, dve ispitanice iz uzorka istraživanja žive u heteroseksualnim zajednicama ali one se osećaju kao lezbejke i njihova iskustva bi ostala nezapažena bez dodatnih pitanja vezanih za njihovu seksualnu orijentaciju (ovo posebno važi za kontekst Srbije gde je još uvek jaka stigma oko pitanja homoseksualnosti).

Prema *The Cambridge Dictionary of Sociology* – „Porodica je naturalizovan koncept, a pod tim se podrazumeva da se uzima zdravo za gotovo, bez obzira koliko se porodice razlikuju i menjaju (Turner *et. al.*, 2006:189). Međutim, porast i rastuća vidljivost lezbejki koje su majke i gej i lezbejskih usvajanja je snažno uticao na taj podrazumevajući koncept heteroseksualne porodice (*Ibid.* 195). U ovom smislu smatram da je važno redefinisati značenje roditeljstva u domaćim istraživanjima porodice.⁸

Generalno posmatrano, kao posledica nevidljivosti i kao posledica diskriminacije postoji stereotip da LGBT osobe ne žele roditeljstvo. Međutim, postoje razlike u stereotipima koje se pripisuju lezbejkama i gej muš-

7 Za kritiku sociologije zbog marginalizovanja teme homoseksualnosti, pogledati rad Ken Plamera (Ken Plummer), u časopisu *Teme* iz 2009 (Plamer, 2009).

8 Ne znači da do sada u istoriji nisu postojale neheteroseksualne osobe koje su odgajale decu, već da takvo roditeljstvo nije bilo socijalno vidljivo i artikulisano i nisu postojali društveni i zakonski uslovi u kojima je ono uopšte bilo moguće. Demografski podaci govore da od ukupnog broja istopolnih domaćinstava u Americi u 2010. (približno 594,000), oko petina odgaja decu (115,000 domaćinstava ima decu). Ovi podaci govore da postoji sve veća vidljivost ovih zajednica u zapadnim društvima, što je jedan oblik priznanja društva da istopolne porodice postoje i imaju legitimitet da vaspitavaju decu.

karcima. Lezbejke kao roditelji su prihvatljivije od gejeva uglavnom zbog esencijalističkog konstrukta o ženi kao brižnoj (Ryan-Flood, 2009: 154) i zato što su lezbejke kao žene u socijalnoj svesti kompatibilnije sa pripisanim ulogom majke. Prema gejevima kao očevima postoji jača stigma, kao što je na primer stereotip o pedofiliji ili kvarenju omladine. Takođe, aktuelni stereotipi su i da istopolni brakovi vode do incesta, da su lezbejka i majčinstvo suprostavljene kategorije (Ryan-Flood, 2009: 3; Dunne, 2000), da lezbejskim porodicama nedostaje muška figura (Ryan-Flood, 2009) itd. Sa druge strane, mnoge lezbejke žele decu i imaju decu, najčešće iz prethodnih heteroseksualnih veza, dok u novije vreme postoje one koje se odlučuju da rode ili odgajaju dete kao samoidentifikovane lezbejke (u literaturi, 1980-te i 1990-te godine su označene kao *lesbian baby boom* period i smatra se da postoji razlika u odnosu na period pre 70-ih kada se lezbejke nisu toliko odlučivale za roditeljstvo, Ryan-Flood, 2009; Weston, 1991).

2. Homoseksualnost kao konstrukt i istraživanja o lezbejskim porodicama

U teorijskom okviru polazim od koncepta homoseksualnosti kao društvenog konstrukta. To znači da se homoseksualnost razlikuje istorijski i u različitim kulturama, kao i da ne postoji univerzalno ispoljavanje istopolnog ponašanja – „Fizički čin je možda sličan, ali njegove socijalne implikacije su često značajno drugačije (Viks, 2009: 19)“. Ovo stanovište se suprostavlja esencijalističkom stavu po kome postoje zajedničke karakteristike za sve osobe istopolne orientacije i po kome se ljudi uglavnom dele na dve distinkтивne kategorije, homoseksualci i heteroseksualci. Konstruktivisti naglašavaju da se društveno i subjektivno značenje homoseksualnosti menja i da je određeno kulturom. Dakle, ne radi se o tome da je homoseksualnost inheretno svojstvo pojedinca na koju društvo odgovara već je i sama homoseksualnost konstruisana, određena kulturom – društvo konstruiše i samu „devijaciju“. Pristup o homoseksualnosti kao društvenom konstraktu su na različite načine imali u svom radu Mary McIntosh, Ken Plummer, Jeffrey Weeks, John D'Emilio, Michel Foucault, Annamarie Jagose i drugi. Mary McIntosch u svom eseju „Homoseksualna uloga“ iz 1968., polazi od stava da je savremeni koncept po kome se homoseksualnost posmatra kao „stanje (condition)“ pogrešan i da „homoseksualnost pre treba shvatiti kao društvenu ulogu“. Međutim, time se ipak ne objašnjava homoseksualno ponašanje u celini: „Rezultati Kinsey izveštaja ukazuju da, uprkos postojanju homoseksualne uloge u našem društvu, mnogi homoseksualni bihevioralni (ponašajni) oblici se javljaju izvan granica prepoznate uloge, te da je polarizacija između heteroseksualnog i homo-

seksualnog muškarca daleko od utvrđene i upotpunjene⁹. Razlika između „homoseksualnog ponašanja“ i „homoseksualnog identiteta“ je jako značajna distinkcija u raspravama o homoseksualnosti. Knjiga Annamari Jagose, pod naslovom „Queer teorija: Uvod“ (Jagose, 2007), nudi pregled različitih stanovništa o homoseksualnom identitetu. „Dok esencijalisti identitet smatraju prirodnim, čvrstim i urođenim, konstruktivisti pretpostavljaju da je identitet fluidan, da je učinak društvenih uslovljavanja i dostupnih kulturnih modela samorazumevanja (Ibid: 16)“. Iz ovoga sledi da konstruktiviste zanimaju društvena značenja koja se pripisuju samom homoseksualnom identitetu, čime se ukazuje na značaj proučavanja statusa homoseksualnih osoba u društvu da bi se homoseksualne osobe uopšte razumele.

Pored ove teze, da postoji društvena konstrukcija homoseksualnosti, i roditeljstvo osoba istopolne orientacije takođe je oblikovano od strane društva, tj. zavisi od društvene prihvaćenosti homoseksualnosti kao i od zakonskih uslova koji omogućavaju ostvarivanje roditeljstva (kao što su legalizacija istopolnih zajednica i dostupnost veštačke oplodnje).

Autorka Ryan-Flood se u svom uporednom istraživanju lezbejskih zajednica u Irskoj i Švedskoj, fokusirala na pojedine aspekte ovih zajednica. Zanimljivo je njeno zapažanje o položaju žene koja nije biološka majka detetu, ali jeste socijalni roditelj (takozvani ko-roditelj). Socijalne majke koje su partnerke su suočene sa posebnim oblikom nesigurnosti – u slučaju da njihov položaj nije pravno regulisan one mogu da rizikuju gubitak deteta u slučaju raskida veze ili u slučaju da se sa biološkom majkom nešto dogodi – pitanje starateljstva nad decom u istopolnim porodicama je stalno otvoreno. Međutim, ono što je pozitivni aspekt jeste dekonstruisanje značenja bioloških veza u ovim zajednicama – socijalni oblici roditeljstva su nešto što proizilazi iz „prirode“ istopolnih veza, te predstavlja temu za nova promišljanja i budućnost srodničkih i porodičnih odnosa generalno. Ovo ne znači da su same lezbejske zajednice potpuno oslobođene od značenja koja se pripisuju biološkim vezama u roditeljstvu – odnos partnerki u odnosu na to ko je rodio dete, odslikava hijerarhiju moći među njima, iako te razlike ne dovode do otvorenih konfliktova ili tenzija (već mogu biti rezultat toga što status jedne od partnerki nije legalno priznat) (Flood, 2009: 147).

Strana istraživanja o lezbejskim zajednicama pokazuju i da su same lezbejke dosta sklone da u roditeljstvo uključuju druge osobe i to je ono što je specifičnost ovih porodica. Tako na primer, istraživanje u Švedskoj pokazuje da lezbejke uglavnom biraju da znaju ko je donor sperme u slučaju inseminacije u smislu da dete ima saznanja o biološkom ocu i da sam otac bude uključen u roditeljstvo (Ibid: 44). Lezbejski parovi pre biraju ge-

9 Mary McIntosh, izvor: <http://www.cks.org.rs/2012/11/homoseksualna-uloga/>

jeve za donore neko strejt muškarce jer postoji kalkulacija da bi u slučaju komplikacija oko starateljstva, strejt muškarci bili veća opasnost. Takođe, strejt muškarci predstavljaju model stereotipne maskulinosti, a što lezbejke ne bi žezele kao rodni obrazac za dete – dok gejevi predstavljaju izazov tim hegemonim modelima muškosti (Ibid: 49)¹⁰.

Što se tiče stranih istraživanja, ona govore o samostalnim lezbejskim domaćinstva i lezbejskim parovima koji imaju decu, dok u ovom istraživanju uzorak čine žene koje su *single* ili koje žive u nekoj vrsti heteroseksualnih zajednica sa decom. Na osnovu teškoće u pronalaženju takvih parova mogla sam da zaključim da u Srbiji još uvek ne postoje uslovi za veću vidljivost ovakvih zajednica. Ali, i pored toga, ova istraživanja su mi pomogla da se u svojim intervjuiima fokusiram na teme koje su obično mesta pregovaranja kod LGBT oblika roditeljstva, kao što su vidljivost tj. autovanje, partnerski odnosi, tema socijalno *vs* biološko roditeljstvo, specifičnost vaspitnih praksi LGBT roditelja i sl.

2.1. Roditeljstvo i istopolna orijentacija – izbor *ili-ili*

Kada se posmatra u najširem smislu, ali i konkretno, ono što usporava i samo prepoznavanje i vidljivost LGBT partnerskih zajednica i lezbejki kao majki u Srbiji jeste naturalizacija heteroseksualne porodice i proglašavanje heteroseksualnog odnosa kao jedinog okvira u kome je roditeljstvo moguće. Na taj način regulišu se ne samo oblici braka i porodice, već se to odražava i na samo formiranje intimnosti određenih osoba, na njihove emocije i formiranje slike o sebi. To znači konkretno, da danas u Srbiji, postoje LGBT osobe koje se zbog straha i zbog društvene stigme ne odlučuju i/ili nemaju uslove da stupe u homoseksualne veze, koje žive često u heteroseksualnim zajednicama i koje nikad ne ostvaruju svoj neheteroseksualni identitet. Posebno ako su roditelji, jer strah od gubitka dece ili strah od diskriminacije same dece, sprečava osobe koje su u tom položaju da se autuju. Tako da je jedan od ključnih faktora zbog koga LGBT roditelji u Srbiji nisu vidljivi i zašto se danas o tom problemu jako malo govori, jeste i dalje homofobija.

U studiji „Same-sex intimacies – Families of choice and other life experiments“ (Weeks et al. 2001), autori su proučavali problem roditeljstva kod istopolnih partnerskih zajednica u Velikoj Britaniji. Istraživanje je rađeno 1995/96 godine na uzorku od 96 dubinskih intervjua. Što se tiče problema roditeljstva, autori su osvetlili nekoliko bitnih aspekata.

10 Podatak iznet na osnovu istraživanja među lezbejkama u Švedskoj na uzorku od 24 ispitanice. „Naklonjenost prema gej muškarcima kao očevima, odslikava privrženost kvir zajednici i subverzivnim oblicima maskuliniteta“ (Flood, 2009: 75).

Kao prvo, ono što je omogućilo pojavu ne-heteroseksualnih roditeljstva u zapadnim demokratskim društвима, jesu neke **vrednosne promene** koje su se dogodile: „dominantne konstrukcije o homoseksualnosti su dovedene u pitanje; opšta shvatanja o seksualnosti se menjaju; i same mogućnosti za život izvan tradicionalne porodice su se povećale“ (Ibid: 164).

Pored promena u vrednostima, stvar koja je „radikalno promenila“ mogućnosti za roditeljstvo kod LGBT osoba jeste pojava **novih reproduktivnih tehnologija**, kao i suočavanje društva sa činjenicom da je začeće moguće bez heteroseksualnog odnosa (Ibid:165). Tu spadaju pre svega postupci kao što je inseminacija koja omogućava biološko roditeljstvo lezbejkama, i surogat materinstvo koje koriste najčešće gej parovi.¹¹ Od 1970-tih godina inseminacija i self-inseminacija je popularan metod veštačke oplodnje kod lezbejki gde se gej muškarci često pojavljuju kao donori. Surogat materinstvo je mnogo skoriji metod, pa čak i u Velikoj Britaniji postoje određene restrikcije kao npr. da surogat majkama nije dozvoljeno plaćanje (osim za troškove trudnoće i izostanka sa posla) i sam metod, bez da uključuje gej muškarce, je komplikovan finansijski, etički i pravno.

Ovi uslovi o kojima govore autori ove britanske studije nisu primenjivi na Srbiju jer govorimo o dva bitno drugačija društva po pitanju priznavanja homoseksualnost i socio-ekonomskom okviru. U Srbiji ne postoji mogućnost registrovanja istopolnih zajednica, dok je veštačka oplodnja ograničena i za heteroseksualne *single* žene. Za lezbejke je to pravo sasvim onemogućeno u zemlji (pravo na veštačku oplodnju ne mogu da imaju žene koje mogu da ostanu trudne na prirodan način tako da lezbejke ne bi mogle da iskoriste i to pravo ni kao žene koje nemaju partnera). Surogat materinstvo je zabranjeno u Srbiji.

Za Srbiju može da važi zapažanje iz britanske studije, a to je da se i dalje mnoge gej osobe suočavaju sa tim da kada se odluče da postanu otvoreno homoseksualne, to znači i odustajanje od roditeljstva – izbor *ili ili*. Model koji je dosta čest jeste i da osoba živi u „dva sveta“, da ima osobe, najčešće neku LGBT zajednicu, koji znaju za njenu/njegovu seksualnu orijentaciju i svi osoba koji ne znaju, koji znaju samo da je osoba roditelj. Ovo će se potvrditi i u mom istraživanju jer dok kod postoji homofobija u društvu, pretpostavka je da će strategije koje osoba koristi biti segregacija i skrivanje jednog dela svog identiteta.

Pored ovih opštih zapažanja treba navesti da kada se radi o položaju lezbejki, postoji preklapanje više oblika diskriminacije – pored homofobine, žene su u Srbiji izložene rodnoj diskriminaciji i ekonomskoj depriprivilegovanošći, a čime su posebno pogodene majke. U poređenju sa gej

11 U Velikoj Britaniji je od 2010. godine, zakonski omogućeno i istopolnim i nevenčanim heteroseksualnim parovima da koriste surogat materinstvo..

muškarcima njihov položaj može biti znatno drugačiji – žene su manje plaćene od muškaraca i nalaze se u zanimanjima koja su niže vrednovana. Ekonomski samostalanost je jedan od osnovnih faktora koji omogućava ženama da se odvoje od svojih partnera ako žele da napuste heteroseksualnu vezu. Ako još postoji dete to onda posebno usložnjava situaciju jer su troškovi daleko veći, tako da lezbejke sa decom imaju sličan položaj samohranim majkama u našem društvu jer su one često upravo to. Ovo je na neki način očekivano usled istrajne rodne podele rada po kojoj majke i dalje nose najveći teret socijalne i ekonomski brige za decu u kapitalističkim društvima (Dunne, 2000)

3. Rezultati istraživanja

U daljem tekstu izložiću rezultate istraživanja na osnovu tri dimenzije koje je istraživanje nastojalo da rasvetli:

- **Pitanje vidljivosti** istopolno orijentisanih žena koje su majke;
- odnos između roditeljstva i **partnerskih odnosa**;
- **vaspitne prakse**.

Treba napomenuti da se uslovi u kojima žive neheteroseksualni roditelji u Srbiji bitno razlikuju od uslova u ekonomski razvijenijim zemljama u kojima postoji zakonsko priznanje istopolnih zajednica, kako zbog pravnog aspekta legalizacije partnerstva tako i zbog materijalnih mogućnosti za finansijski samostalan život i obezbeđivanje svih potreba deteta.

3.1. Problem vidljivosti

Ova dimenzija nastoji da rasvetli probleme vidljivosti lezbejskog identiteta kod osoba koje su roditelji – vidljivost spolja, prema okolini kao stepen autovanosti osobe i vidljivost prema unutra, u samoj porodici – tj. da li je dete upoznato sa drugačjom seksualnom orijentacijom roditelja.

Kath Weston u svojoj poznatoj studiji iz 1991. piše o tome kako mnoge lezbejke koje su roditelji opisuju svoje majčinstvo kao status koji čini da njihov seksualni identitet ostaje nevidljiv. U njihovim iskustvima kada neka heteroseksualna osoba vidi lezbejku sa detetom uglavnom prepostavlja da je ona strejt a verovatno i udata (Weston, 1991: 519). U društvenim kao što je Srbija, izbor žene da postane lezbejka takođe izaziva brojne sumnje, mistifikacije kao i negiranje njene seksualnosti. U stvarnosti, neke žene koje verovatno većini deluju kao majke i udate, žive sasvim drugačije živote.

Najčešći model života jedne neheteroseksualne osobe u Srbiji jeste strategija dvostrukе vidljivosti. Jedna od ispitanica, je 1977 godište, rođena u Beogradu, ima završen fakultet, nezaposlena je i svoj materijalni status određuje kao loš. Svoj identitet danas određuje kao lezbejski. Ima čerku od 6 godina i živi u domaćinstvu sa bivšim partnerom. Sa jedne strane, postoji grupa ljudi za koje je ona strejt osoba, majka i koji njenu zajednicu sa partnerom vide kao heteroseksualnu porodicu. Dakle, za roditelje dece iz vrtića, vaspitače i nastavnike u školi, većinu rodaka i komšija, ona je heteroseksualna. Sa druge strane, postoje prijatelji i prijateljice koji znaju za njenu istopolnu orijentaciju. Tu grupu ljudi uglavnom čine pripadnici i pripadnice LGBT zajednice. Njen partner takođe zna za njen „lezbejski identitet“ i u tome je podržava, dok njeni roditelji takođe znaju, s tim što od njih ima samo povremeno podršku. Dakle, postoje dve odvojene zajednice – jedna koja je većinska i koja ne zna za njene odnose sa ženama, i druga, uglavnom lezbejska zajednica, partner i pojedine osobe iz „prvog“ sveta koji poznaju njen život celokupno. Jasno je da je ova životna strategija posledica društvene diskriminacije:

„Ja stvarno nemam dilemu, ja uopšte ne mislim da je autovanje po svaku cenu svima potrebno, posebno u mojoj situaciji. Apsolutno. I mnogo sam mislila o tome, da li je to kukavičluk, da li je to...mnogo sam se preispitivala i došla sam do zaključka da je to odgovorno prema detetu i da sam ja samo tako zadovoljna, kad znam da sam je sačuvala od tog... Prosto sam odlučila tako, možda grešim, nisam sigurna, nekad mislim da je to kukavičluk, nekad mislim da čovek treba da se drugačije postavi, kad bi mi sad rekli svima. Ja sam sad malo i zaštićena dok god sam u tom stalu sa Pavlom [otac deteta] i što ne moram da brinem jer spolja to izgleda drugačije (A1)“.¹²

„(...) imala sam grižu savest, imala sam te neke momente kad mi se činilo da ču, znaš, da ne treba to da radim, da ne treba time ni da se bavim jer kao imam nešto što je važnije, a to je ona [čerka]“.

„Sa svojom bivšom devojkom sam sretala mame iz vrtića, naravno uvek sam pazila da se ne provali da mi je devojka, zato što mislim da bi to uticalo na moju čerku puno. I to je shit, to je kompromis koji moram da pravim ovde i koji mrzim, ali eto to je ono što mislim da je neophodan kompromis“(A1).

Često je vidljivost lezbejskog identiteta znatno ograničena, i potpuno isključena iz prostora koji su inače organizovani heteronormativno (vrtić, škola, komšiluk, roditelji druge dece sa kojima bi trebalo inače ostvariti

12 Oznake koje koristim u radu: Prva ispitanica – A1, druga ispitanica – A2, treća ispitanica A3. Intervjuerka I. Svi lična imena koja se spominju kao i podaci koji bi ukazivali na identitet ispitanica su promenjeni.

komunikaciju zbog deteta) kao i da kod osobe postoji stalna svest gde je zaštićena, a gde na primer mora da pazi na svoju vidljivost, kao i svest o tome da nema slobodu izbora oko ključnih životnih sfera.

„Nikada nije problem bio to što imamo dete. Problem je više bio odnos prema društvu i okolini. Ona je bila više za to da se skrije, i da se ne priča, ja sam ipak nekako želeta da pravim pomake, naravno bez prelaska granice gde postoji mogućnost da se ugrozi detetova sreća i radost. To je bilo komplikovano jako, i dalje je, zato smo se i razdvojile. U stvari mogu slobodno da kažem da je srpsko društvo uticalo da moja veza, moja ljubav bude zgažena strahovima, pretnjama i sličnim okolnostima, ono što se sigurno ne može desiti nekom hetero paru sa decom (...) Nije tajna da postoji jako puno istopolnih porodica sa decom u Srbiji (A3)“.¹³

Kod ispitanica postoje i konkretne teškoće, konflikt istopolne orijentacije i roditeljstva u odnosu na institucije, posebno vrtić i školu, dok je čitav taj proces je nevidljiv spolja. Još jedna važna stvar je da te strategije povodom skrivanja ili razotkrivanja homoseksualnosti, često uče i sama deca, oni takođe dele položaj LGBT populacije na neki način:

„U osnovnoj školi koju pohađa moj sin, ne možemo da govorimo o tome da on ima dve majke. To jeste problem, i problem je ići na roditeljske sastanke i pričati sa razredom. To su neke baš teške situacije u odnosu na druge roditelje, koji ni ne razmišljaju o tome. Jednom su za 8. mart dobili zadatku da nacrtaju majku, i moj sin je nacrtao dve, logično. Kada ga je drugar pitao ‘zašto ti crtaš dve mame?’ on je odgovorio samo ‘zaneo sam se’. Dakle uvek smo mu davale slobodu da može da se snađe u situacijama, i odgovori na način da njemu bude lakše. To su baš problematične situacije za koje ljudi najčešće nemaju sluha niti osećaja, a svakako postoje oko nas u izuzetno velikom broju (A3)“.

Sledeća ispitanica opisuje neke opšte uslove za roditeljstvo lezbejki u Srbiji i objašnjava u čemu postoji konfliktnost između kategorija „lezbejstva“ i majčinstva – kao i da je taj konflikt uslovljen diskriminacijom u društvu.

„Kad je u pitanju dete u Srbiji ja mislim da je kombinacija sa detetom teško ostvariva i u nekom narednom periodu. Ja mislim da je za našu generaciju, u reproduktivnom smislu, teško ostvariva. Mislim da je skoro potpuno neostvariva. I mislim da je veliki pokazatelj što žene iz naše generacije nemaju decu...nisu sve žene, nije stvar u tome da nijedna žena ne želi dete nego je to u paru teško ostvarivo. Žene su ili samohrane majke pa onda bude samohrana majka i lezbejka – to je najlakše realno. Ili razvede-

13 Ispitanica već par godina živi u Nemačkoj. Ona je 1972 godište, ima završen fakultet i specijalističke studije i zaposlena je. Sebe određuje kao „ženu, majku i lezbejku“ i kao „queer feministkinju“. Njen sin ima 12 godina, živi u Srbiji i posećuje je za vreme letnjih raspusta..

na majka i lezbejka. Moguće je da ja budem Ani majka, a ona [partnerka] da joj ne bude majka, da bude moja partnerka – to je ostvarivo. Ostvarivo je da bude samohrana majka, ali da bude par koji će odgajati dete podrazumeva ili da se dete suoči sa velikim isključenjem, što mislim da nije fer po to dete, ili da jedna bude potpuno nevidljiva.

(...)

Ona može da joj bude emotivna majka, to nije komplikovano nego za društvo, ajde kako može? Evo na primer, ti i ja smo par i ti si trudna. I ti sad ideš u bolnicu i hoćeš da ja budem tu jer ti je lakše da ja budem tu na tvom porođaju. Jel moguće izvesti? Nije. Sledeća stvar, prijavljujemo dete kod doktora, otvara mu se karton..i ko su mu roditelji? Prva kontrola, čim dođeš kući, ko su roditelji tog deteta? Nije, nije da zavisi do doktorke dal hoće ili neće... nije zakonski moguće! Ne predviđa se ta opcija! Znači, ta osoba je, zakonski, potpuno nevidljiva za to dete. Nema nikakva prava na to dete, a razvija istu identičnu emotivnu povezanost za to dete kao i ova druga koja ga je rodila. Nemam ja dilemu da to može da funkcioniše negde drugo na nekom drugom delu planete. (...) Nije problem emotivno, emotivno to može da bude isto, nije to uopšte problem nego je problem kad to dete krene da se uključuje u društvo, u sistem, tu je problem (A1)“.

Što se tiče vidljivosti prema unutra, kod svih ispitanica, u okviru same porodice pitanje homoseksualnosti je skoro sasvim jasno postavljeno, homoseksualnost se od dece ne krije iako postoje različiti oblici vidljivosti homoseksualnog identiteta u samoj porodici:

„I ja njoj kažem: A evo ti znaš – misleći na neke svoje prijateljice – *Ti znaš neke devojke koje imaju devojke, to nije samo priča, ti zapravo znaš neke devojke koje imaju devojke?* Ona kaže – *Da mama, ti!* (smeh). Ja počela da se smejem i kažem – *Pa jeste.* Ona je toliko suštinski razumela dobro (...) Pa čekaj, ona nekad uđe u krevet između nas dve...Njoj je bilo bitno u tom nekom periodu kad je to sve počinjalo, njoj je bilo bitno da ona uspostavi njenu porodicu, kao ona, Pavle, ja i naš pas. I mi zaista njoj dajemo veliku potvrdu da ta porodica funkcioniše i njoj je to jasno i ona je ok. I onda kad je došla S. [partnerka] nije joj delovala kao usurpartorka nego je delovala kao dodatak. I videla je da to ništa ne menja moj i Pavlov odnos (A1)“.

„Ja sam odmah rekla mom detetu – tvoj otac, znači, često to govorim, govorila sam, znači, mi smo drugačiji od drugih ali te volimo. Odvojeno, mi se međusobno ne volimo, ali mi te volimo. Ali, nema među nama emocija, to je bilo sve čisto, ništa tu nije bilo laž (...) Od četvrte godine, kad je počeo da postavlja pitanja, vezana za to zašto ne živimo zajedno, rekla sam da da, ne živimo, ali mi te volimo.

(...) Tata je tata, ali i njegov tata se viđa vikendima sa nekim. On zna da njegov tata odlazi vikendima negde, provodi sa jednim čovekom vreme. Tako da mislim da će vrlo brzo, u pubertetu da skocka, ne mene, mene je već skockao, ali svog oca će takođe da skonta (A2)¹⁴.

Vidljivost koja je ograničena može vrlo lako da stvori tenzije unutar same porodice – postavljeni su potpuno novi uslovi pred takvu porodicu koja mora da usvoji novi set vrednosti kako bi mogla da funkcioniše.

3.2. Partnerski odnosi i roditeljske uloge

Ova dimenzija obuhvata aspekte partnerskih odnosa koji se odnose na samu formu zajednice (da li ispitanice žive u heteroseksualnoj i homoseksualnoj zajednici) kao i temu socijalnog majčinstva.

Konflikt između roditeljstva i homoseksualnosti se posebno usložnjava kada se radi o partnerskim odnosima. Problem partnerskih odnosa u LGBT zajednicama otežava sama nevidljivost i osuda od strane društva, a kada je uključeno još i dete, onda ta situacija zahteva postizanje zajedničkog partnerskog dogovora o tome šta su njihove mogućnosti u društvu i kakva očekivanja imaju obe strane.

U slučaju ispitanice koja odgaja dete sa partnerom gej orijentacije (koji je ujedno biološki otac deteta) i koja nije bila u partnerskom odnosu sa ocem deteta, postoji konflikt koji se izražava kroz neslaganje oko uloge koju oboje treba da imaju kao roditelji. S obzirom da je njihova zajednica bazirana na usmenom dogovoru, između njih dvoje postoje očigledni nesporazumi:

„To deluje frustrirajuće, ja sam napravila dete iz neljubavi. Nije napravljeno iz ljubavi nego sa nekim koga ne znaš, koga ne voliš, nemaš pojma ni ko je ni šta je. Neko ko ti je ušao u život i sad ti ga zagorčava (...) U detetovom prisustvu on mene omalovažava i daje mu vетар u ledā za ružno ponašanje prema meni. Tako da u principu, bezobrazno ide na to da mi ruši vezu sa detetom..iz neke svoje lične nezrelosti, lične isfrustriranosti.

14 Ispitanica je 1974 godište, rođena je i živi u Beogradu, ima završenu višu školu, stalno je zaposlena u administraciji jedne veće firme, i povremeno ima honorarne prihode od drugog posla. Ona svoj rodni i seksualni identitet određuje kao „žena gej orijentacije“. Dete je rodila u svojoj 31. godini kada je kao lezbejka odlučila da nađe muškarca sa kojim bi imala dete i koji bi pored toga što bi bio donor, bio i uključen i odgajanje deteta. Dobila je dečaka koji danas ima deset godina. Otac deteta je takođe gej, provodi određene dane sa detetom s tim što je starateljstvo neformalno tj. otac deteta je uključen u roditeljstvo samo na osnovu internog dogovora između njih, bez pravnog regulisanja.

I: Da li je bilo nekog ugovora među vama?

Pa nismo potpisivali, nego usmeno. Mislim da je bilo moguće drugačije jer je to bila neka ishitrena reakcija. Iz ovog ugla, svakako bih sad drugačije postupila mnogo mnogo drugačije“ (A2)

S obzirom da u Srbiji ne postoji nikakva vrsta pravne ni socijalne garancije i vidljivosti za ženu koja bi bila socijalna majka, njena pozicija može da bude prilično rizična, skoro nemoguća. O tom problemu govori ispitanica koja ima svoje dete i koja je bila u vezi partnerkom koja je takođe razmišljala da rodi dete, a što je stvorilo neku vrstu sukoba u odnosu:

„(...) ako joj je stvarno do majčinske uloge ona može sa Anom [njeno dete] da je realizuje. Ali ona želi biološko majčinstvo, koje želi po mom utisku samo zbog svoje mame jer njena mama je pritiska. Njena mama inače drugima govori – *Nije ona lezbejka naravno, nego je ona mnogo jaka žena, mnogo samostalna žena.* To je mnogo komplikovano, ona mora da bude svesna toga koliko će kompromisa morati da pravi u životu oko toga. Ona mene želi kao drugu majku detetu, ali ja ću biti nevidljiva tom detetu. Ja kažem njoj *Jesi ti normalna, tebi nešto da se desi, ko uzima to dete, ja ili twoja keva? Twoja keva! Ne mogu iz vrtića da ga uzmem, brate a ne da ga vodim, ne znam, na primer na more, ako ti ne možeš!*“

(...)

Meni je u redu da ti to želiš, u redu mi je da ne praviš kompromise sa sredinom...jer ona neće praviti kompromise sa sobom jer ona će biti biološka majka, a praviću kompromise ja – na nevidljivost ću biti osuđena ja! Razumeš? A ja ako budem majka tom detetu ja ću da se vežem za to dete, ja sam taj tip, ja se vežem za kuće, vežem se za papagaja a ne za dete (A1)“.

Ovaj primer pokazuje da je intima između partnerki usložnjena pojmom deteta. Ovde se o partnerskim odnosima mora razmišljati na nov način, jer ako nije moguće u okviru institucija i u širim zajednicama, ostvariti vidljivost, ako je to jako teško, onda je to situacija o kojoj je potrebno pregovarati i sa partnerkom, sa decom, i sa svojom primarnom porodicom (sa svima onima koji su inače podrška i u heteroseksualnim zajednicama), kakav model vidljivosti može da se ostvari i da li to svima odgovara! Socijalna podrška je nešto što po pravilu izostaje u slučaju LGBT populacije i to verovatno ima neki uticaj na unutrašnju dinamiku partnerske zajednice. Posmatrano u odnosu na heteroseksualne porodice, gde je dete faktor koji bar u prvim godinama braka doprinosi koheziji partnerstva jer postoje zajednički fokus na roditeljstvo, ali postoje i takva očekivanja okoline, u istopolnim zajednicama, tog elementa možda uopšte nema.

Takođe, iako dete može načelno da prihvata homoseksualnost svoje majke, potrebno je i da dete bude dodatno senzibilisano i svesno različitog

„statusa“ koji njegova majka ima u društvu, što stvara dodatni izazov pred roditeljem:

„(...) i ovi hetero, i oni se grle ljube tamo vamo, ali to nekako, deca rastu s tim i to im je normalno. E sad, svaka druga situacija im je vrlo konfuzna jer to ne viđaju na ulicama. Ja posmatram kako on gleda parove jer on ne viđa da se ja grlim sa njegovim ocem, niti sa nekim drugim muškarcem, i obično su žene oko mene. I onda on, onako, vrlo je...prošle godine baš je ispoljavao mržnju prema celokupnom ženskom rodu, i sad je jako posesivan. Vrlo je ljut, vrlo je posesivan i vrlo se bezobrazno ponaša. Znači, revoltiran je totalno jer smatra da me negde gubi (A2)“.

Pitanje je kako senzibilisati dete ili nekog iz svoje okoline kada je celokupni okvir socijalizacije, od škole, udžbenika, preko medija, crkve i svakodnevnog života, uređen heteronormativno?! Da li može da postoji uspešan individualni odgovor na društvenu homofobiju. O tom problemu govori sledeće deo.

3.3. Vaspitne prakse

Što se tiče dimenzija vaspitnih praksi, u radu je istražen odnos sledećih aspekata vaspitanja: kako nevidljivost roditeljstva LGBT osoba u okviru institucija i društva, utiče na samu porodicu, zatim na koji način ispitanice vaspitavaju dete u odnosu na teme roda i (homo)seksualnosti i koje vrednosti oni kao roditelji ističu. U okviru toga pitala sam ispitanice i na koji način one vide mogućnost da bi njihovo dete moglo postati LGBT. Takođe, neke ispitanice su istakle i druge aspekte – npr. kako se samo dete „obučava“ da se bori sa homofobijskom u društvu što ukazuje na strategije koje koriste LGBT porodice.

Ono što je specifičnost vaspitne prakse kod svih ispitanica jeste učenje vrednostima tolerancije i poštovanja različitosti. Ovo je na neki način neophodan element u životu LGBT osoba i za njih je od elementarne važnosti poštovanje *Drugog*. Ovo je verovatno jedini pozitivan efekat diskriminacije prema LGBT roditeljima – na osnovu iskaza ispitanica (a što potvrđuju i strana istraživanja) izgleda da se deca vaspitavaju prema jednom modelu koji je izrazito afirmativan prema razlikama:

„Mi objašnjavamo Ani sve što mislimo da ona mala može da shvati i što hoćemo da ona negde suštinski shvati. Mi kažemo – *Bitno je samo da znaš, ovde SVI kažu da dečak mora da voli devojčicu i devojčica dečaka al to nije tačno – može da devojčica voli devojčicu, dečak može da voli dečaka. I videćeš kad se preslimo svi će reći da to može a ovde kažu da ne može.* A ona kaže –*Dobro mama.* I kažem –*Al to u vrtiću, ti to treba da znaš, al u vrtiću nemoj molim te to da govorиш* – pošto ona sve u vrtiću govoriti, sve!“ (A1).

„Ja ga učim da bude tolerantan prema svemu, prema svima, svima. Šta god da me pita Šta je ovo– ja kažem to svima može da se desi, to sva-

kom...za invalide, za ove, one. Za Rome kažem da je društvo dozvolilo da rovare po kantama umesto da se edukuju (A2)“.

„On nema nikakav problem sa bilo kojom seksualnom orijentacijom. Od malih nogu oko njega su različiti ljudi i on je naučio da je priroda šarenolika, i da ljude treba posmatrati da li su dobri, i da li može nešto da nauči od njih, a ne po boji kože, seksualnoj orijentaciji, ili bilo kojoj drugoj karakteristici, šta više razume da je šarenolikost u stvari fantastičan izvor razvoja i prosperiteta.(A3)“.

Ovakve vaspitane prakse otkrivaju i spomenuto obučavanje deteta, kako da se nosi sa temom homoseksualnosti u heteronormativnim okruženjima (vrtiću, školi, komšiluku). U skladu sa tim su objašnjenja koja roditelji daju za temu homoseksualnosti:

„Ja kad me prvi put pitao sa 6 godina šta znači gej ja sam rekla to ti je engleska reč što znači veselo, i završila sam priču tu. Šta znači gej? Gej znači veselo, na engleskom (A2)“

Takođe, postoji određena vrsta „pregovaranja“ između roditelja i deteta povodom tog pitanja. Ispitanica objašnjava kako je svom sinu morala da objasni svoju homoseksualnost, što neminovno dobija dimenziju vaspitne prakse jer se i onda i samom detetu ostavlja prostor „da voli koga želi“:

„To je velika frustracija, užaš. Ne, ja sam njemu rekla tad skoro, da ja imam pravo da volim, pored njega, njega volim ko dete, al da imam pravo da volim koga ja želim. Znači, ja sam mu jasno stavila do znanja, postavila sam mu granice – ti si moje dete, i tebe volim, i nemoj da mi se mešaš u moj privatni život (...) nemaš potrebe da brineš ti, nego se igradj, uči, živi, a ti pusti mene i moje stvari. (...) i do detinjstva sam mu jasno stavila do znanja „ti si bre, ja sam te rodila, ali ono što ja volim ja volim, a ti voli šta hoćeš i kraj priče“. Nikad se нико u to neće mešati. (A2)“.

U svakom slučaju, ova vrsta pregovaranja između roditelja i deteta, otkriva konfliktnost koja postoji između te dve kategorije – roditeljstva i istopolne seksualne orijentacije. Međutim, ta konfliktnost proizvodi drugačije vaspitne prakse, posebno one koje se tiču razvijanja seksualnosti dece i odnosa roditelja prema toj temi. Sledeće dve izjave su odgovori na pitanje, kako ispitanice vide to da bi njihova deca mogla postati homoseksualna ili biseksualna jednog dana:

„Nemam strah, ja bih možda i volela, jer je tako manja verovatnoća da ce biti homofobka, ali ne pričam s njom o tome, samo sam joj rekla da je ljubav između osoba istog pola moguća. Ona se zaljubila nekoliko puta, uvek u dečake, ali mi je rekla da se neka devojčica iz razreda, zaljubila u nju jer je stalno ljubaka i da ju je ona rekla učiteljici (smeh). Mislim da je ona usvojila da je istopolna ljubav moguća, ali da ne misli mnogo o tome, možda delom i zato jer to povezuje sa mnom i sa S. jer, ja mislim da je ona potpuno emotivno razumela pravu prirodu te veze (A1)“

„Ja ne znam u principu šta utiče da neko postane gej, definitivno. Jer imam razna saznanja – za većinu muškaraca kaže se da oni koji su gejevi da je bio problem sa očevom stranom, sa nedostatkom oca ili ... uglavnom sa nedostatkom oca. E sad dal se ja brinem šta će on biti, ko zna šta će biti. Pa ne brinem se, samo bih volela da je živ i zdrav. Više se brinem droge i alkohola, ili možda više nekog ponašanja, promiskuitetnog (A2)“

Što se tiče opšte homofobije u društvu, kod ispitanica postoje različiti strahovi vezani za to kako će deca da reaguju na temu homoseksualnosti kada odrastu:

„Misljam da je za nas, za Anu, od krucijalne važnosti da mi ne živimo ovde jer u trenutku kad se ona jedna sretne sa *peer pressure*¹⁵, sa društvom u osnovnoj i srednjoj školi koje govori da su pederi i lezbejke bolesnici i bolesnice a ona ima takvog roditelja, ja takav haos u glavi ne smem ni da zamislim (...) Ja neću da dočekam taj momenat, ja sam ga već videla u vrtiću u milijadru posto blažoj formi (A1)“.

Radi se o tome da s obzirom da društvo postavlja ogromne zahteve prema LGBT roditelju, onda roditelj tu društvenu situaciju mora da ispregovara sa detetom na jedan nov način:

„I: Da li vi pričate o tome?

Ne, ja sam mu samo rekla da ljudi tokom života vole razne stvari i da ja volim razne stvari, i da ne treba ništa da ga brine, i da sam ja sasvim okej, ali to ... deca su vrlo specifična i hetero odnosi ih zbunjuju, a kamoli ako vide neke elemente, nešto što nije uobičajeno.

I: Misliš da bi ga zbunilo kad bi mu eksplisitno rekla?

Pa on to negde zna. On je svestan, jer video je to od detinjstva, to je u njemu definitivno, samo što će da se ispolji u pubertetu i pitanje je kako će da reaguje, kada uleti u ono pubertetsko gde već imenuju ljude određenim imenima. Jer već me je pitao šta znači to „peder“, šta znači to „gej“, e sad...“ (A2).

Emocije o kojima su govorile moje ispitanice jesu: osećaj brige za dete i generalni osećaj neizvesne budućnosti, zatim osećaj krivice, osećaj da je osoba izneverila dete, strah od odbacivanja deteta, strah da će dete postati homofobično u homofobičnom okruženju itd. Radi se o tome da uvek postoji rizik da će dete da trpi takođe posledice homofobije ili da će biti stigmatizovano na neki način:

„Pa brine me, naravno da me brine sve to, jer živimo u histeriji, u lošoj ekonomskoj situaciji uopšte, okruženi drogom, alkoholom, lošim ponašanjima svih mogućih vrsta, i mislim da taj neki emotivni šok sa kojim on odrasta, može da izazove jednog dana, naročito ako deca počnu ružno da govore. Kad

---

15 Pritisak grupe, naročito u adolescenciji. odnosi se na vrednosti, ponašanja, stavove.

on shvati da njegov roditelj jedan a kamoli još drugi 'to', mislim da će užasno da odreaguje, mislim da će da bude jako problematično. (A2)“.

Još jedna specifičnost roditeljstva osoba istopolne orijentacije osoba jeste nepostojanje modela na osnovu kojih se može vaspitavati dete u Srbiji u njihovoј situaciji. O tome govore i britanski istraživači u studiji *Same-sex intimacies*, da ne postoje očigledne smernice (*guidelines*) na osnovu koga se dete vaspitava kao što i generalno ne postoji uputstvo za LGBT osobe kako živeti izvan konvencionalnih heteroseksualnih obrazaca (Weeks et al.: 2001: 168). To je povezano sa prethodnim primerom gde roditelji moraju da uvode nove teme u vaspitanje i nova objašnjenja, čitav jedan korpus vrednosti vezan za rod i seksualnost – oni zaista moraju da budu inventivni u svom roditeljstvu (*ibid!*)! Ispitanice svedoče i o nepostojanju podrške kako biti LGBT roditelj, nepostojanju socijalne mreže koja bi osobu povezivala sa drugim LGBT roditeljima, o osećaju usamljenosti i izolacije. Po pravilu, bolji uslovi za život se vide van Srbije.

„Jer svi smo usamljeni, ja sam usamljena. S kojim se ja roditeljima družim? Ja moram da hvatam roditelje da bi se moje dete družilo sa njima (...) Da je tada postojala grupa, pre deset godina, mi bismo se svi međusobno družili i on bi imao svoje drugare. Ovako, strejt ljudi imaju svoje kumove, venčane, ovo ono, i oni kad organizuju nešto oni već imaju petoro dece sa kojima to dete može da se igra, da li deca od kumova, da li deca od braće i sestara (...) A ja nemam taj krug oko sebe. Imam samo prijatelje koji su isto sami. I on raste sam. I on raste sam! (A2)“.

4. Zaključak

Glavni problem sa kojim se suočavaju LGBT osobe koje su roditelji, jeste njihova skoro potpuna nevidljivost u društvu, nepriznatost istopolnih zajednica u pravnom smislu i nepostojanje osnove za sticanje starijeljstva nad detetom/decom u slučaju istopolnih partnera. Ovo istraživanje, koje se bavi analizom životnih priča tri ispitanice koje su dobijene produbljenim intervjuima, potvrđuje da kada su u pitanju LGBT osobe postoji direktni uticaj društva i zakonskih oblika regulacije braka i porodičnog života. Takvi oblici regulacije od strane države na makro nivou, imaju dakle uticaj i na formiranje važnih segmenata života i intime žena drugačije seksualne orijentacije. Međutim, i pored toga što postoji takva vrsta oblikovanja LGBT istopolnih zajednica, same LGBT osobe iznalaže sopstvene mehanizme otpora i strategije koje su ustvari alternativni načini života, kojima izlaze na kraj sa osudom društva. Konkretno, ovo istraživanje je pokazalo da skoro svi istraživani aspekti roditeljstva kod lezbejki su obeleženi izazovima, diskriminacijom, stalnim procesom pregovaranja i koncipiranjem određenih životnih strategija.

Na osnovu istraživanja dimenzije vidljivosti homoseksualnog identiteta kod osobe koja je ujedno i roditelj, jeste strategija „dvostrukog“ ili „paralelnog“ života, kao što je podela ljudi sa kojima održavaju komunikaciju i socijalne mreže na „dva sveta“ i predstavljanje svog identiteta u svim institucijama kao heteroseksualnog. S obzirom da se ispitanice nalaze u društvenim okvirima koji su heteronormativno uređeni (komšiluk, rodbina, vrtić, škola itd) – istraživanje je pokazalo da one u tim okvirima ne mogu u potpunosti da ostvare svoj identitet i zatim se prilagođavaju i ujedno pružaju otpor tom heteronormativnosti.

Kada se radi i partnerskim odnosima, u slučaju dve ispitanice postoje neke vrste heteroseksualnih okvira, bilo iz prethodnih heteroseksualnih zajednica kao što je slučaj kod jedne od njih, bilo kao posledica odnosa koji partnerka ima sa biološkim ocem deteta u drugom slučaju. Takođe, kod jedne ispitanice zabeležen je konflikt koji prati pitanje socijalnog majčinstva – pozicija socijalne majke jeste pozicija oko koje partnerke imaju interni dogovor, što strukturno posmatrano čini jednu od njih nesigurnom ako dođe do raskida ili ako se nešto desi biološkoj majci. Ova tema će postajati sve važnija ako u Srbiji dođe do priznavanja istopolnih zajednica jer će verovatno i rasti broj parova koji žele da odgajaju decu u tim zajednicama (umesto u heteroseksualnim okvirima koji su im tradicionalno nametnuti).

Što se tiče dimenzije istraživanja koja se odnosi na vaspitne prakse, istraživanje je pokazalo, da ispitanice imaju strategije kako detetu objasniti značenje Drugosti tj. homoseksualnu orientaciju kao i da postoji određen proces pregovaranja između deteta i roditelja oko te teme. Ti aspekti vaspitanih stilova, u ovom slučaju, predstavljaju pravi izazov i invenciju od strane tih roditelja, s obzirom da ne postoji vidljiv socijalni model vaspitanja dece u LGBT zajednici. Model vaspitanja u ovim porodicama, bukvalno mora da se izmisli u pojedinim aspektima i to na neki način predstavlja jednu strategiju otpora društvenoj homofobiji. Diskriminacija LGBT roditelja i njihova socijalna nevidljivost, dovodi do toga da su deca u ovom uzorku vaspitavana da budu afirmativna prema razlikama i izgleda da je to neophodno za njihovo odrastanje i snalaženje u društvu. Sve ovo govori da lezbejke koje su majke redefinišu značenje roditeljstva i da se radi o nekim „novim“ oblicima roditeljstva kod nas. Ono što je zanimljivo, jesu i odgovori ispitanica na pitanje, da li imaju neko mišljenje o tome da li bi njihovo dete moglo postati „gej“ i kako se uopšte odnose prema seksualnosti svoje dece. Odgovori pokazuju da ne postoji briga vezana za to pitanje – da se sama homoseksualnost ne vidi kao problem i kao uzrok za potencijalnu homoseksualnost svoje dece. Pitanje roda i seksualnosti se vrlo otvoreno i bez predrasuda prezentuje detetu, a ne nužno kao pitanje heteroseksualnog izbora.

I na kraju, treba reći i da su svi istraživani aspekti roditeljstva kod istopolno orijentisanih žena u ovom uzorku na neki način obeleženi konfliktnim odnosom koji postoji između homoseksualnosti i majčinstva. Sam konflikt se ne javlja kao inicijalno unutrašnji konflikt kod osobe jer su ispitanice zadovoljne svojom ulogom roditelja, već kao posledica društvene diskriminacije koja za posledicu može da stvori unutrašnji konflikt i zahteva stalno kalkulisanje oko vidljivosti sopstvene homoseksualnosti.

Literatura:

1. Baumle K. Amanda, D'Lane R. Compton, Dudley L. Poston. 2009. *Same-Sex Partners – The Demography of Sexual Orientation*, New York: State University of New York.
2. Brodzinsky M. David, Pertman, Adam. 2012. Adoption by Lesbians and Gay Men. Oxford University Press.
3. Clarke, Victoria. 2002. Sameness and Difference in Research on Lesbian Parenting. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 12: 210–222, UK.
4. Dunne, A. Gillian. 2000. Opting into Motherhood: Lesbians Blurring the Boundaries and Transforming the Meaning of Parenthood and Kinship. *Gender and Society*, Vol. 14, No. 1, pp. 11-35.
5. Giddens, Anthony. 1993. *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Stanford University Press.
6. Jagose, Annamarie. 2007. QUEER TEORIJA: Uvod. Beograd: Centar za ženske studije i istraživanja roda.
7. McIntosh, Mary. 2012. *Homoseksualna uloga*. Izvor: <http://www.cks.org.rs/2012/11/homoseksualna-uloga/> (pristupljeno 10. januar 2015).
8. Milenković, Pavle, Marinković, Dušan. 2005. *Mišel Fuko, 1926-1984-2004, Hrestomatija*, Novi Sad: Vojvodaška sociološka asocijacija.
9. Plamer, Ken. 2009. Skiciranje sociološkog geja: prošlost, sadašnjosti i budućnosti sociologije istopolnih odnosa. *Teme*, br. 1, januar-mart, str. 47-66.
10. Radoman, Marija. 2013. Analiza homofobije i diskursi o homoseksualnosti u Srbiji, u: *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, ur. Lazić, Mladen, Cvejić, Slobodan. Beograd: Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet u Beogradu.
11. Rupp, J. Leila. 2011. Ljubav prema ženama u modernom svijetu. *Povijest gej i lezbijskog života i kulture*. 223-249. Zagreb; Beograd: Sandorf.
12. Ryan-Flood, Róisín. 2009. *Lesbian Motherhood – Gender, Families and Sexual Citizenship*. UK: University of Essex.
13. Stacey, J. & Biblarz, T. J. 2001. (How) Does the Sexual Orientation of Parents Matter?. *American Sociological Review*, 66: 159–83.
14. Sullivan, Maureen. 2004. The Family of Woman – Lesbian Mothers, Their Children, and the Undoing of Gender. California: University of California Press Berkeley and Los Angeles.

15. Takács, Judit, and Roman Kuhar, eds. 2011. *Doing Families: Gay and Lesbian Family Practices*. Ljubljana, Slovenia: Peace Institute.
16. Turner, S., Bryan. 2006. *The Cambridge Dictionary of Sociology*. New York: Cambridge University Press.
17. Viks, Džefri. 2009. Konstrukcija homoseksualnosti. *Teme*, god. 2009, br. 1: 17-46.
18. Weeks, Jeffrey, Heaphy, Brian, Donovan, Catherine. 2001. *Same Sex Intimacies: Families of Choice and Other Life Experiments*. London: Routledge.
19. Weeks, Jeffrey. 1990. *Sexuality and its Discontents Meanings, Myths, and Modern Sexualities*, London and New York: Routledge.
20. Weston, Kath. 1991. *Families We Choose: Lesbians, Gays, Kinship*. New York: Columbia University Press.

Marija Radoman

Iskustvo roditeljstva istopolno orijentisanih žena u Srbiji

Apstrakt: Cilj ovog rada je opis rizika i teškoća ostvarivanja lezbejskog roditeljstva u Srbiji danas, rasvetljavanje problema sa kojima se suočavaju istopolno orijentisane žene, u pokušaju da ostvare svoje homoseksualne želje i ulogu roditelja. S jedne strane, društvo svojim regulativama zadire u prostor intime i na taj način direktno utiče na pojedine aspekte života LGBT osoba, dok sa druge strane istopolno orijentisane osobe formiraju svoje strategije snalaženja u takvoj situaciji diskriminacije. Tema ovog rada jeste opis njihovih životnih strategija.

Metod istraživanja čini analiza životnih priča tri ispitanice dok su podaci prikupljeni putem dubinskih intervjuja. Istraživanje se bavi ispitivanjem sledećih dimenzija roditeljstva istopolno orijentisanih žena: problemom vidljivosti, odnosom između roditeljstva i partnerskih odnosa i opisom vaspitnih praksi. Sve dimenzije istraživanja ukazuju da postoji konflikt između „homoseksualnog“ identiteta i želje za roditeljstvom, kao i da je potreban stalan proces „pregovaranja“ sa okolinom kako bi se te dve sfere života međusobno uskladile.

Ključne reči: Homoseksualnost, društveni konstrukt, identitet, vidljivost, diskriminacija, roditeljstvo i kontekst Srbije.

Diskursi

Uzvišena dužnost rađanja: biopolitički diskursi Srpske pravoslavne crkve¹

Zapovest rađajte se i množite se prva je sveta zapovest data rodu ljudskom. Jer, bez rađanja i množenja nema ljubavi niti prema Bogu niti prema bližnjima. Biti roditelj najveći je dar čoveku. Duh vremena u kojem živimo i „kultura“ koja nam se nasilno nameće upravo su upereni protiv dostojanstva čoveka kao roditelja.

Patrijarh Irinej, Božićna poslanica 2014²

Mišel Fuko (Michel Foucault) biopolitiku definiše kao za, modernu epohu karakterističan, oblik artikulacije moći u okviru sistema suverenih, teritorijalno ograničenih nacionalnih država. Po njemu, biopolitika predstavlja „ulazak života i njegovih mehanizama u područje svesnog računa“ (Fuko, 2005). U ovom političkom regulisanju sveta života učestvuju savremene naučne discipline poput medicine, prava ali isto tako i kultura, filozofija, pa i religijska dogma (Paić, 2009). Religijski biopolitički diksursi zauzimaju značajno mesto i u kontekstu postsocijalističkih transformacija. Po rečima Mišel Rivkin-Fiš (Michele Rvkin-Fish), Pravoslavna i Katolič-

* Univerzitet u Beogradu, Centar za bioetičke studije; rada.drezgic@gmail.com

¹ Ovaj rad je realizovan u okviru projekta III 41004 koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije u periodu 2011–2014.

² http://www.spc.rs/sr/bozhitshna_poslanica_srpske_pravoslavne_crkve_1

ka crkva u postsocijalističkom kontekstu predvode biopolitičke kampanje nastojeći da transformišu telesne performanse i disciplinuju subjekte (2011:9).

U ovom radu analiziraju se biopolitički diskurusi Srpske pravoslavne crkve. Oni se rekonstruišu na osnovu narativa o reprodukciji, seksualnosti i rodnosti, u kampanjama protiv abortusa i homoseksualnosti.

U prvom delu teksta prate se promene do kojih je došlo u religijskim diskursima o abortusu tokom poslednjih dvadesetak godina (1993–2013) a u drugom delu se diskurси o abortusu porede sa diskursima o homoseksualnosti i pravima seksualnih manjina. U fokusu analize su Božićne i Uskršnje poslanice Sinoda Srpske pravoslavne crkve i to iz dva razloga. Prvo, zato što ovi dokumenti sadrže zvanične stavove Crkve. Drugi razlog je u činjenici da sadržaj ovih dokumenata prenose svi značajniji sekularni mediji tako da su u njima izloženi stavovi dostupni najširoj javnosti. Ovakvo postavljena analiza ima za cilj da utvrdi način na koji Srpska pravoslavna crkva formuliše i plasira svoje biopolitičke stavove, kao i da li i u kojoj meri tim stavovima utiče na političke procese i odluke. Pored biopolitike, analizu u ovom radu usmerava i koncept religijskog nacionalizma.

Religija, rađanje i nacija

Desekularizacija u Srbiji počinje osamdesetih godina prošlog veka kao sastavni deo procesa razgradnje socijalističkog društveno-političkog sistema i izgradnje nacionalne države (*nation-state*). S obzirom da proces izgradnje nacionalne države koji je, dakle, otpočeo pre više od trideset godina još uvek nije dovršen – nerešeno pitanje Kosova ostavlja otvorenim i pitnje nacionalnih granica i teritorije – nacionalizam i dalje ima značajnu ulogu u društvenom i političkom životu, a religija je njegov konstitutivni faktor.

Barbara Rifer (Barbara Riefer) smatra da je religijski nacionalizam posebna vrsta nacionalizma koga karakteriše uvođenje religijskih zakona i uverenja u državno zakonodavstvo i u javne institucije (Riefer, 2003). Mada religijske norme uglavnom nisu inkorporirane u pravni sistem Srbije, politički stavovi crkvenih poglavara imaju uticaja na neke političke odluke i na proces društvenih reformi, a religijska uverenja su na velika vrata ušla u javne diskurse i državne institucije.³ Za potrebe ovog rada posebno je značajno prisustvo religijskih ideja o reprodukciji i seksualnosti u javnim diskursima i političkom životu.

3 Više o ovome u Drezgić, 2010a; Blagojević, 2006; Vukomanović, 2005.

I za Rodžera Fridlanda (Roger Friedland), religijski nacionalizam predstavlja posebnu vrstu nacionalizma. Po njemu, nacionalizam je samo okvir koji podrazumeva jedinstvo države, teritorije i kulture. S obzirom da nacionalizam kao okvir ne određuje na koji način su ovi elementi povezani, može se ispuniti različitim sadržajima. Religija je samo jedan od mogućih sadržaja nacionalizma, a savremeni nacionalizmi su po njemu natopljeni religijskim sadržajima (Friedland 2002, p. 387, 2001, p. 125). Religija, dakle, predstavlja posebnu vrstu vezivnog tkiva nacije – ona objedinjuje državu, teritoriju i kulturu tako što se usredsređuje na porodicu, rodnost i seksualnost. Kohezivna snaga religije se po Fridlandu sastoji u tome što ona promoviše tradicionalnu porodicu kao mesto društvene reprodukcije i moralnog obrazovanja i suprotstavlja se ekonomskim i kulturnim uticajima koji podrivaju njen autoritet. Pored toga, religija promoviše i tradicionalnu rodnu podelu rada u porodici i šire. Njazad, religija se zalaže za restriktivnu regulaciju seksualnosti nastojeći da je zadrži u okviru bračnih odnosa (ibid., p. 387).⁴ Ovako shvaćen, religijski nacionalizam je po svojoj suštini biopolitički diskurs koji na specifičan način koncipira karkater (nacionalne) društvene zajednice i njenih glavnih aktera, „orodnjениh heteroseksualnih muškaraca i žena povezanih zajedničkim poreklom i brigom“ (Friedland, 2001, p. 137).

Koncept religijskog nacionalizma koji formuliše Barbara Rifer, omogućava uočavanje mehanizama koje Crkva koristi pokušavajući da svoje ideje o rađaju, porodici i seksualnosti nametne čitavom društvu.

Crkva u kampanji protiv abortusa

U februaru 1993. godine Vasilije Kačavenda, tadašnji episkop zvorničko-tuzlanske eparhije Srpske pravoslavne crkve podnosi, u svojstvu poslanika, predlog Parlamentu Republike Srpske za ukidanje abortusa. Predlog, međutim, nije dobio i zvaničnu podršku Srpske pravoslavne crkve. Šta više u komentarima za medije crkveni zvaničnici su Kačavendin predlog predstavljali kao njegovu ličnu inicijativu koja nema nikakve veze sa Patrijaršijom ili Sinodom čij je Kačavanda bio član.⁵

⁴ „Poput evropskih političkih zajednica koje su formirane tokom reformacije od strane luteranskog i kalvinističkog religijskog pokreta, savremeni religijski nacionalisti nastoje da disciplinuju seksualnost svojih pripadnika“ (Friedland, 2011, p. 13).

⁵ U izjavi za Politiku, jedan crkveni zvaničnik, na primer, kaže „...iako je crkva uvek bila protiv abortusa, ona nema nameru da bilo koje pitanje postavi u vidu ultimatuma. Javnosti je predstavljen lični stav Vladike Vasilija“ (Politika, 31. 01. 1993, str. 18). O polemikama koje je inicijativa izazvala u javnosti u Srbiji videti Drezgić, 2010.

Dvadeset godina kasnije, u junu 2013. godine u saopštenju sa proletnje sednice Sabora Srpske pravoslavne crkve zahteva se zabrana abortusa osim u slučajevima kada za to postoje medicinski razlozi.⁶ Za proteklih dvadeset godina koliko su u javnosti prisutne više ili manje intenzivne polemike o abortusu i njegovoj pravnoj regulativi, a u kojima Srpska pravoslavna crkva igra značajnu ulogu, ovo je prvi put da se zvanično, mada u donekle uvijenoj formi, zahteva od države da radikalno promeni postojeći zakon. Zahtev je, naime upućen u vidu podrške navodnoj inicijativi koja je potekla od ‘verujućih’ lekara.⁷ Zanimljivo je da ni država a ni Srpsko lekarsko društvo ni Komora nemaju podatak o postojanju takve inicijative upućene od strane lekara. Ovaj zvaničan, ali u indirektnoj formi postavljen zahtev državi navodi na zaključak da se Crkva u tom trenutku oseća dovoljno samouvereno da po prvi put zatraži aboliciju abortusa, ali da istovremeno pokazuje i određenu dozu obazrivosti skrivajući se iza, po svoj prilici, nepostojeće lekarske organizacije i nepostojeće inicijative. Oprez koji Crkva pokazuje u vezi sa zakonskom regulativom abortusa ima više uzroka.

Kao prvo, abortus je u Srbiji široko rasprostranjen i prihvaćen način planiranja porodice, a istraživanja javnog mnjenja pokazuju i da se pravo na abortus smatra važnim reporduktivnim pravom. Stav većine je takođe, da ni država ni crkva ne treba da se mešaju u odluke pojedinaca (pre svega žena) o rađanju.⁸ Stoga zahtevi da se ukine abortus mogu potencijalno da se u vidu bumeranga vrate Crkvi podrivajući njenu popularnost kao što se desilo s katoličkom crkvom u Poljskoj 1990ih godina prošlog veka velikim delom upravo zbog radikalnog stava po pitanju abortusa. Znajući da za većinu građana Srbije abortus ima pre svega status medicinskog a ne moralnog pitanja, Crkva se poziva na autoritet medicinske struke zahtevajući da se abortus kriminalizuje.

Snaga i uticaj sekularnog segmenta civilnog društva takođe navode Crkvu na obazriv pristup pitanju abortusa. Ovaj sektor se dosledno, argumentovano i s relativno dosta uspeha bori protiv ulaska Crkve i religijske dogme u javne institucije pa se tako vrlo glasno i uspešno suprotstavlja i pokušajima podrivanja i/ili ukidanja postojećih ženskih reproduktivnih prava. Najzad, ali ne i najmanje važno, barijeru uplivima Crkve u politiku i sistem državnih institucija predstavlja i proces pridruživanja Evropskoj uniji (tj. process pravne harmonizacije).

6 www.spc.rs/sr/saopshtenje_za_javnost_10, (pristupljeno 10. 06. 2013.). U saopštenju se ne navodi šta se podrazumeva pod opravdnim medicinskim razlozima.

7 www.spc.rs/sr/saopshtenje_za_javnost_10, (pristupljeno 10. 06. 2013.)

8 O abortusu kao raspostranjenom metodu kontrole rađanja u Srbiji, videti više Drezgić, 2004.

Istovremeno, međutim, tokom poslednje dve decenije religija je ušla u sve pore društvenog života a Srpska pravoslavna crkva postala važan i pouzdan partner vladajućim elitama. Prekretnica u odnosima između crkve i dražve desila se 2001 godine uvođenjem veronauka u državne škole. Time je otvoren prostor za ulazak religije i Crkve u sistem javnih institucija, a ovaj događaj obeležava i transformaciju u odnosima između države i crkve.⁹ Ako se u vreme Miloševićevog režima taj odnos može, koristeći se klasifikacijom Barbare Rifer, okarakterisati kao „instrumentalno pobožni nacionalizam“ nakon uvođenja veronauka u državne škole možemo govoriti o postojanju jednog oblika „religijskog nacionalizma“ u Srbiji. Zahvaljujući tome crkva je tokom poslednjih dvadesetak godina značajno učvrstila svoj ekonomski status, političku moć i autoritet u društvu a kao što će analiza koja sledi pokazati i radikalizovala svoj stav po pitanju abortusa.

Preciznije govoreći, stav Crkve prema abortusu suštinski je neizmenjen ali se tokom vremena fokus diskursa o abortusu menja. U početku, meta kampanje protiv abortusa bile su pre svega žene a kontekst je bio određen brigom za naciju i njen biološki opstanak. Kasnije i muškarci postaju odgovorni za reprodukciju ali se kontekst pomera s brige za naciju i njen opstanak na zaštitu tradicionalne porodice i njenih vrednosti. Najzad, u novije vreme menja se i konačni cilj kampanje protiv abortusa – cilj naime nije više samo da se utiče na javno mnjenje, na stavove o abortusu, već se zahteva radikalna izmena postojećeg zakonodavstva tj. zabrana abortusa. Time diskursi Srpske pravoslavne crkve o abortusu postaju podjednako restriktivni kao i njeni diskursi o seksualnosnosti i pravima sekusalnih manjina a vlastite norme vezane za biološku reprodukciju i seksualnost pokušavaju se nametnuti čitavom društvu. U nastavku teksta identifikuju se središnja pitanja koja se u poslanicama Srpske pravoslavne crkve pokreću u vezi sa abortusom i seksualnošću.

Uzvišenost rađanja ili božanski model porodice

Kao što je već pomenuto, zvanična Crkva se 1993. godine distancirala od inicijative za aboliciju abortusa u Republic Srpskoj a nije pretero učestvovala ni u žustrim javnim raspravama koje je ova inicijativa pokrenula u javnosti. Dve godine nakon toga, međutim, pitanje abortusa je pomenuto u Božićnoj poslanici i to samo mesec dana nakon usvajanja novog zakona koji je zadržao većinu odredbi iz starog socijalističkog zakona uključujući slobodan pristup abortusu tokom prvih deset nedelja trudnoće.¹⁰

9 Više o ovome u Drezgić, 2010a, p.961.

10 Nakon desete nedelje abortus se odobrava na osnovu zakonom utvrđnih medicinskih kriterijuma. više o tome u Drezgić, 2010, p. 122

Skupštinska kao i šira javna rasprava povodom donošenja novog zakona pokazale su dominaciju *pro-choice* orijentacije u društvu, što je svakako onespokojilo Crkvene oce. Ono što ih je verovatno ohrabrilo da se ipak uključe u rasprave o abortusu jeste i pojava prvih *pro-life* stavova i argumentata u sekularnim medijima ali i u Parlamentu.¹¹

Božićna poslanici iz 1995. godine, se dosta surovo obrušava na žene zbog abortusa, odnosno zbog toga što ne rađaju više dece:

Mnoge majke, koje nisu želete da imaju više od jednog deteta, danas čupaju kose i gorko ridaju nad izgubljenim sinovima, u ovim ratnim sukobima, proklinjući često Boga i ljude, ali pri tom zaboravljujući da optuže sebe što nisu rodile još dece da im ostanu kao uteha.¹²

U poslanici se, s jedne strane olako prelazi preko gubitka života u ratu koji je još uvek besneo Bosnom i Hercegovinom, a s druge strane se žene oštro i surovo kritikuju zato što ne rađaju više dece pa im se sugeriše i da su ta ‘nerođena’ deca mogla da im budu ‘zamena’ za onu decu tj. sinove, koje su izgubile u ratu. Time se princip svetosti života selektivno primenjuje, a abortus proglašava većim grehom od ubistava u ratu:

„Greh je pred Bogom oduzeti život drugome. Još je veći greh ne dozvoliti vlastitom detetu da ugleda svetlost dana, ne dozvoliti mu da ga sunce poljubi“.¹³

Ovom Božićnom poslanicom SPC je započela zvaničnu kampanju protiv abortusa koja traje do danas. Poslanica, takođe obeležava i vrhunac javne debate o abortusu koja je započela Kačavendinom inicijativom iz 1993. Nakon stupanja novog zkona na snagu 1995. godine debata polako jenjava ako se izuzme par oštih polemika između predstavnika Crkve i pojedinih feministkinja i feminističkih organizacija koje su povremeno izbijale u javnosti najčešće nakon objavlјivanja nekog zvaničnog Crkvenog dokumenta u kome se poput Poslanice iz 1995 ženama osporava pravo na samostalno odlučivanje o rađanju.

U crkvenim dokumentima početkom kampanje protiv abortusa, on je predstavljao simbol nacije lišene potomstva, lišene muške moći i zbog svega toga na ivici biološkog opstanka. Simbolizovao je prepustanje, pre svega žena, hedonistikim uživanjima. Glavne mete kritike u okviru religijskih diskursa o abortusu bile su žene i njihova emancipacija u vreme socijalizma. Emancipacija žena u vreme socijalizma optuživana je zbog toga što je

11 *Pro-life* argumente je u skupštini izneo poslanik iz Demokratske stranke Srbije. vidi, *ibid.*, p. 121

12 *Politika*, 7. 01. 1995, p. 5.

13 *Ibid.* p. 5

navodno stvorila „neprirodne“ rodne odnose koji ugrožavaju muškost ne samo pojedinaca već i čitave nacije. Istovrmeno, ženski identitet se svodi na njenu majčinsku ulogu.¹⁴

Nova faza u okviru religijske kampanje protiv abortusa počinje osnivanjem Pokreta za život 2006. godine. Pokret su uz institucionalnu podršku SPC-a ustanovile Dveri, poznata desničarska organizacija.¹⁵ Poput sličnih pokreta na Zapadu, Dveri se protive abortusu, kontracepciji, in-vitro fertilizaciji, homoseksualnosti, eutanaziji kao i uvođenju seksualnog obrazovanja u škole. Proklamovani ciljevi pokreta su: promovisanje principa svetosti života i „borba protiv bele kuge“,¹⁶ a ta borba se proglašava „primarnom patriotskom dužnošću“.¹⁷ U vreme osnivanja pokreta njeni lideri su tvrdili da im cilj nije da menjaju postojeće zakonodavstvo o abortusu, već da žele da promovišu *pro-life* ideje tj. da utiču na „srca i misli“ građana Srbije.¹⁸

Božićna poslanica iz 2006. godine, ponovo se bavi pitanjem abortusa i ponovo se on tretira kao pretnja biološkom opstanku nacije, ali ovog puta žene nisu prikazane kao jedini krivci za to, već se odgovornost za abortuse i za biološki opstanak nacije pripisuje podjednako i ženama i muškarcima. Pored toga u poruci se sa više hrišćanske samilosti obraća ženama i parovima koji se odlučuju za abortus.

Vremenom su se desile još neke značajne promene u zvaničnim religijskim diskursima o abortusu. Fokus ovih diskursa je pomeren sa nacije na porodicu, a promenio se i način na koji se u njima konstruiše muškost. Porodica, ona zasnovana na (pravoslavnim) hrišćanskim vrednostima, doista konzistentno se prikazuje ugroženom bolestima savremenog društva.

U Božićnoj poslanici iz 2011. godine, porodica postaje mesto susreta božanskog i čovečanskog, nebeskog i zemaljskog. Ova poslanica ponavlja neke od dobro poznatih religijskih predstava o rodnosti, porodici i seksualnosti, ali nudi i neke nove tonove pre svega u tretmanu očinstva u kontekstu modernog društva kojim vladaju, kako se navodi, sile zla.

Za razliku od ranijih Božićnih poslanica u ovoj se muškost eksplicitno određuje preko očinstva, što se u velikoj meri razlikuje od Božićne

14 Vidi o ovome u Drezgić, 2010, p.128

15 Dveri su osnovane 1990ih kad i nekoliko drugih konzervativnih, omladinskih grupa. Ove grupe podržavaju anti-modernistički i anti-zapadnjački stav crkve, kao i podsticanje kolektivizma, ksenofobije i netolerancije; a pridružuju se Crkvi i u kritici komunizma, feminizma i rodne jednakosti (Olga Popović-Obradović 2006).

16 Za jedno moguće tumačenje ove metafore konsultovati Drezgić, 1999.

17 www.pravoslavlje.spc.rs/broj/971/tekst/pokret-za-zivot/print/lat, 2007 (pristupljeno, 21. 03. 2009)

18 Ibid.

poslanice iz 1995. godine, prema kojoj se prava muškost stiče i ispoljava van porodice i razdvaja od reprodukcije.¹⁹ Očinstvo ovde simboliše vezu između (ovo)zemaljskog i nebeskog, između božanskog i čovečanskog. Ovozmaljski otac stiče nebeski status prožimajući se svetinjom bračne ljubavi, iz koje nastaje dete. S obzirom da se (ovo)zemaljska porodica zamilja kao kopija nebeske porodice, plod bračne ljubvi je sin. Sin predstavlja vezu između oca i majke formirajući tako porodicu. On je stoga preduslov (ovo)zemaljskoj porodici da dosegne nebeski status.

[Sin Božji]... dodaje: „Oče naš koji si na nebesima...“ Prema tome, zemaljsko očinstvo, samo kad je ukorenjeno u tom večnom nebeskom očinstvu, zadobija smisao, postaje svetinja: bez njega ne bismo imali pravo da na zemlji nazivamo ocem bilo koga. Samo Rođenjem Jedinorodnog Sina Božjeg u večnosti i u vremenu rađanje od oca na zemlji postaje rađanje za večnost, a ne za prolaznost i ništavilo.²⁰

(Ovo)zemaljski otac, za razliku od (ovo)zemaljske majke ostaje, međutim, bestelesan. Iako se majka koncipira po modelu majke božje, ona se pojavljuje eksplicitno otelovljena preko majčinog srca i utrobe, a njen utroba nudi direktnu vezu s nebom.

Šta na zemlji ima svetije od majke i uzvišenije od materinstva? Toliko je ono sveto i uzvišeno da je i Sâm Bog zaželeo da se rodi od Bogomajke i da njenu utrobu učini „širom od nebesa“!²¹

Novina u ovoj poslanici ogleda se u tome što se i ženskost i muškost definišu preko prokreacije tj. biološke reprodukcije. Štaviše, očinstvo muškarcu otvara mogućnost dosezanja nebeskog statusa, ali je ta mogućnost uslovljena stvaranjem muškog potomstva.

(Ovo)zemaljska porodica stiče božanski status putem prokreacije, preko deteta, odnosno sina koji se doslovno tretira kao plod nebeske ljubavi između majke i oca, rezultat nebeskog očinstva i materinstva. Odsustvo takve ljubavi, u savremenim društвima tj. odsustvo hetero, bračne seksualnosti u reproduktivne svrhe vodi razaranju porodice, zajednice i društva u celini. Uzrok svemu tome vidi se u hedonizmu i žena i muškaraca, a:

Jedno zlo u društvu prate hiljadu drugih zala i poremećaja. Tako, na primer, stavljavanje hedonizma na pijedestal božanstva – a upravo to se događa u naše vreme – postaje uzrok masovnog

19 Više o tome u Drzgić, 2010, p. 130

20 http://www.spc.rs/sr/bozicna_poslanica_srpske_pravoslavne_crkve_2011_godine (pristupljeno 20. 01. 2013)

21 Ibid.

čedomorstva i njegovog ozakonjenja, nezapamćenog u istoriji čovečanstva. Ne predstavlja li ozakonjenje abortusa zapravo obogovorenje samoživosti i egoizma koje, u krajnjoj liniji, vodi raščovečenju čoveka, čovekovom stremljenju smrti i ništavilu? Ko ubija Boga u sebi i dete u majčinoj utrobi, uništava samoga sebe, ugrožava samo najdublje tkanje i neprolazni smisao života.²²

Hedoizam proizvodi različite katastrofe, vodi uništenju porodice, zajednice, društva ali i prirode time što za posledicu ima zagadenje životne sredine. On vodi u moralne katastrofe i donosi bolest kao kaznu. U primeru koji sledi SIDA se tretira kao kazna koja stiže čovečanstvo zbog nepoštovanja božijih i prirodnih zakona:

Šta je drugo sida, ta strašna bolest i pošast našeg vremena, ako ne, u najviše slučajeva, posledica obesvećenja svetinje braka i zloupotreba polnosti i polne ljubavi, a veoma često i posledica njihove protivprirodne upotrebe? Kao što zloupotreba bogomdanih psihofizičkih sila izaziva mnogobrojna čovekova oboljenja, isto tako i zloupotreba prirode i prirodnih dobara oko nas, čovekova nezajažljivost i pohlepa, ugrožavaju samu prirodu, zagađuju vazduh i vodu, biljni i životinjski svet, a time i samog čoveka, koji živi i diše u takvom, zagađenom svetu.²³

U poslanici se reproduktivna seksualnost prikazuje kao, shodno božanskim i prirodnim zakonima, jedino normalna i jedino prirodna: „Propagiranje razvrata i bestidnosti postaje...uzrok obesmišljenja bračne i porodične ljubavi, izvorište svakakvih perverzija, zločina i nasilja.“²⁴

Brak i porodica sve vreme zauzimaju izuzetno mesto u poslanicama: „Hristovim rađanjem...se u Crkvi kao bogočovečanskoj zajednici i u porodici kao jezgru ove zajednice ostvaruje nebozemna punoča svetotrojčine tajne ljubavi.“²⁵

U sledećim primerima, autori poslanice, se zapravo direktno obraćaju porodici – ukazuje se na njenu vrednost i značaj za zajednicu. Reč je, naravno, o tradicionalnoj, patrijarhalnoj, hrišćanskoj porodici. Samo takva porodica može odoleti mnogobrojnim izazovima u savremnom svetu, a među njima značajno mesto zauzima abortus:

Zbog čedomorstva je stanovništvo Srbije svake godine manje za jedan grad srednje veličine, što svedoči o dubokom moralnom

22 Ibid

23 Ibid.

24 Ibid.

25 ibid.

padu, o teškoj krizi porodice i o nedostatku prave vere u Boga kod mnogih.²⁶

Nemoral, narkomanija, pornografija i sve druge patogene pojave... iz korena ugrožavaju biće, dušu i budućnost srpskog naroda i svih hrišćanskih naroda, izloženih pogubnom uticaju sekularizma, potrošačkog mentaliteta, hedonizma, individualizma, pseudoreligioznosti bez pojma o ličnom Bogu, lažnog hrišćanstva bez Hrista kao Bogočoveka i bez Crkve kao bogočovečanske zajednice, kao i raznih ideologija besmisla i beznađa...²⁷

Poštujte i čuvajte svetinju hrišćanskoga braka, jer je ona osnov uzvišene, zdrave i čestite porodice. Čedomorstvo, najveći zločin ovoga veka, kao kuga se širi u našem narodu. Strašno je i pomislići da pola miliona nerođene dece svake godine biva lišeno života, ne ugledavši svetlost sveta. Supružnici, imajte na umu reči Gospodnje: „Ne ubij; jer ko ubije, biće kriv суду“ (Mt 5,21).²⁸

Tema abortusa je prisutna u gotovo svim Božićnim i Uskršnjim poslanicama tokom poslednje dve decenije. Međutim, bez obzira na oštrinu kritike koja se upućuje onima koji pribegavaju abortusu, sve do nedavno, autori poslanica su se uzdržavali od toga da zahtevaju njegovu zabranu. Kao što je već pomenuto, zahtev za ukidanje abortusa iznet je po prvi put 2013. godine u saopštenju sa proletnjeg zasedanja Sabora SPC:

Zbog čedomorstva je stanovništvo Srbije svake godine manje za jedan grad srednje veličine, što svedoči o dubokom moralnom padu, o teškoj krizi porodice i o nedostatku prave vere u Boga kod mnogih, premda se većina ljudi u našem narodu izjašnjavaju kao vernici i jesu vernici makar u elementarnom smislu te reči. Sabor je stoga podržao inicijativu lekarâ vernikâ da država zabrani abortus, osim u slučajevima kada se on vrši iz medicinskih razloga.²⁹

Može se reći da promene do kojih je došlo u religijskim diskursima o abortusu idu u dva suprotna pravca. S jedne strane promenili su se reto-

26 http://www.spc.rs/sr/saopshtenje_za_javnost_10 (pristupljeno 3. 07. 2013)

27 Ibid.

28 http://www.spc.rs/sr/vaskrshnja_poslanica_2012_godine (pristupljeno 3. 07. 2103)

29 http://www.spc.rs/sr/saopshtenje_za_javnost_10 (pristupljeno 3. 07. 2103). Ironijom sudbine na istom zasedanju Sabora, episkop Vasilije Kačavenda je razrešen dužnosti upravljanja eparhijom, ali nije i raščinjen niti je protiv njega pokrenuto crkveno suđenje, zbog ozbiljnih optužbi za (homo)seksualno uznemiravanje uključujući i seksualne odnose sa maloletnicima. Ovako blaga kazna za tako ozbiljne optužbe dijametralno je suprtona stavu Crkve prema homoseksualnosti i pravima seksualnih manjina o kojima se raspravlja kasnije u ovom radu.

rika i ciljna grupa, pa se u poslednje vreme Crkva obraća i ženama i muškarcima baveći se pitanjima reprodukcije i abortusa i smatra ih podjednako odgovornim za potomstvo i podjednako krivim za abortuse. Štaviše i ženskost i muškost se sada konstruišu preko prokreacije, a očinstvo predstavlja vezu između božanskog i čovečanskog s tim što se bogočovečanska veza uspostavlja isključivo preko muškog potomstva.

Stoga, i pored nešto mekše retorike i gore opisanih pomeranja fokusa, religijski diskursi koji su predmet analize u ovom radu tesno su povezani sa tradicionalnim (Pravoslavnim) hrišćanskim interpretacijama rodnosti, porodice i seksualnosti. Ovi diskursi promovišu tradicionalnu (patrijarhalnu i patrilinearnu) porodicu zasnovanu na heteroseksualnom braku; prokreativnu seksualnost ograničenu na brak; kao i dihotomnu podelu rodinu uloga u porodici i van nje.³⁰ Suštinski, stav Crkve o središnjim pitanjima koja se pokreću u vezi sa abortusom nije se, dakle, promenio. Direktna pozivanja na naciju i njenu dobrobit su se proredila, međutim nacija je i dalje prisutna indirektno – pozivanjem na tradicionalnu porodicu i zajedničko, patrilinearno poreklo. Pomeranje fokusa sa nacije na porodicu kao i promenjena konceptualizacija muškosti može se objasniti time što su religijski diskursi devedesetih godina formulisani kroz kritiku socijalističkog sekularizma, kosmopolitskog antinacionalizma kao i emancipatorskih rodnih politika, dok se dve hiljaditih religijski diskursi formiraju korz kritiku demokratske države u nastanjanju, kapitalističkog tržišta i globalizacijskih procesa.

Najveća, najznačajnija (i potnecijalno najopasnija) promena sastoji se u promeni krajnjeg cilja diskursa o abortusu. Dok je ranije cilj bio da se utiče na stavove i odnos ljudi prema abortusu, u novije vreme kao cilj se postavlja njegovo ukidanje. Time je stav Crkve prema abortusu i reproduktivnim pravima postao podjednako radikalni i restriktivan kao i stav prema seksualnosti i pravima seksualnih manjina.

Pojmovi prava i pravde se u poslanicama zapravo tretiraju na vrlo specifičan način. S jedne strane oni služe odbrani ljudskih prava Srba na Kosovu i odbrani teritorijalnih prava države Srbije na Kosovu. Istovremeno ovi se koncepti koriste za osudu „zloupotrebe“ prava i sloboda koja vode širenju „opasnih i neprirodnih“ pojava kao što su abortus i homoseksualnost.

30 Dihotomna hijerarhijska organizacija rodnih uloga je u dokumentima koji su predmet analize u ovom radu prisutna više implicitno. Ona je mnogo grublje i eksplicitnije prisutna u popularnoj religijskoj literaturi. Više o tome u Lidija Radulović, „Učenje veri – konstrukcija rodnih identiteta putem popularizacije pravoslavne teološke literature, u Dragana Radojičić (ed.) *Tradicionalno i savremeno u kulturi srba*, Beograd: SANU, 2003.

Draga deco duhovna, živimo u teška vermena globalizacije, u vreme kada se krše osnovna ljudska prava – pravo čoveka na život, pravo deteta da se rodi, pravo roditelja da podižu i usmeravaju svoju decu; pravo majke da voli i brine o svojoj deci i da bude žena svome mužu; pravo muškarca da bude muškarac! Pojavljuje se monstruozna globalizovana civilizacija zasnovana na izopačenim moralnim vrednostima...³¹

Nažalost, svedoci smo velikog greha koji se svakodnevno vrši u svetu. Već od samog začeća nevino dete u utrobi majke strepi za svoj život. Milioni običnih ljudi žrtve su nemaštine i gladi, dok manji broj živi u neograničenoj raskoši i telesnim zadovoljstvima. Mnogi narodi mukom i krvlju stečenu slobodu brane od nasilja globalističkog sistema. U ime lažne slobode i demokratije nameću se gotova rešenja, unapred spakovana. Svedoci smo najnovije drame – opet drame nas pravoslavnih Srba – na Kosovu i Metohiji.³²

Ne možemo, a da se i ovog Vaskrsa ne osvrnemo na Golgotu i Veliki Petak našega Kosova i Metohije, na pomračenu savest svih onih koji sebi daju pravo, gazeći pravni poredak u svetu, da hladnokrvno presuđuju ne samo o nametnutom menjanju statusa Kosova i Metohije već i o čitavoj našoj istoriji i kulturi, kao i o državnosti Srbije! Na Kosovu i Metohiji vekovima traje Golgota srpskog naroda.³³

Ovakav tretman koncepta prava prozilazi iz gore opisane konceptualizacije društva po porodičnom modelu koga čine orodnjeni, heteroseksualni muškarci i žene, a ne apstraktni pojedinci povezani ugovornim odnosima i razmenom (Friedland, 2001, p. 137).

Crkva protiv Parade ponosa

Homoseksualnost se u poslanicama nikada ne spominje direknto ali je često prisutna u formi kritike i indirektne osude pri čemu se opisuje kao odstupanje od zakona prirode i/ili kao skrnavljenje svete tajne braka što je očigledno u nekim od gore navedenih citata.

Miloš Jovanović primećuje da je čutanje omiljena strategija Crkve kada je reč o homoseksualnosti, ali da „tišina i dvosmislenost ustupaju mesto otvorenom neprijateljstvu kad god se Crkva oseti isprovociranom,“

31 www.spc.rs/eng/the_serbian_orthodox_church_to_her_spiritual_children_at_pasc-ha_2006 (pristupljeno 3. 07. 2013)

32 www.spc.rs/eng/the_serbian_orthodox_church_to_her_spiritual_children_at_pasc-ha_2007 (pristupljeno 3. 07. 2013)

33 Ibid.

(2013, p. 81) što je najočiglednije u reakcijama povodom pokušaja organizovanja Parada ponosa u Beogradu tokom poslednjih desetak godina.³⁴

Parada ponosa kao oblik borbe za sticanje jednakih prava pripadnika seksualnih manjna je predmet sporenja i u okvиру samih LGBT organizacija u Srbiji i svakako predstavlja jedno kontraverzno društveno pitanje. Oština reakcije i neprijateljstvo Crkve dodatno doprinosi kontaverzma ali i društvenim sukobima u vezi sa ovim pitanjem, što je sasvim očigledno na primeru reakcija Srpske pravoslavne Crkve povodom nacrtata Zakona o zabrani diskriminacije koji je u proleće 2009 bio podnet za skupštinsku raspravu. Posebno zabrinjavajuće u ovom događaju je, makar i privremeno, povlaчење države pred zahtevima Crkve.

Kao što je poznato, SPC je uz podršku ostalih ‘tradicionalnih’ religijskih organizacija uspela da odloži skupštinsku raspravu i usvajanje zakona na neko vreme suprotstavljajući se odredbama koje regulišu seksualna prava i religijske slobode. Kao što primećuje Katja Kalina (Katja Kahlika) verske institucije su time faktički osporile jednaka građanska prava pripadnicima seksualnih manjina (2013). Sasvim konkretno, zatraženo je brisanje članova 18 i 21 predloženog zakona. Član 18. predloga regulisao je slobodu ispoljavanja vere ili uverenja, dok je član 21 zabranjivao diskriminaciju na osnovu seksualne orientacije i rodnog identiteta.

Nakon par meseci žučnih rasprava u javnosti i u Parlamentu usvojena je nova nešto izmenjna verzija zakona. U člunu 21 zadržan je deo koji se odnosi na zabranu diskriminacije seksualnih manjina ali je izbačen deo koji se odnosio na zabranu diskriminacije po osnovu rodnog identiteta. U članu 18, pak dodat je stav kojim se sveštenici oslobođaju odgovornosti za diskriminaciju.³⁵ Kako ocenjuje Zorica Mršević ovim stavom, Zakon privileguje sveštenstvo i faktički sveštenike satvila iznad zakona (navedeno u Jovanović, 2013). Zakon, naime nominalno štiti pripadnike seksualnih manjina od diskriminacije ali ne omogućava razlikovanje slobode ispoljavanja religijskih uverenja od otvorenog govora mržnje kom pribegavaju pojedini članova klera. Nesankcionisanje govora mržnje koji dolazi od visokih zvaničnika Crkve posebno je opasno u kontekstu u kome Srpska pravoslavna crkva uživa veliki ugled i poverenje građana,³⁶ a javno mnjenje ispoljava negativan i mnogobrojnim predrasudama obojen stav prema homoseksualnosti i sekusalnim manjinama.

34 O istoriji pokušaja organizovanja Parade ponosa u Beogradu videti Jovanović, 2013.

35 Zakon o zabrani diskriminacije, *Službeni glasnik Republike Srbije* br. 22/09 (od 30.3.2009)

36 Srpska pravoslavna crkva je godinama bila institucija u koju su, po rezultatima istraživanja javnog mnjenja građani Srbije imali najviše poverenja. Pre tri godine, je njena popularnost pala na drugo mesto (posle vojske) po prvi put nakon trinaest godina. Videti www.slobodnaevropa.org/content/kad-crkva-udari-na-prava-zena/25009235.html (pristupljeno 3. 07. 2013).

Čitav slučaj u vezi sa donošenjem zakona o zabrani diskriminacije svedoči ne smo o tome da Crkva može da se meša u poslove državne politike i da tako usporava reformske procese, već pokazuje i da sveštenstvo ima direktni pristup kod i uticaj na političke elite na vlasti s obzorom da je prvobitni nacrt bio povučen iz skupštinske rasprave samo šesnaest sati pre zakazane debate (Drezgić, 2010a)

Rad na donošenju prvog nacrtu ovog Zakonu trajao je čitave četiri godine a sličnu sudbinu u tom smislu imao je i Zakon o rodnoj ravnopravnosti. Iako je njegov prvi nacrt bio napisan još 2005, posle brojnih dorada usvojen je tek 2009. Pitanje je da li bi i tada bio usvojen da njegovo usvajanje nije bilo preduslov za ulazak Srbije na belu šengensku listu. Odlaganje donošenja ovog zakona ukazuje na snažno prisustvo konzervativnih, patrijarhalnih politika u državnim institucijama. Suvišno je pominjati da konzervativne političke opcije uživaju podršku Srpske pravoslavne crkve, te da su religijski diskursi i religijski nacionalizam konstitutivni elementi političkog konzervativizma.

U okviru ovih političkih diskursa legitimna je samo reproduktivna seksualnost jer omogućava opstanak i nacije i njenog 'bića'. Stoga se i homoseksualnost i abortus tretiraju kao pretnja biološkom opstanku nacije s obzirom da onemogućavaju prokreaciju. Ženska reproduktivna prava kao i jednaka prava seksualnih manjina su, u ovim diskursima, suprotstavljena interesima nacije i njenog biološkog opstanka (Kahlina, 2013). Kada ova kve diskurse proizvode uticjani politički akteri, poput Srpske pravoslavne crkve, a prihvataju i drugi uticjani akteri, poput političkih elita, onda se može očekivati i njihov značajniji uticaj na političke procese i upliv u institucionalni i zakonodavni sistem.

Srpska pravoslavna crkva je tokom poslednjih petnestak godina postala važan politički akter. S njom se političke elite konsultuju kad god su na dnevnom redu važna društvena i politička pitanja, a kao što pokazuje slučaj zakona protiv diskriminacije i više od toga. Država doduše nije ustuknula pred zahtevom crkve da se zabrani abortus, ali nije izdala ni zvaničan komentar povodom tog zahteva, a u komentarima državnih službenika za medije očevidan je snishodljiv stav prema Crkvi. Kao primer može da posluži izjava tadašnje Ministarke zdravlja, Slavice Đukić Dejanović. Odgovor na novinarsko pitanje povodom inicijative da se zabrani abortus ona počinje izražavajući svoj lični respekt prema Crkvi:

Srpska pravoslavna crkva, koju više nego uvažavam, ima pravo na svoje stavove, ali struka, evropski i svetski standardi kojima težimo i raspoloženje građana, opredeljuju na koji će način zakonodavno regulisati svaku oblast uključujući i prekid trudnoće.³⁷

³⁷ Treba, međutim, imati u vidu da političke elite u Srbiji bez obzira na to gde su pozicionirani u okviru ideološkog polja, pokazuju dosta sinishodljiv odnos prema Crkvi

S obzirom da u Evropskoj uniji ne postoji jednistvena zakonska regulativa abortusa, nije sasvim jasno na koje se evropske standarde ministarka poziva. Evropsku uniju zapravo karakteriše širok raspon ralzičitih zakona o abortusu na prostoru između Malte i Irske koje imaju najrestruktivnije zakonodavstvo. Suprotstavljena stanovišta o pravu na abortus unutar Evropske unije mogu se posmatarati u širem kontekstu rasprava o osnovama zajedničkog identiteta. *Pro-life* stanovište se može povezati sa nastojanjima da se evropski idnetitet utemelji u Hrišćanstvu i hrišćanskim vrednostima, dok se *pro-choice* stav uklapa u sliku Evropske unije izgrađene na sekulaizmu i sekularnim vrednostima.

Kad je reč o Srbiji, religijski nacionalizam koji promoviše Srpska pravoslavna crkva dosledan je u poistovećivanju nacionalnog sa pravoslavno-hrišćanskim identitetom i vrednostima. Država, pak mada po ustavu sekularna, ne brani uvek i dosledno sekularne vrednosti i principe, što se savim jasno očituje s jedne strane na primeru zakona o abortusu koji barem za sada dosledno poštuje sekularni princip prava na slobodno odlučivanje o (ne)rađanju i s druge strane na primeru zakona protiv diskriminacije čija je konačna verzija modifikovana u skladu sa nekim od zahteva Crkve. Zakon protiv diskriminacije predstavlja sasvim očigledna primer upliva religijskih biopoličkih diskursa u sferu javnog zakonodavstva. Manje očigledan primer u tom smislu je Zakona o lečenju neplodnosti postupcima biomedicinski potpomognutog oplođenja. Naime na zvaničnom spisku institucija pozvanih da učestvuju u javnoj raspravi povodom predloga ovog zakona bila je Crkva ali nije bilo ni jedne ženske ili feminsitičke ili LGBT organizacije. Ne iznenađuje s toga što usvojena verzija zakona omogućava invitro oplođuju samo za heteroseksualne parove a za neutade žene samo u posebnim slučajevima koji zakonom nisu bliže određeni.³⁸ Pravo neutadnih žena na invitro fertilizaciju, nije ni bilo predviđeno prvobitnom verzijom zakona, već je rezultat amandmana koje su podnele dve poslanice iz različitih političkih stranaka. Ostaje da se vidi da li će i u kojoj meri Srpska pravoslavna crkva mati uticaja na legalizaciju surrogat materinstva. Ona se za sada nije zvanično izjašnjavala tim povodom ali poznato je da se i Pravoslavna i Katolička crkva načelno protive surrogat materinstvu, a Ruska crkva je izdala i zvaničan dokument u kome se osuđuje ova vrsta reproduktivne tehnologije.

Analiza izneta u ovom radu pokazuje da se biopolitički diskursi Srpske pravoslavne crkve uklapaju u Fridlandovo određenje religijskog

i njenim lederima. www.slobodnaevropa.org/content/kad-crkva-udari-na-prava-zena/25009235.html (pristupljeno 3. 07. 2013).

38 Zakon o lečenju neplodnosti postupcima biomedicinski potpomognutog oplođenja *Službeni glasnik Republike Srbije* br. 72/09 (od 30.3.2009).

nacionalizma koji se ogleda u fokusirnju na tradicionalnu porodicu kao model organizvanja društvene zajednice koji podrazumeva patrijarhalne rodne odnose i seksualnost ograničenu na brak i prokreaciju. Kako u sastavnom društvu i religija i država polažu pravo na upravljanje životom u svim njegovim fazama i oblicima, postavlja se pitanje da li i u kojoj meri religija u Srbiji zaista učestvuje u političkom upravljanju svetom života, tj. u kojoj meri religijski diskurisi utiču na političke procese i javne institucije, učvršćujući tako religijski nacionalizam u onom smislu u kome ga određuje Barbara Rifer – kao uvođenje religijskih zakona i uverenja u državno zakonodavstvo i u javne institucije. Primeri analizirani u ovom radu govore o snažnom prisustvu Crkve i religije u javnom i političkom životu, ali i o njenom ograničenom uticaju na zakonodavstvo – i kad je reč o reproduktivnim a i kada je reč o pravima seksualnih manjina. Istovremeno, međutim, religijski diskursi tretirajući rađanje i roditeljstvo kao uzvišenu dužnost svih, proizvode atmosferu kolektivne osude onih koji ne stvaraju potomstvo bilo zbog abortusa ili zbog seksualne orijentacije.

Literatura:

- Blagojević, M. (2006). Current religious changes in Serbia and desecularization. *Filozofija i društvo* 31(3), 239–257.
- Drezgić, R. (2010). 'Bela kuga' među 'Srbima', Beograd, IP „Albatros plus“.
- Drezgić, R. (2010a). Religion, Gender and Politics in the Context of Nation-State Formation: the Case of Serbia. *Third World Quarterly*, 31(6), 955–970.
- Drezgić, R. (2004). The Politics of Abortion and Contraception. *Sociologija*, Vol. XVI, (2), 9–114.
- Drezgić, R. (1999). Demographic Nationalism in Gender Perspective. In S. Slapšak (ed.) *Women's Discourses, War Discourses*. ISH, Ljubljana.
- Friedland, R. (2011). The Institutional Logic of Religious Nationalism: Sex, Violence and the Ends of History. *Politics, Religion & Ideology*, 12 (1) March, pp. 1–24.
- Friedland, R. (2002). Money, Sex and God: The Erotic Logic of Religious Nationalism. *Sociological Theory*, 20, (3), November, 381–425.
- Friedland, R. (2001). Religious Nationalism and the Problem of Collective Representation.

- Annual Review of Sociology*, 27: 125–152 DOI: 10.1146/annurev.soc.27.1.125
- Fuko, M. (2012). Moć/znanje: odabrani spisi i razgovori: 1972–1977, Novi Sad: Mediterran publishing, (sa francuskog prevela Olja Petronić).
- Fuko, M. (2005). *Rađanje biopolitike: predavanja na Kolež de Fransu, 1978–1979*, priredio Žak Lagranž pod rukovodstvom Fransa Evalda i Alesandra Fontane, Novi Sad: Svetovi, (sa francuskog preveli Bojana Novaković).
- Fuko, M. (1971). *Riječi i stvari: arheologija humanističkih nauka*, Beograd: Nolit (preveo Nikola Kovač).
- Jovanović, M. (2013). Silence or Condemnation: The Orthodox Church on Homosexuality in Serbia. *Družboslovne razprave*, XXIX, 73, pp. 79–95.
- Kahlina, M. (2013). Contested Terrain of Sexual Citizenship: EU accession and the changing position of sexual minorities in post-Yugoslav context, the europeanization of citizenship in the successor states of the former Yugoslavia, University of Edinburgh, School of Law citsee working paper series /33. www.citsee.ed.ac.uk/working_papers/files/citsee_working_paper_2013-33.pdf
- Paić, Ž. (2009). Preobrazbe biopolitike. *Politička misao*, 46(1) 7–27 *Politika*, 7. 01. 1995.
- Politika*, 31. 01. 1993.
- Popović-Obradović, O. (2006). Crkva, nacija država – srpska pravoslavna crkva i tranzicija u Srbiji. u S. Zejević, (ur.) *Preteći znaci fundamentalizma: feministički odgovor*, Beograd: Žene u crnom.
- Radulović, L. (2003). Učenje veri – konstrukcija rodnih identiteta putem popularizacije pravoslavne teološke literature. u D. Radočić (ur.) *Tradicionalno i savremeno u kulturi Srba*, Beograd: SANU.
- Rieffer, B. (2003). Religion and nationalism: understanding the consequences of a complex relationship", *Ethnicities*, 3(2), 215–242.
- Rivkin-Fish, M. (2011). Health, Gender and Care Work: Productive sites for thinking anthropologically about the aftermaths of socialism. *Anthropology of East Europe Review*, 29(1). 8–15.
- Turina, I. (2012). Vatican biopolitics. *Social Compas*, 60(1), 134–151. doi: 10.1177/0037768612471776.
- Vukomanović, M. (2005). *Religija i crkva u transformacijama društva*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju; IP Filip Višnjić.

Internet izvori:

www.spc.rs/sr/bozhitshna_poslanica_srpske_pravoslavne_crkve_1
www.spc.rs/sr/bozicna_poslanica_srpske_pravoslavne_crkve_2011_godine
www.spc.rs/sr/saopshtenje_za_javnost_10,
www.spc.rs/sr/saopshtenje_za_javnost_10
www.pravoslavlje.spc.rs/broj/971/tekst/pokret-za-zivot/print/lat, 2007
www.spc.rs/sr/saopshtenje_za_javnost_10
www.spc.rs/sr/vaskrshnja_poslanica_2012_godine
www.spc.rs/sr/saopshtenje_za_javnost_10
www.slobodnaevropa.org/content/kad-crkva-udari-na-prava-zena/25009235.html
www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Da-li-je-Srbija-spremna-za-surogat-materinstvo.lt.html

Rada Drezgić

Uzvišena dužnost rađanja: biopolitički diskursi Srpske pravoslavne crkve

Apstrakt: U tekstu se uz pomoć koncepta religijskog nacionalizma koga Rodžer Fridland posmatra kao po svojoj suštini biopolitički diskurs sa specifičnim načinom koncipiranja karkatera (nacionalne) društvene zajednice i njenih aktera, a Barbara Rifer kao prisustvo religijskih uveranja u javnim institucijama i zakonodavstvu, analiziraju kampanje Srpske pravoslavne crkve protiv abortusa i homoseksualnosti, tj. protiv reproduktivnih i seksualnih prava. Cilj analize je da utvrdi da li i u kojoj meri biopolitički stavovi Srpske pravoslavne crkve utiču na političke procese i odluke.

Ključne reči: Srpska pravoslavna crkva, religijski nacionalizam, biopolitika, biološka reprodukcija, abortus, (homo)seksualnost

Politike očinstva i post-jugoslovenski kulturni prostor u romanima Miletete Prodanovića, Miljenka Jergovića i Gorana Vojnovića

Post-Yugoslavia u svetlu književnog svedočenja:
Sinovi u potrazi za izgubljenim očevima

Muški glas književnosti dvadesetog veka bio je, tvrdi Silke-Maria Weineck na samom početku svoje knjige *The Tragedy of Fatherhood*, „glas sina koji govori o i sa ocem intonacijom ljutlje i žaljenja, pobune i čežnje, prezira, osude, krivice, straha, i samo povremeno, ljubavi“ (Weineck: 2014, 1) Po mišljenju ove autorkе, orijentisane ka tumačenjima klasičnih dela zapadnog književnog kanona i figure oca u njima, književnost je u privilegovanoj poziciji koja omogućava da se na poseban način reflektuje kompleksan odnos između „koncepta očinstva i koncepta političke moći (...) relacije koja ovisi o opasnoj logici metafore koja oscilira između tvrd-

---

* Fakultet za medije i komunikaciju, Univerzitet Singidunum, Beograd; tatjana.rosic@gmail.com

nje da su ova dva koncepta međusobno zamenljiva i tvrdnje da to nikako nisu“ (Weineck: 2014, 14). U društvenom procesu vladanja postoji, tvrdi ova autorka, posebna zainteresovanost za otac-sin odnos upravo zbog vremenskog redosleda primopredaje vlasti: pravo ili zahtev za nasleđivanjem oca, dovodi sina u poziciju da unapred razmatra cenu svake pa i svoje potencijalne političke moći, odbacujući je ili prezirući, u večnom dijalogu sa najčešće odsutnim i izgubljenim, ili mrtvim ocem čija simbolička moć, znamo to još iz Frojdovog spisa *Totem i tabu* jeste utoloko veća ukoliko je on manje živ. (Frojd:;).

Otuda je priča o ocu i sinu u književnosti dvadesetog veka, kako svetskoj tako i jugoslovenskoj i post-jugoslovenskoj, uvek i priča o društvenoj zajednici: metafora očinstva uvek je i metafora o vlasti i političkoj moći, kao i o kompromisima vezanim za prakse vladanja, bile te prakse uspešne ili ne. Sveprisutni glas sina u dvadesetvekovnoj svetskoj književnosti govori mnogo o totalitarnim i autoritarnim režimima dvadesetog veka, o hipokriziji građanskog društva voljnog na sve modifikacije zarad komodifikacije, o nemoći tog istog društva koje ide u susret samoukidanju i o odustvu prave društvene pobune. Kako stoji stvar sa književnošću dvadeset i prvog veka? Ili, konkretnije: kako stoji stvar sa predstavljanjem otac-sin odnosa u književnostima na prostoru bivše SFRJ u dvadeset prvom veku, po završetku građanskih ratova, a usred burne tranzicije i samo delimično uspešnih EU integracija?

U ovom radu biće govora o tri romana koja se pojavljuju u okviru post-jugoslovenske književne produkcije u kratkom period od 2010. do 2012. godine. Reč je o romanima *Ultramarin* srpskog pisca Milet Prodanovića, 2010; *Otac* hrvatskog pisca Miljenka Jergovića, 2010 i *Jugoslavija, moja dežela* slovenačkog pisca Gorana Vojinovića, 2012. Činjenica da se romani pojavljuju u period od 2010. godine (*Otac* Miljenka Jergovića i *Ultramarin* Milet Prodanovića objavljeni su iste ove godine) do 2012. godine (*Jugoslavija, moja dežela* Gorana Vojinovića) označava trenutak u kome se pitanje politika očinstva u javnom prostoru post-jugoslovenske kulture sećanja postavlja na otvoreno novi način. U sva tri romana radi se o izgubljenim ili mrtvim očevima – pitanje je samo na koji način su oni izgubljeni i mrtvi za svoje sinove, naratore navednih romana ispriovedanih u prvom licu jednine, pripovednim postupcima koji se poigravaju autobiografskim ispovednim obrascem što nas ponekad navodi na pitanje da li se radi o memoarskom štivu ili o fikciji. No u okviru ovog rada nećemo se baviti pitanjem žanra: reći ćemo samo das u sva tri pisca u toj meri obeležena postmodernističkim stvaralačkim iskustvom da im je dobro poznata igra u kojoj faktografija i fikcija neprekidno zamenjuju mesta, vešto manipulišući emotivnim reakcijama čitalaca. Pitanje trenutka pojave ovih romana zapravo je bitnije. Zašto upravo 2010. predstavlja trenutak u kome

se pitanje očinstva iznova uspostavlja kao bitno za razumevanje društvene i političke stvarnosti regiona? U kojoj meri nas to suočava sa procesima repatrijarhalizacije a u kojoj, pak, sa procesima samosuočavanja i denacifikacije i mogu li se ova dva naizgled oprečna društvenaprocesa razotkriti kao uzajamno potpomažuća u pravo u književnim tekstovima koji razotkrivaju kompleksnu psihološko-emotivnu isprepletenost naoko razdvojenih i suprotstavljenih ideoloških paradigm? Prihvatići ili odbaciti? Ili: šta prihvatići a šta odbaciti? Razumeti ili osudit? Ili: kako razumeti a ne postati saučesnikom? Sve su ovo pitanja koja ostavljaju naratore-sinove bez odgovora: u trenutku raspada socijalističkog režima, poraza komunističke utopije, iskustva genocida i građanskog rata, tranzicije i neoliberalnog neofeudalizma, figura oca i dalje je, uprkos krizi očinstva, ona figura koja nosi simboličku moć razrešenja ideoloških, egzistencijalnih i porodičnih dilema poražene Jugoslavije i njenih dezorjentisanih sinova koji u istoj zemlji u kojoj su živeli nekada sada žive bez zemlje i bez jasne porodične mitologije svog sopstva i porekla.

Ono što je bitno jeste da je milje ovih romana zapravo peroces rekonstruikcije mitologije jugoslovenske porodice i njenih kulturnih zaštitnih znakova: ikonički imaginarij socijalističke jugoslovenske porodice prepoznaje se u svakom romanu mada se *puzzle* tog imaginarija rekonstruiše na drugačiji način kod svagog autora ponosob – između ostalog u skladu sa ideološkim aspektima uloge koju politike očinstva imaju u konkretnim nacionalnim i kulturnim zajednicama regiona u okviru kojih ne prestaje diskurzivni „rat“ vezan za pravo prvenstva na interpretaciju događaja koji su se odigrali tokom poslednje decenije prošlog veka na prostorima nekadašnje SFRJ. Potreba da se u post-Yu vremenima rekonstruiše mitologija izgubljenog sveta pokazuje da prošlost dosta toga duguje sadašnjosti – odgovori na prečutana pitanja nisu dati sami od sebe i trenutak je da se ta pitanja, dugo vremena potiskivana, najzad jasno postave. (1) Tradicionalno maskulinistička kultura regiona ukazuje, u sva tri romana, da se radi o doslednosti po kojoj objašnjenje zagonetke i tražene odgovore o prošlim događajima mogu dati samo očevi, ali ne i majke koje su u ovim romanima takođe prisutne kao književni likovi koji su i sami bili i svedocima i učesnicama istih tih istorijskih događaja. Ali za sinove-naratore majke su očigledno u tim događajima učestvovali *drugačije*: ta drugost njihovog učešća pokazuje da one nisu adekvatni ni kompetentni *politički i društveni* svedoci događaja koji su obeležili epohu. Majke su možda hrabrije alit a je hrabrost vezana za emotivni proctor svakodnevice i egzistencijalnog preživljavanja – malo se toga izmenilo u post-jugoslovenskoj književnosti dvadesetog veka kojom dominiraju glasovi sinova koji, odbacujući „privatno, suviše privatno“ iskustvo svojih majki traže odgovore o društvenim zbivanjima iznova kao i toliko vekova ranije od – očeva.

Jer sin je taj koji bi trebalo da postane i otac, da preuzme odgovornost vladanja ne samo u okviru društvene zajednice već i u okviru porodičnog kruga, da preuzme dakle na sebe odgovornost roditeljske uloge i počne i sam da učestvuje u ostvarivanju dvostrukih politika očinstva u okviru zajednice. Sin u post-jugoslovenskoj književnoj produkciji dvadeset i prvog veka jeste i dalje taj koji oseća da je njegov zadatak da i sam preuzme svoju ulogu u igrokazu vlasti i vladanja: pre nego što to učini on traži od svog (mrtvog) oca nekakvu vrst objašnjenja ili odgovora koji bi mu pomogao da se orijentiše u mračnim vremenima i zauzme svoj stav. Figura oca konstituiše se, tako, u ovim romanima kao figura odgovornosti, figura koja bi trebalo da ispuni jednu od svojih osnovnih roditeljskih funkcija – da zaštititi i inicira u svet „odraslih“ muškaraca, u svet političke igre na Balkanu u kome se neprekidno menjaju pravila.

U romanima koje smo izabrali radi se dakle o tri porodice i tri različite porodično-političke mitologije koje vezuje upravo to što su ostali i bez mitologije i bez politike zemlje u kojoj su se konstituisale kao porodice: otac i sin ovde su ujedno otac i sin nacije ili zemlje koje više nema ali koja nas prati na svim našim putovanjima kao avet koju više ne želimo da teramo tako što ćemo upaliti lažno svetlo novih „političkih sloboda“. Jer svaka je mitologija uvek – porodična. Još od grčkih mitova jasno je da je porodica to jezgro u okviru koga se konstituiše drama i trauma konstituisanja subjektom, strašna moć društvene interpelacije kojoj ne možemo da se odupremo a koja se uvek odigrava upravo kroz imenovanje i pripovedanje, kroz priču o toj istoj sopstvenoj, poznatoj a ipak mitološkoj porodici opisanoj u svim velikim romanima svetske književnosti. A ono što je pretrpelo poraz u građanskim ratovima na prostoru bivše SFRJ između ostalog (ili pre svega?) jeste koncept porodice: tradicionalni je uništen ili je postao disfunkcionalan a novi nije uspostavljen.

Napomenimo ovde kako teoretičarka Kaža Silverman ističe da „opstanak celokupnog našeg „sveta“ zavisi, tako, od očuvanja dva međusobno uslovljena pojma: porodice i falusa“ (Silverman:1992,14.) Silverman uočava da su osnovni preduslovi opstanka poznate nam zajednice neophodnost *vere* u dominantnu fikciju zajednice i njene primarne elemente (porodicu i falus kao vrhovni označitelj) odlučujući kako za konstituisanje subjekta tako i za funkcionisanje cele zajednice. Ukratko, vera u heteronormativnu porodicu, tradicionalno prisutnu u hrišćanstvu, i u moć Imena oca koji tu porodicu simbolički obeležava i štiti, osnov su oko koga se okuplja i sabira zapadna kultura, pričajući priču o toj porodici na mnogo različitih načina. Dominantna fikcija nalazi se u neprekidnom dijalogu i me-

đudejstvu sa drugim ideologijama koje konstituišu subjektivitet zapadnog društva (poput ideologija rase, klase, nacije itd.) ali presudno je da samo poljuljana vera u dominantnu fikciju i njene elemente, u zakon jezika Oca i zakon srodstva, dovodi u pitanje širu društvenu strukturu zajednice. U tom smislu „invalidnost“ porodičnog koncepta pojavljuje se u ovim romanima kao metafora političke krize zajednice i društvene hendikepiranosti uopšte – sin narator u potrazi je za svojim ocem upravo zbog toga što pokušava da prevaziđe stanje socijalne hendikepiranosti i političke paralize. Pitanje koje je interesantno za ovaj rad i razumevanje te portage jeste: Zbog čega sin nije u stanju das am prevaziđe krizu? Zbog čega je politika očinstva u svom punom delovanju neophodna da se paraliza prekine? I da li će ovakva demonstracija značaja očinstva doprineti stvarnom rešavanju porodičnih i društvenih problema očinstva i zajednice?

Umetnik, lekar i vojnik tri su očinske figure koje nam se u ova tri romana predstavljaju na fonu svedočenja traume raspada zemlje i izgubljene porodične idile. Predstavljane politike očinstva određeno je dakle profesijom oca i javnim značajem te profesije, kao i različitim profesionalnim (dakle javnim) delanjem očeva, onako kako to delanje svedoče njihovi sinovi. Gubitak porodične funkcionalnosti kao i zemlje se svedoči, pak, u skladu sa društveno-političkim događajima koji traumu kontekstualizuju post-festum, naknadno, u okviru dominantne kulture sećanja/zaborava koja se u svakoj od država post-Yu prostora konstituiše na drugačiji način. Svaka od predstavljačkih strategija politika očinstva ima dakle svoju posebnu ideo-lošku specifičnost i političke aspekte koji zavise kako od državnog i društvenog konteksta u kome su romani nastali tako i od same profesije očeva (ili očinstva kao profesije?) koja se u tim romanima predstavlja. U tom se kompleksnom odnosu porodica iznova (i relativno tradicionalno) označava kao probno i problematično mesto paradoksalnog susreta javnog i privatnog, a očinska tj roditeljska funkcija se naizmenično predstavljaju kao stvar od strogo ličnog i/ili izuzetnog društvenog značaja. Figura oca vezana je u sva tri romana za istaknutu profesionalnu odgovornost budući da svako od zanimanja koja su navedena (umetnik, lekar, vojnik) ima ključnu ulogu u životu zajednice i njegovom simboličkom (samo)predstavljanju. Politike očinstva predstavljene su kao politike (ne)odgovornosti, bilo da prošlim istorijskim i političkim događajima „konkretni“ biološki očevi narratora doprinose posredno ili neposredno. Politike očinstva predstavljene u ovim romanima istovremeno su politike biloškog i simboličkog tipa: reč je o figurama biloških očeva koji su u okviru svojih zajednica, zahvaljujući profesionalnom angažmanu, zapravo i figure od javnog značaja, i koji su, na izvestan način, upravo posredstvom profesionalnih aktivnosti, odredili tok onih istih istorijskih događaja o kojima bi trebalo da svedoče.

Uloga umetnosti ili: post-socijalizam Miletete Prodanovića

Zadužen za lepo, onostrano i metafizičko; za pozlatu i pigmente koji se dobijaju iz retkih, čudnih i skupih supstanci umetnik (tačnije, slikar) je taj koji – iz više razloga – u romanu *Ultramarin* Miletete Prodanovića stoji na granici svetova. Prodanović na ovaj način odmah pozicionira očinsku figuru kao figure granice – ova pozicija biće bitna i za ostala dva romana o kojima je reč alii za samo razumevanje prividno lirskog-esejističkog kazivanja Prodanovićevog sin-naratora. Dve stvari su odmah jasne u romanu: sin od oca traži pomoć u razumevanju haotičnih vremena kojima prisustvuje a pomoć dobija u vidu pouka iz umetnosti:

„Pouči me, oče, gde god da si, dovikni mi sa druge strane mora,
kako se uzdići iznad (...) pozverenja (...)

On bi, isto tako, ne izgovarajući ni reč, uzvraćao pitanjem: pa zar to nisi video? Seti se, kada se najednom, iza krivine, sa blagog prevoja, ukaže Sijena – nije li to odgovor?

I vidim grad rasut na uzvišenju (...)

Vidim i očeve platno na počasnom mestu u jedinoj sobi našeg starog stana visokih tavanica i iskrpjениh prozora, sliku koja je kasnije nestala, preselila se u neki tuđi dom. (Prodanović:2010, 103.)

Prepoznatljiv je enterijer građanske socijalističke klase kako u ovom tako i u drugim odlomcima iz Prodanovićevog romana u kojima se oslikava skromni SFRJ konzumerizam u usponu (opis francuskih kola amio 6) pomešan sa patinom građanske tradicije (stari stan visokih tavanica) i humaniistički orjentisanog napora da se sačuva privid dostojanstva (iskrpljeni prozori). Prodanović je, uostalom, bio prvi medu srpskim postmodernističkim piscima koji je još 1992. godine upozorio, svojim romanom *Pas prebijene kičme*, na rastakanje i (samo)uništenje građanske klase, na njenu konačnu predaju koja je i tada, kao i u romanu *Ultramarin*, bila protkana lekcijama iz estetike.

Upitajmo se čemu služe te lekcije? Figura oca figura je granice između života i smrti, rata i mira, prošlosti i budućnosti ali građanske i revolucionarne tradicije, hibridno spojene u nasleđu SFRJ socijalizma te post-socijalizma, kao i granice evropskog i balkanskog kulturnog identiteta koji se u *Ultramarinu* nomadski ogledaju jedan u drugom kroz vekove. Pišući o Žižekovom konceptu Balkana i o nasleđu revolucije koja je dovela do stvaranja SFRJ Tatjana Jukić ističe kako je concept Balkana, u Žižekovom, alii njenom, viđenju nestabilan, pokretan, mobilišući:

„Balkan stoga, pokazuje se, označva prije svega izmeštanje; on je svediv na izmještanje, na metonimijski pokret imaginarijem Evrope (...) Ako se Balkan događa, onda je to kao mobilizacija; ono što se mobilizira jeste sama Evropa, s obzirom na to da uopće zamisao o Evropi, čini se, ovisi o ekspanzivnom radu te metonimije.“ (Jukić: 2013, 249.)

Ovakav je i Balkan u lekcijama iz estetike kojima prisustvujemo u *Ultramarinu*. Nomadska priča o porodičnom putovanju u Italiju smešnim francuskim kolima zvanim AMI 6 istovremeno je priča o Balkanu koji mobiliše i koji je mobilizovan od strane Evrope; a renesansna se kultura javlja kao hibrid onih večitih interkulturnih delovanja i razmena koji bizantijske freske povezuje sa remek-delima italijanskih majistora a u okviru koje nema mesta administrativnom pitanju EU integracija o evropskom kulturnom identitetu post-jugoslovenskih kulturnih prostora. Balkanski pa i jugoslovenski identitet prvo oca pa sin-naratora je stoga pre svega kulturno definisan; on je kosmopolitski i internacionalan na onaj način na koji građanska kultura shvata umetnost u njenom punom modernističkom značenju – komodifikacija jugoslovenske verzije revolucije na izvestan način ide u susret „zabranjenim“ građanskim potrebama. Kulturni identitet koji se uspostavlja u *Ultramarinu*, posredstvom politika očevog podučavanja, nije otuda identitet vezan za nasleđe revolucije, iako je sam otac naratora bio njen učesnik; on je paradoksalno vezan za secesijsko-baroknu arhitekturu zgrade (sazidane pre Drugog svetskog rata) u centru Beograda u kojoj je smešten očev atelje i za najbolju liberalnu tradiciju građanskog kosmopolitizma koju čak ni nova dešavanja na prostorima Balkana nisu uspela da revolucionarizuju.

Opasnost po projekat komunističke utopije ovde se iznova sasvim jasno vidi budući da je „raspad Jugoslavije bio prije svega kolaps socijalističkog projekta: to je bio simptom neuspjeha socijalizma da dekonstruira etničke i nacionalne identitete u skladu sa internacionalzacijском politikom marksizma (...) što je ujedno signal da se obnavlja patrernalistička, edipska logika“ (Jukić, 256.) Ujedno ovaj kolaps odražava se i na samu pripovednu strategiju Prodanovićevog romana. Hibridni post-socijalistički pejzaž u kome se odvija *Ultramarin* svedoči mnogo više o tradiciji građanskog rata izazvanog međusobno sukobljenim nacionalnim tenzijama nego o tradaiciji revolucije. U tom je pejzažu umetnost po sebi, uprkos svom povlašćenom statusu, često samo prozirni, nepostojani veo kroz koji se naziru odsjaj bizarnih i nasilnih vremena građanskog rata, gvelfa i gibelina nekada, u renesansnoj Italiji, ili srpskih nasilja na prostorima bivše Jugoslavije na kraju dvadesetog veka: potrebno je posebno istaći epizode vezane za očevo profesionalno iskustvo u Peći i sukob Srba i Albanaca na

Kosovu (Prodanović, str. 116.) kao i scenu u bolnici za mentalno obolele u kojoj se otac iznenađeno suočava sa hospitalizovanim mladićima koji su se sa rata vratili u Beograd, ratnu pozadinu, kao zauvek mentalno oštećeni (Prodanović, str. 167). Ove epizode vode priču ka politici samosuočavanja i denafikacije mada je to ono čemu je otac samo posredno podučavao sina:

„(...) za razliku od Leonarda da Vinčija koji je, perom, zabeležio likove pogubljenih u zaveri Pacijevih, otac neće nacrati te prizore, otac će se i u tim časovima, znam, vraćati onom predelu iza Batistinih i Federikovih kontura, kupastim brdima tako sličnim vidokrugu njegove rodne kuće, postepenom pretvaranju rumenla zore u plavetnilo...“ (Prodanović:2010,99.)

U Prodanovićevom romanu jugoslovenski identitet nije dakle revolucionarni već građansko-liberalni, u tom smislu post-socijalizam razotkriva se kao nerešeno stanje u kome nema aktivnog otpora nasilju novog građanskog rata niti neoliberalnih tranzicijskih zločina. Očeve lekcije iz estetike u pojedinim slučajevima su i lekcije iz etike ali ne one revolucionarne. One se mogu shvatiti i kao lekcije unutrašnjeg egzila, očuvanja unutrašnjeg dostojanstva i pokušaja da se izbegnu nova razaranja ljudskih dobara i života što je – izvesno – jedna od opasnosti internacionalizacije širenja revolucije. U konačnom balansu sin potvrđuje snagu eskapističkog očevog diskursa kao snagu diskursa brige-za-druge:

„Ne, nisu, oče, pogrešne te lekcije koje sam nenametljivo dobijao, odrastajući, i sada, na adresi koja nije moja, dok osluškujem odjek koraka u hodniku zgrade, u času kada svaki prolaznik može biti vojni pozivar, svaki lift koji se bučno zaustavlja nosi plavi koverat sa uputom za blato, za rov, ja zapravo nisam tu, ja sam u Italiji, u smešnom kockastom automobile ami 6 brek registarskih tablica BG*103-692 (...)“ (Prodanović, 91.)

Realnost post-socijalizma ovakvim je politikama očinstva –nesumnjivo – donekle ublažena i odložena. U tom diskursu jugoslovenski se identitet re-konstituiše ne kao revolucionarno-kosmopolitska utopija već kao liberalno-građanska vera u poredak, pravednost, poštenje, obrazovanje, kreativnost, kosmopolitski duh i njegov pacifizam. Ako imamo u vidu da se Štefan Cvajg, verujući u takvu Evropu, ubio posle početka Drugog svetskog rata pravo je čudo da je otac u *Ultramarinu* doživeo duboku starost. Još veće je čudo da njegov sin nije odbacio njegovo učenje. Čini se da je medijacija između privatnog i javnog ovde postignuta dok je politika očinstva pokazana u svojoj kanonskoj i kanonizovanoj slici: istovremeno učitelj i zaštitnik, otac uspeva da ostvari emotivnu bliskost sa sinom id a se realizuje u javnoj sferi, zahvaljujući specifičnosti svoje kontemplativne profesije, zadužene za očuvanje i uspostavljanje duhovnih vrednosti zajed-

nice. U tom smislu politike očinstva u *Ultramarinu* insistiraju na jednom kontinuitetu, kulturološkom, istorijskom i ideološkom, koji je skoro pa nezamisliv na balkanskim prostorima. Iskrena, nepokolebljiva vera u taj kontinuitet i u umetnosti samu, koju ne uspeva da korozira nikava civilizacijska moda niti da poremeti volja za političku moć, skrivena je snaga Prodanovićevog doslednog, starovremskog oca – čoveka sa srbijanskog sela koji zapravo nikada nije zaista pripadao klasi za čiji se opstanak svojim lekcijama zalaže.

Profesija lekar ili: Ateizam *vice versa* multikulturalnost u autobiografskoj prozi Miljenka Jergovića

Roman *Otac* Miljenka Jergovića objavljen je premijerno 2010. godine u Beogradu. Roman *Otac* nije nikad objavljen u Hrvatskoj. Po rečima samog autora on nije nikada ni imao namjeru da objavi ovaj roman posvećem traganju za likom već mrtvog oca u zemlji u kojoj živi i čiji je državljanin. Naravno, ova je odluka začudna sve do onog trenutka kada se u romanu ne otkrije da naratorov otac, iako sklon i podložan pritiscima, nikada nije prihvatio političku ideologiju ustaškog pokreta. Jergovićev menja tradicionalnu distribuciju ideoloških uloga i zahteva u romanesknom pripovedanju u ovom svom tekstu: ideologija rasne i nacionalne netrpeljivosti nasleđuje se u Jergovićevom romanu po ženskoj liniji a njeni su predstavnici naratorova baba kao i tetke po ocu koje zbog svoje privrženosti režimu NDH moraju 1945. godine da napuste Jugoslaviju i otpotuju za Argentinu:

„Bračna nesreća i frustracija moje babe Štefanije fatalno se potrefila sa bračnom nesrećom i frustracijom Hrvatske i hrvatskog naroda u karađorđevičevskome kraljevstvu. Od tada, njezin je život, a zatim i život njezinog slaboga sina, mog oca, bio trajno ucijenjen državnim prilikama i političkim promijenama.

Ne znam kako bi bilo da je bilo drugačije.

Znam samo da onda ovo ne bih bio ja.

Da me je mogao voljeti, ili da je imao čime, da se znao otrgnuti od onoga što mu je životnim okolnostima bilo zadano, ne bi bilo ni ovog oproštaja. Ali ne bi, prepostavljam, bilo ni one vrste mogu interesovanja za politiku i za povijest dvadesetog stoljeća, uglavnom balkansku i jugoslavensku, koje je upisano u većinu toga što sam napisao, u knjigama ili u novinama. Da nije tog puzzlea koji se tako savršeno uklopio, načinjenog od povijesnog zla i private nesreće, sigurno bih bio drugačiji pisac, ako bih uopšte bio pisac.“ (Jergović:2010, 96.)

Narator teksta pokušava da izvaga ulog prošlosti i ulog budućnosti u svom životu, u zemlji in a prostoru još uvek posednutom političkim demonima. Kao predstavnik potisnutog, ali slobode željnog, modela maskuliniteta on svoju slobodu nalazi u priznanju sopstvenog kukavičluka, u pokajanju zbog svoje slabosti, u preispitivanju moguće budućnosti, i to one budućnosti koja bi iznova postavila pitanje jugoslovenskog identiteta kao onog koji zaslužuje osvajanje nekada postojećeg ali izgubljenog društvenog konsenzusa. Kako bi preispitao još jednom to nasleđe narrator pravi detaljan i lirsko-ironični imaginarij pada komunističkog režima i raspada zemlje; on nabraja dragu ikonografiju sopstvenog smušenog detinjstva poput Eurorema ili prvih televizora; on detaljno opisuje topografiju Sarajeva i okoline koju upoznaje zahvaljujući očevim lekarskim vizitama i kroz tu topografiju predočava transformaciju multikulturalnog u ratni pejzaž Bosne i Sarajeva tokom devedesetih godina dvadesetog veka.

Narator time ukazuje na jedan širi, balkanski i regionalni, postkomunistički i tranzicioni problem predstavljanja maskuliniteta u jednoj zajednici koja je prošla kroz trauma raspada zemlje i prolazi kroz nove traume tranzicionih i integracijskih procesa. Biti piscem za narratora Jergovićevog romana znači nositi se sa nasleđenim alii sopstvenim osećanjem krivice i nelagode, nikada prevaziđenim grehom građanskog porekla koje se u komunističkom režimu smatra izdajničkim. Čak i posle pada tog režima i raspada Jugoslavije osećaj te krivice i nelagode ne prestaje – pristojni su uvek zbog nečega krivi, ovoga puta zbog toga što ne uživaju u blagdetima svog nekada pogrešnog porodičnog porekla u zemlji koja postaje pravo mesto za slavljenje i prihvatanje tog porekla – hrvatskog, građanskog, katoličkog, in a kraju, ustaškog koje u zavet porodici ostavlja baba Štefanija. Naratorov otac, iako opisan kao slab i povodljiv, neodgovaran i nelojalan otac, odbija da se na bilo koji način uključi u totalitarni ideoološki režim koji zastupaju njegova majka i sestre – ideju nacionalne i klasne jednakosti narrator uči koliko od njega toliko i od svoje majke i njenih roditelja: „Polazeći od različitih porodičnih, ideooloških, pa i sudbinskih prepostavki, moji su razdvojeni roditelji, kao i moja nona, bili uvjereni da gotovo i nema ničeg važnijeg u odgoju djeteta nego naučiti ga kako su svi ljudi jednaki i kako nitko nije bolji ili pametniji zato što je ove ili one nacije.“ (Jergović:2010, 54.) Ove ideje drži se naratorov otac i tokom opsade Sarajeva, kao i u onim danima koji joj prethode, već zatrovani verskom i nacionalnom mržnjom. Na svoj tih i uporni način otac odbija da uzme učešća u bilo kom političkom dešavanju koje mu može doneti dobrobit ali koje je u sukobu sa unutrašnjim zovom njegove profesije, sa voljom i predanošću lečenja ljudi. Svi ljudi. Otuda mnogi, kaže narrator, za ovog Hrvata misled a je Srbin, budući da on ne odustaje da leči siromašne selja-

ke na Romaniji i Sokocu, a među njima ima najviše onih koji su Srbi. Ipak, sin mu to nije oprostio:

„Nije podnosio plave koverte.

Nije dopuštao da mu pacijenti donose skupe darove. (...)

Kao doctor bio je tako dobar da mu se činilo kako onda i u svemu drugome može imati mirnu savijest. A nije je imao, pa bi u bolnici radio još više, ne bi li je stekao.

Od svega drugog, od vlastitog života, pa onda i od mene, u stvarnome i metaforičnom bežao je u medicine.“ (Jergović,56.)

Figura oca konstituiše se tako u Jergovićevom romanu kao tragična figura koja biva prinuđena da u izboru između svog javnog i porodičnog delovanja žrtvuje roditeljsku ulogu zarad ispunjenja svih zadataka one javne, posvećene čovečanstvu i dobrobiti šire zajednice. Na posredan se način, tako, u Jergovićevom romanu metafora očinstva razotkriva kao metafora ljubavi prema društvenoj zajednici i brizi za nju; tragičnost te metafore je u tome što ona uvek simbolizuje neuspeh „medijacije između porodice i zajednice, medijacije koja uvek zavisi od očinstva shvaćenog kao raskršća između privatnog i javnog, čvorišta zamišljenog tako da bi istovremeno trebalo da bude i podvojeno i u harmoniji“ (Weineck, 44.) Otac se u svetskoj književnosti često prikazuje, koga kod Kafke npr., kao onaj koji greši u svom javnom delovanju, vrednovanju i odlukama. Kod Jergovića reč je ocu čije se društveno delovanje u istorijskoj perspektivi potvrđuje kao pozitivno i otvoreno za društvene promene; kao ono koje čak podupire one društvene promene koje su od dobrobiti za zajednicu a sprečava ili neutrališe one koje su od štete za opšte dobro i predstavljaju društveno zlo. Ipak, iako sasvim nefistički, otac u Jergovićevom romanu ne ispunjava svoju roditeljsku ulogu: iz perspektive sina on propušta da je ispuni i obavi onako kako bi trebalo. Politika očinstva u *Ocu* potvrđuje neuspeh očinstva u posredovanju između javnog i privatnog: očinstvo, po Jergovićevom pripovedaču, može ispuniti kao bi trebalo samo jednu od svojih mnogobrojno društvenih uloga – ili intimno porodičnu ili javnu i društvenu. Ili, što je najčešći slučaj – niti jednu kako bi trebalo.

Politike očinstva u romanu *Otac* suočavaju nas sa lagatom, neprimetnom transformacijom odsutnog živog u prisutnog mrtvog oca: frojdvaska situacija koju bi sin-narator rado porekao. Sin-narator u potrazi je za konačnim oslobođenjem od usuda porodičnog porekla i krivice, u želji da se najzad preobradi u vulka samotnjaka koji nikome nšta ne duguje:

„Očevom smrću ugašena je sarajevska loza Marka Jergovića, kockara i poštara, rodom iz Ličkog Lešća. Na svijetu nema ni jednog živog Jergovća koji bi mi bio neki rod.“ (Jergović:2010, 159.)

Starozavetni ton kojim se završava Jergovićev roman protivureči dosledno ateističkim stavovima iznesenim u tekstu, ostavljujući nas u nedoumici da li je reč o konačnoj (društvenoj) apokalipsi ili novom stvaranju sveta. Mešavina tuge i olakšanja koja prožima završne redove romana odavanje je pošte ocu koji nije ispunio svoj roditeljski dug prema sinu ali jeste onaj prema čovečnosti. Taj paradox, koji bi sin tek trebalo da prihvati u potpunosti, čini ga usamljenikom koji odbija da ponovi greške sopstvenog oca. Pitanje porekla se na taj način suspenduje do daljnog kao i pitanje primopredaje društvene moći i odgovornosti. Možda bi porodično nasleđe post-jugoslovenskih i jugoslovenskih istorijskih sukoba konačno trebalo da se ispriča iz perspektive nekog ko nema ili nikada nije ni imao – porodicu?

Ratni zločini ili: Zašto je u romanu Gorana Vojnovića objašnjenje koliko potrebno toliko nemoguće

Roman *Jugoslavija moja dežela* Gorana Vojnovića ukazuje na krizu očinstva kao na jedan od ključnih simptoma krize maskulinitete u regionalu. U ovom romanu, međutim, zahvaljujući očevoj vojničkoj profesiji metafora očinstva nedvosmisleno se povezuje sa metaforom vlasti i vladanja dok kriza očinstva označava krizu postojećih režima, krizu vlasti i krizu odgovornosti te vlasti, permanentnu nestabilnost i smenu vladajućih režima na prostorima bivše SFRJ. Jasno je da se ovde radi ne samo o propasti posredovanja izmeu javne ipravatne funkcije očinstva, već i o pogrešnom razumevanju tih funkcija koje nas vode ka konstituisanju oca kao ratnog zločinca sa prostora bivše SFRJ, zapravo kao pripadnika srpskoh zločinačkih trupa, koji na kraju romana sam sebi presuđuje izvršivši samoubistvo.

Ta se presuda ne dešava, međutim, pre konačnog suočenja sa sinom koji uporno i strpljivo traga za ocem od trenutka kada posumnja da on nije mrtav id a je, štaviše, aktivno učestvovao u ratu. Roman otkriva postojanu mrežu veza i odnosa u strukturama moći koje samo naoko gube svoje prvobitne ideoološke predznake – predstavnici obaveštajnih i vojnih službi bivše SFRJ zapravo čine političke elite novih neoliberalnih kapitalističkih država na prostorima bivše Jugoslavije. Put od sina ka ocu pažljivo je nadgledan i šifrovan; dešifrovanje situacija i poruka, kao i novih profesija i imena nekada „običnih“ ljudi i porodičnih prijatelja iz multikulturalnog okruženja u Puli biće najveći izazov i iznenadenje naratoru romana, na putu njegovog (samo)oslobođenja.

Mitologija jugoslovenske porodice rekonstruiše se i u ovom romanu oživljavajući scene iz kasnih osamdesetih prošlog veka – na početku ro-

mana u istarskom gradu svi se spremaju za leto i niko još ne sluti kakve će promeni uneti u život nacionalno mešanog bračnog para nagla vest o prekomandi za Beograd. Kružna struktura romana dovodi naratora na kraju romana ponovo u Pulu, gde on u potrazi za očevim grobom biva suočen sa parodoksom očeve poslednje želje: onaj koji je ubijao u ime srpskih nacionalističkih „interesa“ tražio je da bude sahranjen na čuvenom internacionalnom mornaričkom groblju, upravo tamo gde srpskih imena na nadgrobnim pločama gotovo da nema. Kako bi se ispunila poslednja želja ovog ratnog zločinca svi prijatelji iz nekadašnjih obaveštajnih službi SFRJ ponovo su se organizovali, sarađujući:

„Muškarca koji me je zvao da kaže da je moj otac sahranjen baš tu, na tom groblju, ništa nisam pitao, ali već sam tada bio ubeđen da je upravo to bila ona poslednja želja koju je Nedeljko Borojević ispunio kapetan Emir Muzirović.“ (Vojnović:2012, 279.)

Narator zatiče nadgrobnu očevu ploču sa novim, šifrovanim, imenom. Umesto Nedeljko Borojević na ploči piše ime Tomislava Zdravkovića, „ime koje je poslednji put sakrilo mog oca od istine o njegovim zločinima“ (Vojnović, 279.). Istovremeno, to ime ukazuje na predistoriju narastajućeg a potisnutog nacionalizma u SFRJ: to je ime jednog od čuvenih pevača srpske narodne muzike, ikone kafanske kulture, čije je pesme Nedeljko Borojević, seća se njegov sin, uvek pevao u časovima svojih teških pijanstava u Puli dok ga je njegova žena, Slovenka, učutkivala kako ne bi „probudio dete“.

Moglo bi se reći da je samo igra kriptografije ono što vezuje Vojnovića sa postmodenističkim poetičkim nasleđem pripovedanja: ovaj mladi pisac predstavlja politike očinstva pribegavajući obnovi realističko-naturalističkog narativnog modela, karakterističnog za nove generacije pisaca u regionu, kojim dominaju dijalazi i lirska atmosfera. Bilo bi uzaludno baviti se prepostavkama u kojoj je meri ovaj tekst autobiografski id a li verodostojnost činjenica podržava ubedljivost priče. Radi se o nečem sa svim drugom – Vojnovićev tekst mogao bi se čitati, uprkos svojoj realističnosti, kao alegorija jednog nerazrešenog generacijskog stanja, kao zamrznoti kadar generacijskog obračuna koji se nije mogao dogoditi iako je bio neophodan. Narator u sceni susreta sa svojim ocem u bečkoj kafani metaforično nazvanoj Stomach odustaje da razume i time na bilo koji način opravda svog oca. To ga ipak ne oslobađa krivice:

„Nakon povratka iz Beča, u mislima sam se često upoređivao sa Nedeljkom, prepoznajući se u njemu i prepoznajući njega u себи, i sve češće sam razmišljao o tomer koliko smo slični. On je bio odbegli zločinac a ja napušteni heroj kojeg preplavljuje osećaj da ga je život kaznio na isti način kao njega njegov. Obojica smo se, naime, krili od ljudi i bili zatoče-

ni u mračnim laverintima svog unutrašnjeg sveta, kao da izdržavamo istu kaznu. Zato sam bezbroj puta pomislio da je njegov zločin i moj zločin, i to polako prihvatao, kao što sam svih tih godina prihvatao sve što mi je život donosio. (...) Naslućivao sam da me je progutala velika (...) samoća za koju sam nerkada verovao da u nju mogu da upadnu samo ljudi koje proganjaju tako veliki gresi kakvi su bili Nedeljkovi. Ali sada, dok sam tumarao kroz Nedeljkovo prazno sklonište, uzalud tražeći izlazna vrata, shvatio sam da je ta samoća njihova najpogubnija zaostavština, i da ona polako postaje samoća svih nas koji ostajemo posle njih, i sanjamo o sopstvenoj nevinosti.“ (Vojnović, 274–275.)

Politike očinstva u Vojnovićevom romanu tiču se, tako, pogubno shvaćene uloge očinstva i posledica te greške – izgubljenog balansa, izmanknutog oslonca, zauvek poremećene ravnoteže koja je obeležila ne samo učesnike poslednjeg građanskog rata na prostorima Jugoslavije već i one koji nisu bili učesnici već nevoljni svedoci i donekle žrtve. Ono što Vojnovićev roman donosi kao novinu jeste uvid u to da je ravnoteža u toj meri poljuljana da se ne može smatrati da je bilo ko na prostorima bivše SFRJ nevin. Nevin nije, otuda, ni sin-narator ni same žrtve.

Distorzija i mutacija razumevanja očinstva i njegove uloge u javnom prostoru nacionalne zajednice uzrok su raspada SFRJ u kome su učestvovali upravo oni koji je trebalo da ga spreče. Za neupućene ovakav istorijski rasplet ostaje zagonetkom, a u te neupućene ubraja se i Vojnovićev sin-narator, koji na kraju romana ostaje bez pravog očevog odgovora na pitanje da li je život na prostorima SFRJ moguće nastaviti onako kako ga pamtimo u našim sećanjima na multikulturalno i multinacionalno detinjstvo ili je po sredi neka sasvim nova praksa društvenog organizovanja. Odgovor mu ne daje ni njegov otac ni ratni zločinac u koga se njegov otac pretvorio: između ova dva identiteta sin ostaje paralisan u svom pokušaju da nastavi sa „normalnim“ životom koga više nema.

Bez političke i društvene orijentacije

Možda se tu krije odgovor zašto se baš 2010. godine počinju umnožavati tekstovi u kojima se nanovo uspostavlja potreba da se preispitaju politike očinstva na prostoru bivše SFRJ. Posle kratkog zanosa jugonostalgiјe počelo je preispitivanje projekta post-yu kulturnog prostora: pojavila se potreba da se jasno i glasno kaže šta se zapravo misli o jugoslovenskom identitetu, o njegovom imaginariju i njegovom nasleđu – sinovi su jasno artikulisali pitanje svog nepripadanja kao pitanje svoje jugoslovenske prošlosti, kao pravo da se prizna istorijsko iskustvo života u i sa SFRJ koje je odbacivano i prečutkivano a bez koga se nije moglo raspraviti pitanje

novih političkih identiteta. Takođe, bitno je naglasiti, reč o naratorima-sinovima koji na indirektn način afirmišu istinu svog pređašnjeg, zaboravljenog ili potisnutog jugoslovenskog identiteta i od očinskih figura zahtevaju između ostalog odgovor in a to kako su se te očinske figure odnosile prema sudbini i budućnosti tog jugoslovenskog identiteta, ne samo kao individualnog političkog opredeljenja, već i kao kolektivnog a izneverenog političkog projekta.

U toj brizi za budućnost jugoslovenskog nasleđa u postjugoslovenskim vremenima javni prostor brigovanja repatrijarhalizovan je: on je i dalje, i naglašenije nego pre, namenjen nasleđivanju po muškoj lozi – briga za dobrobit zajednice (ili odustajanje od te brige!) prelazi sa oca na sina, u staroj dobroj tradiciji patrijarhata i njegovog običajnih prava. Novi sin-narator ne želi, međutim, da bude tek tako iniciran ni u jednu dobro pozicioniranu društvenu, klasnu, nacionalnu ili versku grupu na hibridnim postjugoslovenskim prostorima. Kajući se zbog odluka donesenih u prošlosti ovaj novi tip angažovanog maskuliniteta želi da preispita odsustvo svoje društvene i političke orijentacije, da prevaziđe svoju političku paralizu i istoriju regiona napiše iznova, preispitujući njenu hibridnost, njenu alternativnost i njenu porodičnost.

Nove politike očinstva, posebno ona predstavljena u Vojnovićevom romanu, upozoravaju da to nije ni lak ni izvestan zadatak. Propast tradicionalnog koncepta porodice dovodi u pitanje ne samo porodicu kao strukturu zajedništva već dovodi u pitanje smisao i ulogu roditeljstva: očinstvo preispitano u analiziranim romanima pokazalo se, naročito u ratnim vremenima, nedoraslo zadatku koje se tradicionalno pred njega postavlja a novi modeli očinstva još nisu imaginirani. Otuda ne čudi što se dvojica sin-naratora iz izabranog korpusa tekstova odlučuju za usamljenost i život van porodičnog kruga. Jergovićev i Vojnovićev sin-narator u procesu preispitivanja prošlosti i otvaranja mogućnosti novih društvenih praksi „normalnog“ života na prostorima nekadašnje Jugoslavije postaju vuci samotnjaci koji se unapred odriču roditeljske uloge. Štaviše, od kaknonizovane slike u *Ultramarinu* do završne scene romana *Jugoslavija moja dežela* put je poguban po tradicionalno shvatanje očinstva kao zadatka koji povezuje javni i privatni prostor kroz konstituisanje figure oca-kaš- Vladara-i-zaštitnika. Uloga profesije u tom procesu još je interesantnija: upravo vojnik jeste onaj koji uništava humanističko nasleđe očinstva u potpunosti, kontaminirajući društvenu funkciju očinstva zloupotrebotom profesionalnog položaja. Za razliku od njega slike i lekar, odani kodeksu profesije i njenim vrednostima, ispunjavaju brižno svoj dug prema porodici i/ili zajednici uprkos društvenoj marginalizaciji svojih javnih uloga i krizi očinstva kojoj podležu.

Ozverenje društvene funkcije očinstva, da upotrebimo Prodanovićev neologizam, proces je koji se ubrzano odvija uporedno sa procesom gubitka političkog u savremenom svetu. U trenutku kada se političko ukida kao društvena praksa očinstvo gubi moć da garantuje bilo šta izuzev primene puke sile: metafora očinstva gubi svoj tradicionalni smisao koji je omogućavao uvid u kompleksne načine kodiranja političke moći koja se kontekstualizuje i u okviru zakona porodičnog srodstva i okviru zakona zajednice. Umesto toga na sceni je obezglavljeni očinstvo, očinstvo koje ne može više vladati ni sobom, ni porodicom, ni zajednicom, budući da je u potpunosti pogrešno shvatilo svoj zadat i svoju sudbinu. Pitanje je strpljenja, poverenja i moći imaginacije da ovu situaciju promeni, da ponudi nove koncepcije očinstva i nove politike njegove demonstracije. U tom smislu sva tri analizirana romana ostavila su svoje čitaoce u iščekivanju pred nerazrešenom scenom poraza.

Napomene:

1) U književnosti regionala prvi koji je process rekonstrukcije detinjstva u SFRJ i jugoslovenske porodice obratio pažnju i umetnički efektno ga prdočio publici bio je Aleksandar Hemon čije prozne tvorevine takođe odlikuje ispovedna forma u prvom licu jednine muškog roda. Potraga Hemonovog junaka, prožeta je sećanjem na imaginarij izgubljene SFRJ ali je izmeštena u kontekst egzila i nomadskih identiteskih praksi. Figura oca, u smislu biološkog srodstva kod Hemona se ne uspostavlja kao bitna; umesto figure biološkog oca konstituišu se očinske figure koje određuju potragu naratora za novim identitetima.

Literatura:

- Vojnović, Goran. (2012) *Jugoslavija moja dežela*, Rende:Beograd
Jergović, Miljenko. (2010) *Otac*, Rende:Beograd
Jukić,Tatjana. (2013) „Od Žižeka prema postsocijalizmu“, u: *Komparativni postsocijalizam, slavenska iskustva*, ur. Maša Kolanović, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu:Zagreb
Frojd, Sigmund. 1981. *Totem i tabu, Odabranata dela Sigmunda Frojda, knj. IV*, prev. Pavle Mikelić, Novi Sad: Matica srpska
Prodanović, Mileta. (2010) *Ultramarin, Stubovi culture*:Beograd
Silverman, Kaja. 1992. *Male Subjectivity at the Margins*, Rotledge:New York&London, (Sve citirane delove teksta sa engleskog prevela T. Rosić)
Weineck, Silke-Maria. (2014) *The Tragedy of Fatherhood*, Bloomsbury:New York, London, New Delhi, Sidney (Sve citirane delove teksta sa engleskog prevela T. Rosić)

Tatjana Rosić

Politike očinstva i post-jugoslovenski kulturni prostor u romanima Milette Prodanovića, Miljenka Jergovića i Gorana Vojnovića

Apstrakt: Dinamika otac-sin odnosa oduvek je imala vrlo važno mesto u književnim opusima jugoslovenskih pisaca: ne samo zbog svog intimnog, porodičnog i psihološkog potencijala već i zbog ideološkog i društvenoj značaja koji ovaj ambivalentni odnos ima u tradicionalno maskulizovanoj kulturi regiona. *Posle 2000. godine u savremenoj posj Jugoslavenskoj književnoj produkciji iznova se prikazuje i preispituje dinamika otac-sin odnosa (Ultramarin srpskog pisca Milette Prodanovića, 2010; Otac hrvatskog pisca Miljenka Jergovića, 2010; Jugoslavija, moja dežela slovenačkog pisca Gorana Vojnovića, 2012).* Preispitivanje i nove reprezentacije politike očinstva vezane su za hibridno poimanje romana kao dominantnog književnog žanra ali, pre svega, za re-konstituisanje očinskih figura kao figura ideološke i etičke (ne)odgovornosti posj Jugoslavenskog kulturnog prostora. U radu se nove politike očinstva i njihova reprezentacija razmatraju u kontekstu suočavanja sa zajedničkom društvenom i ratnom traumom raspada Jugoslavije, s jedne, i u kontekstu kulture sećanja/zaborava koja se na prostorima bivše Jugoslavije uspostavlja, sa druge strane.

Ključne reči: maskulinitet, očinstvo, sin-narator, metafora, post-Yugoslovenski kulturni prostor, kultura sećanja

„Porodična idila“ na filmu: Politike predstavljanja porodice i roditeljstva u klasicima filmske umetnosti

Uvod

Mogućnost realističnog dočaravanja „živih“ prizora i fikcionalnog dramskog zbivanja još u najranijem periodu istorije filma podstakla je filmske stvaraoca na beleženje i rekreiranje prizora iz porodičnog života, koji će obeležiti sve važne žanrove filma kao dramske umetnosti. Prisustvo porodične tematike karakteriše, pored igranog, i etnološki/etnografski, antropološki, socijalni, propagandni i uopšte dokumentarni film. Svet animiranog filma, od klasičnog do modernog, bogat je motivima filmske porodice antropomorfnih životinjskih i stilizovanih ljudskih junaka. Možemo reći da istorija „ozbiljne“ filmske umetnosti, ali i takozvanog „zabavnog“ ili komercijalnog filma, koji na početku razvoja kinematografije i nisu bili tako strogo razdvojeni, sasvim sigurno predstavlja i dragoceno

---

* VŠLPUSS, Beograd/ University of Vienna; i.kronja@yahoo.com

kulturno svedočenje o shvatanju i ulozi porodice¹ u 20. i početkom 21. veka. Ovaj rad razmatraće istaknute primere iz istorije dokumentarnog i igranog filma koji se bave temom ljudske porodice, kao antropološke činjenice, civilizacijske tekovine, svojevrsnog ideoološkog predloška i dragocene dramske potke.

Porodica kao motiv javlja se još u veoma ranom dokumentarcu. Iako prve filmske zabeleške realnih zbivanja predstavljaju rani dokumentarizam, *pojam* dokumentarnog filma javlja se mnogo kasnije, prvi put u definiciji britanskog sineaste Džona Grirsona (John Grierson) iz 1926.: dokumentarac mora biti *kreativna interpretacija stvarnosti, koja mora imati kako estetski kvalitet, tako i jasno definisanu socijalnu ulogu, funkciju*; on mora doneti gledaocu informacije o socio-istorijskom svetu i biti više od kvazi-naučne rekonstrukcije realnosti². Istorijski dokumentarni film vezan je pre svega za ratni, propagandni i putopisni film, dok se savremeni dokumentarac, filmski i televizijski, kreće u širokom rasponu od filma/programa o raznim aspektima svakodnevice, do poetskog, stručno-edukativnog, komercijalno namenskog i autorskog kritičkog filma o socijalnim pitanjima, politici i ljudskim pravima, pored ostalih.

Dokumentarni film svakako u sebe uključuje narativne, dramske i režijske tehnike fikcijskog filma, ali njegovi događaji i akteri moraju, prema etičkoj konvenciji dokumentarizma, imati autentičan identitet i poreklo u društvenoj realnosti. Fotografska realnost dokumentarca, kao uostalom i igranog filma, može lako prikriti količinu intervencije autora i njegove aktivne konstrukcije veoma određenog pogleda na svet³ (i događaje u filmu). Ova konstrukcija zavisi i od učinka tehnologije, institucionalnih struktura koje predodređuju film (on može učestvovati u određenoj kulturnoj hegemoniji, biti manje ili više nezavisan, itd.), i svakako od ideooloških prepostavki datog dela, bio ih autor/ka/i svestan ili ne. Dokumentarni, kao i igrani film, poseduje sopstveni *ideoološki okvir*, i nikada nije „nevin“ u predstavljanju realnosti:

„Ideologija jeste skup ideja i reprezentacija kojima ljudi kolektivno osmišljavaju svet i društvo u kome žive. Treba razlikovati ideologiju uop-

1 Opšti pojam porodice podrazumeva “društvenu zajednicu osoba u krvnom srodstvu ili u bračnim vezama, koje zajednički žive. Uobičajeno se ima na umu prvostepena krvna ili zakonska veza. Ako okupljeni članovi stoje u višestepenim vezama, govori se o *zadruzi*, koja je uglavnom isčeza u većini visokorazvijenih i urbanizovanih zemalja. Psihološki značaj porodice oduvek je bio naglašavan, a proučavanje mehanizama njenog uticaja na pojedinca započela je psihoanaliza“. Krstić, Dragan: PSIHOLOŠKI REČNIK, IRO“Vuk Karadžić“, Beograd 1988, str. 443.

2 Izvod, John, Kilborn, Richard: *The Documentary* (42–49). World Cinema, ed. by John Hill and Pamela Church Gibson, OUP, Oxford, NY, 2000, str. 42–43.

3 Izod, J., Kilborn, R.: *The Documentary*, str. 44.

šte od partikularnih ideologija. Ideologija je karakteristična za sve ljudske zajednice, ali je određena ideologija specifična za datu kulturu i određeni istorijski trenutak. Sve ideologije razvijaju se u odnosu na konkretnе, materijalne okolnosti ljudskog života – one su način na koji se stvara znanje u datim okolnostima. Nema garancije da će ovo znanje posedovati apsolutnu istinitost – štaviše, svaka je ideologija po definiciji parcijalna i limitirana (što nije isto što i reći da je „lažna“). U isto vreme, nema načina na koji se može misliti svet izvan ideologije, i u tom smislu, svaka *analiza ideologije* jeste i sama po sebi *ideološka*⁴ (podvukla I.K.).

Reprezentacija porodice, shvaćene pre svega u *modernom* smislu⁵ – istorijski gledano, moderno doba savremeno je pojavi i razvoju same kinematografije – unutar dokumentarnog i igranog filma odraziće tako ideološke, socijalne, naučne i estetičke preokupacije svojih autora i svoga vremena. Naša analiza primera porodične idile, koji u navedenim klasicima filmske umetnosti (i primerima savremenog filma) imaju istovremeno krajnje istorično, ali i značenje svojevrsne „antropološke univerzalije“, koja na porodicu „gleda kao na neku vrstu neorganskog tela jedinstvene ljudske suštine ili prirode ... na jedinu i jedinstvenu konstantu ljudskog društva“⁶, uključiće u sebe kako morfološku, estetičku analizu filmskog oblika iz klasične teorije filma, tako i kulturološku i ideošku dimenziju reprezentacije, kakve dominiraju u savremenim studijama filma.

Prva filmska beba: Građanska porodica u ranim delima braće Limijer

Prva filmska porodična idila trajala je samo 47 sekundi! Ona se, većovali ili ne, pojavljuje već u prvoj seriji kratkih nemih filmova vlasnika fabrike fotografiskih aparata iz Liona, Francuska, Luja (Louis Lumière, 1864–1948) i Ogista Limijera (Auguste Lumière, 1862–1954), pronalazača *kinematorgrafa*, uređaja za reprodukovanje (snimanje, razvijanje i prikazivanje) životnih zbivanja putem pokretne fotografije. Prva javna projekcija filmova braće Limijer sa naplatom ulaznica označava zvaničan početak filmske umetnosti, 28. Decembra 1895. u Indijskom salonu Grand kafea na Bulevaru de Kapisin u Parizu. Urgencija sa kojom su imućni poslovni ljudi braća Limijer već u prvoj grupi svojih proto-filmova požurili da prikažu jedan i potom još nekoliko „živih prizora“ iz porodičnog života sopstvene, građanske klase svedoči o njegovoj antropološkoj i kulturnoj važnosti.

4 Dyer, Richard: *Stars*. BFI, London, 1998, str. 2.

5 Videti: Milić, Andelka: *Sociologija porodice*. Čigoja štampa, Beograd, 2007.

6 Milić, A., op. cit., str. 40.

Američki teoretičar filma Džejms Monako (James Monaco) u svojoj studiji *Kako čitati film: filmovi, mediji i multimedija* (2000) ističe široko zastupljeno stanovište unutar istorije filma, po kome se radovi francuskih filmskih autora sa početka ere nemog filma, Luja i Ogista Limijera i Žorža Melijesa, mogu uzeti kao paradigme dva osnovna principa filmskog stvaralaštva: *realizma i fantastike*:

„Braća Limijer ušla su u polje filma preko fotografije. Ona su u svom novom pronalasku videla izvanrednu mogućnost za reprodukciju realnosti, i stoga su njihovi najupečatljiviji filmovi jednostavno beležili slike događaja: voz koji napušta stanicu la Siota, radnici koji izlaze iz fabrike foto-aparata Limijer. Bili su ovo jednostavni ali izvanredni proto-filmovi. Oni nisu pričali priču, ali su toliko uspešno reprodukovali mesto, vreme i atmosferu da je publika željno hrnila i plačala da vidi taj fenomen. S druge strane, Melijes, pozorišni mađioničar, u filmu je momentalno video mogućnost da se realnost promeni, transformiše – i proizvedu začudne fantazije. Njegov *Put na mesec* (1902) predstavlja najpoznatiji primer Melijesove duboko sinematične forme iluzije, i jednog od najrazvijenijih ranih filmova. Ne slučajno, mnogi Melijesovi filmovi u svome naslovu sadrže reči kao što su, košmar ili, san. Navedena dihotomija, zastupljena kroz kontrastirane pristupe filmskoj umetnosti od strane braće Limijer i Melijesa, pokazuje se kao centralna za filmsko stvaralaštvo i ponavlja se u različitim varijacijama u godinama koje dolaze.“⁷

Novija istraživanja filmske baštine braće Limijer, međutim, ističu smisao za odabir i postavku prizora pred kamerom kao originalno umetničko svojstvo režije ovih autora, njihove autentične i samosvesne *stvaralačke reinterpretacije stvarnosti*: „Luj Limijer je prvi sineasta koji je znao da organizuje stvarnost koju je snimao sa izoštrenim osećajem za sliku, za okvir slike to jest kadriranje, za osvetljenje, za pokret i tenziju unutar jednog jedinstvenog filmskog plana“⁸.

Izražajne karakteristike ovih prvih filmova su veoma dobro poznate. Najpre, oni pripadaju epohi crno/belog i nemog filma. Zatim, radi se o filmovima snimljenim jednim uključenjem kamere, tako da se čitav film odvija u istom kadru, po principu „jedan film-jedan kadar“⁹. U skladu sa tehničkim mogućnostima tadašnjeg kinematografa, oni su trajali do jednog minuta. Radnja filma organizovana je statično, to jest u okviru datog,

7 Monaco, James: *How to Read a Film*. oup, Oxford-New York, 2000, str. 285–286.

8 Jeancolas, Jean-Pierre: *Histoire du cinéma français*. Paris, Armand Colin, 2005, str. 12.

9 Kadar kao osnovna jedinica filmskog jezika jeste deo filmske trake/materijala snimljen neprekinutim radom kamere, odnosno isečak trake/materijala između dva najbliža montažna reza. Odlikuju ga preglednost, uravnoteženost i dinamičnost, kao i fizičko jedinstvo prostora, vremena i radnje. Čine ga vizuelni, vremenski i sadržajni prostor i okvir pokretne filmske fotografije.

jednog istog kadrovskog okvira, dok se pokret unutar radnje/kadra odvija ili frontalno ili dijagonalno u odnosu na poziciju kamere, koja ostaje nepromjenjena. Kamere braće Limijer imale su objektiv kojim se postizala izvanredna „dubina“ odnosno „oština“ snimka, u svim planovima prizora¹⁰. U dinamičnijim filmovima, poput čuvenog *Ulaska voza u stanicu La Siota* (*L'Arrivee d'un Train*, 1895), u kome lokomotiva juri iz dubine ekrana prema publici u gledalištu (izazivajući strah prilikom prvih prikazivanja), predmeti i ljudi se neprestano približavaju kameri ili udaljavaju od nje. Prizori i radnja ovih filmova su pažljivo unapred odabrani i više ili manje izrežirani, ali u njima učestvuju autentični akteri i ambijenti. Stoga oni sadrže veliku dokumentarnu vrednost i spadaju u istoriju dokumentarnog filma¹¹.

Francuski istoričar filma Žorž Sadoul (George Sadoul) ističe da je Luj Limijer, jedan od najboljih fotografa svog doba i stručnjak za tzv. trenutnu fotografiju, imao rafiniranu tehniku i mnogo smisla za kompoziciju i kadriranje sižea. Od dvojice braće, on je snimio/režirao najveći broj njihovih pionirskih ostvarenja. „Ti filmovi, koji su zapravo neka vrsta porodičnih albuma, u isto vreme su i socijalni dokumenti u kojima je prikazan život imućne francuske porodice krajem prošlog veka, mada oni nisu bili snimani sa tom namerom. Limijer daje u tim filmovima sliku dobrostojećeg čoveka koji je uspeo u životu, pa njegovi gledaoci mogu videti sebe kakvi jesu ili kakvi bi žeeli biti“¹², zaključuje Sadoul. Oni su i prvi primer *građanskog realizma* u filmskoj umetnosti. Pojam *realizma* u umetnosti vezuje se za 19. vek i dela književnika i slikara koji zauzimaju kritički stav i grade lični, romantičarski protest protiv buržoaskog društva (Stendal, Balzak, Dikens, Tolstoj, Zola; Gistav Kurbe, Žan-Fransoa-Mile)¹³. U ovom

10 Izuzetna dubinska oština, na kakvu uopšte nije navikao današnji gledalac, jeste odlika većine starih fotografskih snimaka sa kojima se možemo susresti, kao i mnogih ranih nemih i zvučnih filmova. Čuvena je upotreba tehnike dubinske oštine u filmskoj fotografiji u svrhu režije kadra po svim planovima slike, tzv. „unutarnje“ montaže, u klasičnom remek-delu Orsona Velsa *Građanin Kejn* (SAD, 1943).

11 Braća Luj i Ogist Limijer, zajedno sa svojim mnogobrojnim snimateljima, koji su za njihovu firmu snimali reportaže o zanimljivim događajima širom sveta, pronalazači su i nekih od prvih filmskih trikova, kao što je vraćanje slike unazad (u filmu *Rušenje zida*, 1895, koji se čudesno ponovo izgrađuje, i drugim filmovima), kao i tzv. *travelinga* (travelling), to jest vožnje kamere stavljenе na prevozno sredstvo (kolica, voz, balon, lift itd.), i autori prvih filmskih gegova-komedija prikazanih na bioskopskom platnu (nakon Edisonovog kinetoskopa, u kome je gledalac posmatrao prizore kao pojedinačni gledalac, kroz otvor kutije, u SAD. Edisonova fabrika patentiraće 1896. Vitaskop, za javnu projekciju pokretnih slika).

12 Sadoul, Georges: *Povijest filmske umjetnosti*. Naprijed, Zagreb, 1962, str. 20.

13 Fišer, Ernest: *Iz knjige o potrebi umjetnosti* (160–162). u: Penčić, dr Sava: *Realizam*. Obod, Cetinje, 1967, str. 162. Videti i: Nochlin, Linda: *Courbet*. Thames & Hudson ltd., London, 2007.

kontekstu, međutim, pojam *realizam* se koristi kao umetnički i filmski *stil*, koji nastoji da verno prenese svoje viđenje društvene realnosti (videti gornju definiciju Džejsmsa Monaka).

Date karakteristike pripadaju i prvom porodičnom filmu u istoriji kinematografije, *Bebin doručak* (*Le Repas de bérbe*, 1895). Prva filmska beba, prikazana u ovom filmu, bila je Žozefin Leokadi Andre Limijer (Joséphine Léocadie Andrée Lumière, 1894–1918), rođena 22. juna 1894. godine. Ona je bila kćerka Ogista i Margarite Limijer, koji se sa njom zajedno pojavljuju u filmu, prilikom porodičnog doručka, sa stricem Lujem Limijerom iza kamere, koji je snimao ovu scenu. Važno je napomenuti da su braća Limijer u ovom periodu snimila još niz „dečijih“ filmova, koji u jednom kadru beleže prelepe osmišljene gegove, inscenirane prema kameri po sistemu pozorišnog proscenijuma, dakle u horizontali ispred nje, ili po dubini kadra: u njima se ističu dečija ljupkost i lepota, anarhija igre i začeći konfliktnog i dramskog kao arhetip ljudskog ponašanja, i, kao likovno-estetsko i klasno obeležje, za današnjeg gledaoca naročito upadljiva raskoš i elegancija dečijih frizura i kostima. Među njima su *Pecanje zlatne ribice* (1895), *Deca u igri* (1895), *Dečija svađa* (1896), *Povratak iz šetnje pored mora* (1896), *Bebini prvi koraci* (1897) i *Devojčica i njeno mač* (1899). „Ovi filmovi najavili su čitav žanr „bejbi-filmova“, od filma Roberta Pola (Robert Paul) *Blizanačka čajanka* (1896) do američkog filma u Mjutoskop tehnici *Kad se bebe posvadaju* (1896), i drugih¹⁴. U većini ovih filmova igrala je, pored svojih rođaka i sestara, i sve odrasla Žozefin Andre, koja će nakon toga, kao odrasla devojčica, biti i jedan od ljupkih modela za tehnički usavršenu kolor-fotografiju braće Limijer.

Porodični film *Bebin doručak*, u današnjem kontekstu istorije filma, predstavlja dostignuće visoke umetnosti; on, sa druge strane, u sociološkom smislu i po tipu „medijskog teksta“ jeste i nastavak amaterske porodične fotografije u njenoj masovnoj eri, kao i začetak porodičnog amaterskog filma i videa, koji će u nebrojenim „ostvarenjima“ do današnjeg dana na veoma sličan način koncipirati, fotografisati i snimati scene iz porodičnog života. U estetskom smislu, takođe, ovaj kratki film „podseća na viktorijansku porodičnu fotografiju“¹⁵. On predstavlja neku vrstu prelaska između fotografskih porodičnih portreta, kakvi su bili veoma popularni u drugoj polovini 19. veka, i pokretne fotografije. Postupak koji je doveo do pronalaska fotografije, ostvarili su Dager (Jacques-Louis-Mande-Daguerre) i Nijeps (Niepce)¹⁶. Pronalazak i ekspanzija fotografije imali su kao

14 Herbert, Stephen, *Joséphine Léocadie Andrée Lumière* (1–2). <http://victorian-cinema.net/andreeumiere.php>, str. 2.

15 Lebeau, Vicky, *Childhood and Cinema* (1–25). <http://victorian-cinema.net/academia.edu>, str. 1.

16 Fotografija na papiru, kao i negativ-pozitiv postupak, potiču od radova Vilijama Foks Talbota (William Fox Talbot); kolodijumski proces otkrio je Le Grej (Le Gray) 1850.

posledicu otkriće kinematografije. Kinematografija i film sa fotografijom dele svoju dvojaku prirodu: komercijalne robe i tehničkog proizvoda, sa jedne strane, i moderne, demokratične, (audio)vizuelno-narativne umetnosti, s druge. Da bismo razumeli estetsku prirodu i izražajnost ranih filmova braće Limijer, moramo imati u vidu da je njima neposredno pretvodila portretna i dokumentarna fotografija, koja se zahvaljujući ubrzanoj ekspoziciji fotoosetljivih kvadrata na filmskoj celuloidnoj traci na kojima se beleže faze pokreta, pretvara u „živu sliku“, u upečatljivo prenesenu iluziju kretanja primerenu percepciji ljudskog oka¹⁷.

„Već od prvih svojih koraka, fotografija je svoje ciljeve usmerila ka čoveku. Portret je, osim toga što je bio prvi fotografski motiv, ostao do danas i najznačajniji. Ljudi su oduvek želeli da imaju sliku o sebi“¹⁸. Fotografski portreti su u 19. veku u radovima Hila (D. O. Hill) i Adamsona (R. Adamson), čuvenog pariskog fotografa Nadara (Gaspard Félix Tournachon, 1820–1910), Engleskinje Džulije Margaret Kameron (J.M. Cameron), Alfreda Stiglica (A. Stieglitz) u SAD, našeg Anastase Jovanovića i drugih dosegli nivo prave umetnosti, oslanjajući se na klasično, neoklasično i neposredno aktuelno impresionističko slikarstvo (na čiji je nastanak, pak, uticala sama pojava fotografije). „Fotografski medijum je, uopšte, veoma zahvalan za portret jer je on istovremeno dokumenat, dijalog između dve ličnosti a isto tako i podložan umetničkoj fantaziji kao i svaki drugi motiv“¹⁹. Govoreći o počecima srpske fotografске delatnosti u 19. veku, B. Debeljković ističe sledeću funkciju porodične fotografije: „Kao jedan od znakova blagostanja jednog dela društva koje je osnovne životne potrebe donekle ispunilo pojavljuje se i želja za reprezentacijom. Pored očeće po modi, po evropski nameštene kuće, u jedan od atributa društvenog uspeha spadaju i sopstveni portret i portreti članova porodice. Ovu potrebu društva ispunjavaju u prvo vreme slikari a kasnije i putujući fotografi“²⁰. Vidimo da ova lokalna motivacija poseduje i univerzalni karakter. Autentičnost, kao glavno obeležje fotografije, bila je odrednica kako profesionalne fotografije, koja veoma brzo počinje da učestvuje u istorijskim

---

g., dok su postupak sa suvim pločama postigli Le Grej i Rasel (Russell) 1862. Pravi početak moderne fotografске industrije dolazi sa Džordž Istmenom, konstruktorom kamere kodak, dok je celuloid pronašao Džon Vesli Hajat.

17 Retinalna perzistencija mrežnjače, ili tzv. „mana oka“, koje više od deset sličica prikazanih u jednoj sekundi stapa u kontinuiranu sliku, jeste fiziološki preduslov za izume koji dočaravaju iluziju pokreta razlažući ga na faze, od popularnih optičkih igračaka iz sredine 19. veka, preko primitivne animacije crteža u predistoriji filmske umetnosti (Emil Rejno i dr.) do pokretnе fotografije, odnosno filma.

18 Kažić, Dragoljub: Elementarna tehnika fotografije. Univerzitet umetnosti u Beogradu, 1987, str. 20.

19 Kažić, D., op. cit., str. 21.

20 ¹²Debeljković, Branibor: Stara srpska fotografija. Muzej prim. um. – Muzej grada beograda, Beograd 1977, str. 7.

događajima, tako i amaterske porodične, turističke i slične fotografije, čije korišćenje dostiže masovne razmere do kraja 19. veka. Fabriku fotografskih aparata posedovala je u Lionu i porodica Limijer²¹. I dok je otac Antoan Limijer smatrao da se u slučaju tržišnog uspeha kinematografa radi o novotariji koja će potrajati godinu-dve, njegovi sinovi Luj i Ogist utrli su put filmskom realizmu i dokumentarizmu.

Uprkos svojim tehnički uslovlijenim, skučenim konvencijama svedenja radnje filma u okvire jednog kadra i jako kratkog trajanja, *Bebin doručak* je zabeleška izuzetno bogata informacijama i ugodnjem, svedičanstvo čitavog jednog sveta. Iako je scena režirana (opet usled i prema navedenim ograničenjima snimanja), ona ispunjava sve važne kriterijume dokumentarnog. Roditelji su elegantno obučeni za doručak u vrtu, prema francuskoj građanskoj modi kraja 19. veka, a njihov izgled upotpunjaju moderni tatinu duži brkovi i mamina punda. Beba je pak odevena u elegantnu, čipkanu bebi-odeću bele boje. Iza ove praktično idealne slike tri-jangularne porodične strukture otac-majka-dete, jasno se vidi ugao veoma lepe porodične kuće sa baštom u Lionu. Filmsku rekvizitu čini set porcelanskih šoljica i srebrnog escajga, koji svedoči o društveno-ekonomskom statusu porodice, kao i o kulturnim osobenostima epohe i podneblja. Na stolu se nalaze i zatvorena boca vina kao i poluprazna flaša francuskog konjaka, koji je očigledno predstavljao uobičajeni aperitiv za odrasle. Beba od gotovo godinu dana jede kašicu umočenu u mleko (čaj?), kojom je hraniti otac, da bi zatim uzela parče keksa, gricnula ga i potom pružila nekome izvan kadra (verovatno tetki Rozi²²). Beba se nasmeši ocu, dok joj vetar privremeno zaklanja lice podižući njen čipkani okovratnik. U pozadini vidimo snažno njihanje grana od vetra, koje je naročito fasciniralo prve gledaoce i izveštače o izumu braće Limijer. Čitava scena odiše prijatnom atmosferom, toplinom, opuštenošću i umerenim blagostanjem, dok su odnosi između bebe i roditelja, kao i sa realno fizički prisutnim porodičnim okruženjem koje se nalazi izvan okvira filmskog prizora (oko i iza same kamere), srdačni i prisni. Sama beba, lepa i živopisno upečatljiva, odiše zdravlјem, zadovoljstvom i srećom, oseća se sigurno i prihvaćeno.

Ovo je film koji po svome svetonazoru pripada prosvećenoj građanskoj opciji u okvirima kapitalizma, delo koje sopstvenim nastankom i koncepcijom odražava veru u materijalnu sigurnost i tehnički progres, te u buržoasku francusku i evropsku kulturu. U najširem smislu, on izra-

21 Luj je 1882. razvio metod za pravljenje fotografskih ploča, a do 1894. fabrika koju su braća osnovala u Lionu za izradu fotografskog materijala: hartija, hemikalija, itd. proizvodila je 15 miliona fotografskih ploča godišnje. zaslужni su i za neke od osnovnih izuma u kolor fotografiji. izvor: *Wikipedia*, posećeno 14. 02. 2015. u 23:50h.

22 Herbert, S., op. cit., str. 2.

žava tzv. *liberalne*²³ vrednosti. Način života građanske klase ovde se vidi kao prirodan ishod materijalnog i tehnološkog napretka, kao nešto što je primereno čoveku i što daje progresivni, humanistički okvir njegovoј biološkoј egzistenciji, oličenoj u primarnoj biološkoј porodici. Porodica je oaza materijalne sigurnosti, klasne pripadnosti, ali i emocionalne i lične ljudske sreće i individualne slobode izražavanja emocija i izbora u građanskom društvu kasnog 19. veka. Prikaz porodice i njene jutarnje idile na ovakav, izuzetno moderan, neposredan i prislan način, u kombinaciji buržoaske etikecije i srdačne domaće bliskosti, uvodi ljudsku porodicu na tešku i neizvesnu pozornicu ratova, stradanja, obnove i brojnih iskušenja autoritarizma u 20. veku. Prerana smrt kćerke Ogista Limijera, Žozefin Andre, koja je tragično postradala u pandemiji gripe 1918. g., ne oduzima životnost i upečatljivost opuštenom nastupu ove prelepe prve filmske bebe. Narativ filmske umetnosti pokazuje se kao veći od života, čuvajući ovaj univerzalni arhetip srećnog detinjstva i ljudske biološke porodice i za buduća pokolenja.

Porodica i dete kao „Detinjstvo čovečanstva“: Nanuk sa severa (1921) Roberta Flaertija.

Kontraverze oko „autentičnosti“ dokumentarnog filmskog prikaza stvarnosti²⁴ protežu se od prvih pokušaja zabeleške „kulurološki drugog“ u čuvenom ostvarenju Roberta Flaertija (Robert Flaherty, 1884–1951) *Nanuk sa Severa* (1921), dokumentarno-igranom filmu koji se smatra jednim od najpoznatijih i najznačajnijih dokumentaraca uopšte. „Prikazujući život Eskima Nanuka i njegove porodice, Flaerti metodom rekonstrukcijskog dokumentarnog filma (autor kontroliše, nadzire i usmerava ponašanje junaka) stvara prvi važniji antropološki dokumentarni film, odu borbi čoveka sa prirodom, što je zapravo bila temeljna tema velikog dela zrelog nemofilmskog dokumentarizma“²⁵, kao i svih njegovih kasnijih dela. Fla-

-
- 23 Liberalne vrednosti i ideje razvijale su se veoma sporo od 17. veka. Sama ideologija liberalizma kristalizovala se u ranim 1800-tim kao način mišljenja o sebi i odnosu prema drugima unutar politike. do 20. veka, široke mase radnih ljudi i žena bile su isključene iz dobroti liberalne civilizacije, u pogledu jednakih političkih, kulturnih, ekonomskih i socijalnih prava, dok se buržoazija izdvajala kao privilegovana klasa, kao nekada aristokratija. Ideja liberalizma pak, u načelu, podrazumeva skup vrednosti kao što su tolerancija, progres, sloboda i individualizam. prema: Vincent, Andrew: *Liberalism* (23–55), *Modern Political Ideologies* (Third edition).Wiley-Blackwell, Chichester, 2010.
- 24 Ovakve kontraverze veoma su produktivne i prisutne kroz čitavu istoriju dokumentarne fotografije i filma.
- 25 Peterlić, Ante: *Povijest filma: rano i klasično razdoblje*. Hrvatski filmski savez, Zagreb, 2008, str. 158.

ertijev film je, po rečima hrvatskog filmologa Ante Peterlića, razrada filmskih putopisa (poznatih i kao „travelozi“) njegovih prethodnika u periodu nemog filma. Najraniji i najautentičniji dokument te vrste bio je *Skotova antarktička ekspedicija* (1911), koju je snimio Herbert Ponting, član istraživačke ekspedicije u kojoj je tragično završio kapetan Skot sa četiri svoja druga (Ponting je 1930.g. napravio novu verziju istog filma pod naslovom *Devedeset stepeni južno*)²⁶. Budući da je svoj film o Inuit Eskimima severne Kanade snimio po principu istraživanja i posmatranja „sa učestvovanjem“ (naučne studije drugih rasa iz pozicije unutar njihove zajednice), on se smatra i ocem *etnografskog filma* u Zapadnoj kulturi.

Film je snimljen u periodu od avgusta 1920. do avgusta 1921. godine u oblasti oko tesnaca Hadson u Kanadi, i duž obale Houpvel saunda u Kvebeku. Amerikanac irskog porekla, Flaerti je bio lovac, istraživač i kopač zlata na kanadskom Severu, koji je u nekoliko navrata putovao u oblast zaliva Hadson u periodu između 1910. i 1916. Na tim putovanjima obavio je i neka filmska snimanja, ali je njegov prvi istraživački film bio uništen, što je još više podstaklo njegovu rešenost da snimi celovito delo o kulturi Eskima sa kojom se tamo susreo.

Flaerti je za svoj filmski istraživački poduhvat našao sponzora, trgovачku kuću Braća Revijon, koja se bavila uvozom i prodajom krvna, za koju je imao da snimi reklamni film tokom 1920–21. Ona se, međutim, ne navodi u špici filma. Ovaj podatak se neretko navodi kao neetička činjenica, koja ne ide u prilog Flaertiju; ali se pritom zaboravlja da su položaj umetnosti i umetnika itekako zavisni od materijalnih i društvenih uslovnosti, te da ih je nemoguće izdvojiti iz realnog kulturno-istorijskog konteksta. Taj kontekst je, u periodu nastanka *Nanuka sa Severa*, podrazumevao i ekonomsku i kulturnu supremaciju nad nezapadnim kulturama, koja je uključivala i eksploraciju daleke prirode, bogaćenje na prodaji krvna i drugih egzotičnih proizvoda i uništenje lokalne tradicionalne privrede, kao i ogromne troškove ovakve jedne umetničko-istraživačke odiseje, koje je očigledno mogao da pokrije samo dati nepravedni ekonomsko-kolonijalni sistem. U sličnoj situaciji nalaze se današnji umetnici, koji za svoja kritička dela moraju aplicirati kod banaka i neoliberalnih korporacija.

Poznato je da je Flaerti namerno rekreirao određene scene iz tradicionalnog života Eskima, kako bi ih zabeležio na filmu. To se najpre odnosi na scenu lova na morževe, koji se u realnosti već duže vremena obavlja puškama, dok je u filmu rekonstruisan mnogo opasniji, drevni način lova namamljivanjem na rupu u ledu i ubijanjem uz pomoć harpuna, ali i na

26 Petrić, Vlada: Razvoj filmskih vrsta. Umetnička akademija u Beogradu, 1977, str. 277.

druge scene. Nomadski život u kome se grade iglovi u kojima će se prenoći takođe je rekonstruisan za kameru, a veličina iglova je promenjena kako bi u njega mogla da stane filmska kamera i ekipa. U njegovom delu „postoji gotovo nostalgično nastojanje da se čovek vrati u jednostavniji, više neposredno fizički, pred-industrijski svet... Porodice i društva su viđena kao stoička i uzvišena u svojim naporima, često opstajući uprkos užasnim preprekama“²⁷.

Prema rečima Vlade Petrića „Flaerti je snimanje dokumentarnih filmova shvatao kao životnu misiju i potpuno se predavao tom poslu kao svi veliki umetnici koji duboko veruju da svojim stvaralaštvom pomažu ljudskom rodu“²⁸. Odbijao je rekonstrukciju događaja u studiju (koju su primenjivali neki dokumentaristi) i verovao da film može da prodre u stvarnost (čime postaje preteča filma-istine [cinéma-vérité], u kome montaža, nasuprot npr. Sovjetskoj montažnoj školi, ima sporednu ulogu), i dugo živeo u sredini koja ga je interesovala, postajući sa Inuit Eskimima(i drugim narodima) prijatelj i gotovo član plemena. Date principe primenjivao je i u svojim kasnijim filmovima, od kojih neki imaju još više izraženu igranu strukturu: *Moana* (1923–36), *Bele senke Južnih mora* (1927–8), *Tabu* (ko-režija Vilhelm Murnau, 1928–31), *Čovek iz Arana* (1932–4), *Gospodar slonova* (1936–7), *Priča o Luizijani* (1946–8).

U kulturološkom smislu, Flaerti životu Eskima kanadskog Severa pristupa i utopistički i dokumentarno, varirajući granicu „na kojoj se stalno održava ravnoteža između idiličnog i autentičnog“²⁹. Putem najavne špice i međunatpisa on svog glavnog junaka, oca porodice, predstavlja kao „velikog lovca“, dok njegov narod naziva divnim, bezbrižnim, najvrednijim ljudima na svetu, bez kojih njegov film ne bi mogao da nastane. Za potrebe filma on piše scenario, u kome odrasli muškarac izrazite harizme Allakariallak postaje Nanuk, gospodar medveda, moćno božanstvo inuitskih lovaca, od čije je dobre volje zavisio njihov dnevni ulov samih polarnih medveda:

„Čini se da je i paleolitskoj mitologiji bilo svojstveno veliko poštovanje prema životinjama koje su ljudi bili primorani da ubijaju. Ljudi nisu bili dobro opremljeni za lov jer su bili slabiji i manji od većine životinja koje su lovili. To su morali da nadoknade tako što su stvorili nova oružja i tehnike. Međutim, veći problem je bila psihološka ambivalentnost. ... ubiti

27 Wells, Paul: *The Documentary Form: personal and social 'realities'* (167–191). u: Nelmes, Jill (ed.): *An Introduction to Film Studies*. Routledge, London & NY, 1996, str. 175.

28 Petrić, V., op.cit., str. 272.

29 Ibid., str. 273.

životinju znači ubiti prijatelja, tako da pripadnici plemena često osećaju krivicu posle uspešnog pohoda. Pošto je to sveta delatnost, skopčana sa takо visokim stepenom brige, lov je zaodenut ceremonijalnom ozbiljnošću i okružen obredima i tabuima³⁰.

Direktno povezivanje Eskima sa mitskom figurom Nanuka, medveda-božanstva, ukazuje na željenu mitsku dimenziju u Flaertijevoj interpretaciji. Članovi porodice zapravo postaju glumci u ovoj dokumentarno-režiranoj priči: tu su još i Najla („žena koja se smeši“) i još jedna ženska figura, u nedovoljno izdiferenciranoj ulozi druge supruge (rođake, sestre...), kao i dvoje dece, sinovi Ale i Alegu. U svojoj izvanrednoj analizi reprezentacije realnog u ovom filmu, Vilijam Rotman posebno ističe direktan odnos aktera i kamere: dok Nanukov pogled sadrži opominjuću tenziju, i u nekim segmentima filma, direktnu konfrontaciju sa osom kamere, Najla se opušteno, indirektno smeši i otvoreno i toplo prihvata situaciju snimanja³¹. U kasnijim porodičnim scenama izlaska iz kanua, trgovine i igre deteta, putovanja, pravljenja igloa i boravka u njemu, dolazi do izražaja veoma spontana erotičnost i čulnost odnosa roditelja, opuštena toplina prisnosti. Sami akteri, a po svoj prilici i autor, po prirodi stvari oslobođeni su civilizacijskih inhibicija hrišćanskog stida prema telu i građanske pristojnosti. Bez ikakvih skarednosti ili obnaživanja, sem dečijeg, među ovde navedenim filmovima data reprezentacija tradicionalnog nomadskog eskimskog života sadrži najviše prirodнog, neinhibiranog erotizma i neposrednosti.

Videći (očima Zapadnog čoveka) u ovoj tradicionalnoj porodici arhetip ljudskog roda, Flaerti posebnu pažnju u filmu posvećuje deci, povezujući sliku ljudskog detinjstva sa mladunčadi polarnih pasa. U prvom delu filma, u kome porodica u kanuu (oni iz malog kanua izlaze jedan po jedan, kao u nekoj sceni iz cirkusa!) dolazi da trampi kože ubijenih životinja za osnovne potrepštine, puške i novac, spontano ili možda za potrebe filma (i njegovih osnovnih humanističkih, ali i kritičkih teza), telašće eskimske bebe otkriva se kao potpuno nago pred kamerama, i ona se igra sa malenim Haskijima na ogromnoj medveđoj koži. Ova ljupka scena sa mladunčadi čoveka i psa nikoga ne može ostaviti ravnodušnim. Odmah zatim, kamera u istom i sledećim kadrovima otkriva drveni zid na splavu trgovca, potpuno prekriven absurdno velikim brojem na stotine krvna belih polarnih lisica, koja su još tada imala visoku cenu na tržištu bogatih zemalja. U ovoj sceni, trgovac Nanuku pokazuje gramofon, objašnjavajući mu kako „beli čovek zatvara svoj glas u kutiju“.

30 Armstrong, Karen: Kratka istorija mita. Geopoetika, Beograd, 2005, str. 30.

31 Rothman, William: Documentary Film Classics, Cambridge up, C.-NY-Melbourne, 1997, str. 7-8.

Insistirajući na, u istraživanju terena objektivno potvrđenom, ali i romantičarski stilizovanom, organskom jedinstvu ove etničke biološke porodice, životinja i prirode, Flaerti lucidno filmski rekonstruiše drevni ekološki lanac lova, ishrane i prevoza uz pomoć životinja, kao asketski, prirodno surovi, ali zadvajajuće lep i slobodan model suživota sa ledenom prirodom. Ovoj slici on dodaje absurdnost, cinizam i odvratnost pogroma belih lisica za đindjuve i sitan novac, nedostatan za bilo kakvu prehranu, u kolonijalno-kapitalističkoj transakciji kojoj prisustvujemo ubrzo posle početka filma. Film takođe sadrži scene izrazite surovosti izgladnjenih polarnih pasa jednih prema drugima, kao i okrutnih metoda lova: prilikom zaustavljanja, dok grade iglo, Nanuk i njegova porodica ostavljaju jednu mini-prostoriju za male pse-štence, kako ih odrasli psi ne bi tokom noći pojeli. Stalna glad uzrokovana razaranjem tradicionalnog načina života je zajednička ljudskoj porodici i njoj pripojenim psima, koji dele istu sudbinu. Prema mnogim izvorima, sam junak filma umro je nekoliko godina nakon završetka filma od gladi: njegov vitalizam, ipak, ostao je sačuvan u ovoj filmskoj epopeji pobede čoveka nad prirodom.

U reprezentaciji porodice, *Nanuk sa severa* zadržava plodnu ambivalenciju svoga stvaraoca između svesti o „večnom“ i tradicionalnom i osećaja za izrazito brze, kontraverzne, pa i dominantno destruktivne društvene promene. Struktura filma je izrazito moderna, *modernistička* po stilu: na dinamičan način, uz pomoć formalističkog estetičkog pristupa, smenjuju se kadrovi i scene arhetipskog značenja i mitskog poimanja vremena, i konkretni dokumentaristički prilozi iz opipljive svakodnevnice junaka. Značenje filma gradi se tako snažnom komunikacijom između predstava koje gledalac i sam autor imaju o datoj temi, i konkretnih životnih situacija koje arhetip života na Severu Kanade direktno razgrađuju. U tom smislu, film ima i izrazito angažovani karakter, svedočeći o prodoru globalističke, kolonijalno postavljene privrede Zapadnog kapitalizma i ekološkoj katastrofi koja iz njega proističe. Ovim otac etnografskog filma Flaerti nastupa i kao avangarda nama savremenih ekoloških pokreta za očuvanje životne sredine sa kraja 20. veka.

Dinamičnim spajanjem univerzalno prepoznatljive i afektivno-psihološki izuzetno nabijene reprezentacije ideala ljudske sreće, ostvarene u etničkom kulturnom okviru srećne polne ljubavi i prokreacije, rasterećenosti i radosti trenutka, i međuljudske prisnosti, kakvima obiluju ekspresija Nanuka, njegove žene/žena i male dece, i, sa druge strane, brutalno istinitog dokumenta o gladi, siromaštvu, ekonomskom i ekološkom nasilju i zločinu, Flaerti postiže superiornu ravnotežu između mitskog, afektivnog i egzistencijalno-ekonomskog, istoričnog aspekta ljudske egzistencije.

Radnička porodica kao uporište Humanizma: Štrajk (1925) Sergeja Ejzenštejna.

Genije Sovjetskog nemog revolucionarnog filma kao dela čuvene ruske umetničke avangarde³², Sergej Mihajlovič Ejzenštejn (Сергей Михайлович Эйзенштейн, 1898–1948), autor *teorije intelektualne i dialektičke montaže*³³ i po mnogima najbriljantnije montirane scene u istoriji filmske umetnosti, pokolja na Odeskim stepenicama u *Oklopnači Potemkin* (1925), „klasičnom delu *montažne škole*“³⁴, svoju karijeru u igranom filmu (nakon avangardnih pozorišnih režija i kratkog filma *Dnevnik Glumova za predstavu Mudrac po Ostrovskom*, 1923.g.) započeo je dugometražnim ostvarenjem *Štrajk* (1924). Ovo delo izvanredan je primer specifično ejzenštejnove facijalne *tipologije karaktera* u izboru glumaca³⁵, *konflikta* i *metafore* kao montažne figure (u antologiskoj sceni u kojoj se kadrovi pokolja radnika spajaju sa kadrovima klanice), kao i ideoško-propagandne umetničke argumentacije ideje diktature proletarijata. U *Štrajku*, u virtuoznoj montaži dolaze do izražaja dokumentaristički pri-laz stvarnosti, krupni planovi, uporedna montaža korišćena u metaforičke svrhe, montaža atrakcija i žestoki ritam³⁶. Radnici su dati u grupi, kao *kolektivni junak*, dok su kapitalisti i doušnici prikazani kao *individue* iskvarenog morala i bezdušnog ponašanja. Radnja ovog filma, kao i *Oklopnača* i prvog dela *Oktobra* (1927), dešava se pre ili uoči Oktobarske revolucije, te nastoji da bliže objasni njene istorijske uzroke, svrsishodnost i nužnost.

Film opisuje štrajk u fabričkom krugu, do koga dolazi zbog preniskih nadnica, poniženja i očajnih uslova života industrijskih radnika. Prekid rada završava se odbijanjem radničkih zahteva od strane cinične upravljačke buržoazije i konačno njihovim krvoprolicom, koje izvršavaju bezlični odredi Carskih vojnika. Unutar ove priče, negde u prvoj polovini filma, nalazi se sekvenca sastavljena od niza scena idiličnog života u radničkom

32 Ideje i praksa sovjetske filmske avangarde počivaju na ideologiji marksizma i dialektičkog materijalizma, kao i na umetničkim eksperimentima u domenu ekspre-sionizma, konstruktivizma i drugih avangardno-modernističkih pravaca u literaturi, slike-rtvu, modi, teatru i filmu. nju odlikuje i niz značajnih otkrića na planu emotivno-kognitivnog opežanja filmskih delova i celine u montažnim eksperimentima Leva Kulešova (čuveni "kulešovljev efekat") i njegovih učenika, Ejzenštejna, Pudovkina i drugih.

33 Videti: Ejzenštajn, S. M.: montaža atrakcija (esej o filmu). Nolit, Beograd, 1964.

34 Stojanović, Dušan: Leksikon filmskih teoretičara. Naučna knjiga/Institut za film, Beograd, 1991, str. 54.

35 Wollen, Peter: Signs and Meaning in the Cinema. BFI, London, 1998 (4th edition), str. 24.

36 Stojanović, D., op. cit., str. 53–54.

naselju seoskog tipa, koja funkcioniše kao lirska kontrapunkt surovoj i iscrpljujućoj borbi radnika za njihova prava. Segmenti ove umetnute priče, pre svega lik deteta, prisutni su i u završnoj poenti filma, u pokolju radnika u kome i ono strada, što potvrđuje njen ukupni značaj.

Na početku ove sekvene, čiji je naziv „Fabrika je stala“, Ejzenštejn znalački koristi idilične slike mladunaca životinja: patkice kako trčkaju i prelaze potocić, mačkice, prasiće, guske, kozicu, kokoške, da bi uz njih prikazao i ljudski podmladak. Sve je dato u deminutivu. Guske tera jedno dete, a kozicu, po ugledu na prethodnu scenu u kojoj nastojnika radnici zarobljavaju i voze u metalnim kolicima, grupa dečačića i devojčica „očevim stopama“ (kako glasi međunatpis) stavlja u džak i šaljivo odvozi i istovaruje iz malih drvenih kolica! Između ovih scena vidimo i različite ptice (svraka, golubovi) kako se gnezde na nekorisćenim fabričkim dimnjacima, kao susret organske prirode i mašinskih konstrukcija. Ljupko plavokoso detence sa osmehom skače na oca u krevetu, da ga probudi da ide na posao, vukući ga šaljivo za nos; ali toga dana nema rada, i otac se vraća na spavanje. Odrasli muškarci opušteno razgovaraju u dvorištu. Majke kupaju radosnu veću mušku bebu sa kapicom, koja stoji u favoru. Plavokosi „anđelak“, zamazan crnim imalinom, čisti samovar a zatim i čizme, imitirajući odrasle i pomažući im, što ukazuje na odmalena izgrađenu etiku rada. Drugi dečak takođe radi u dvorištu, muškarci puše i pričaju, a majke hranе decu. Kolektivni duh je svuda prisutan. Sekvencu se prekida prelaskom radnje u upravnu zgradu fabrike, gde zli industrijalac sam doručkuje i piće vino, koje prosipa kada mu pristižu radnički zahtevi. Nakon sekvene u upravi fabrike i štrajkačkog sastanka radnika u šumi, radnja filma vraća se u radničko naselje, gde prisustvujemo razdoru unutar porodične idile: žena optužuje muža za nemanje hrane, dok on protiv njene volje na silu uzima stvari iz kuće kako bi ih prodao. Porodični dom, prostor domaćeg i privatnog inicijalno predstavljen kao alternativa prostoru fabrike, sada je napadnut istim ekonomskim odnosima moći koji operišu u domenu mesta rada³⁷, dakle nepravednim odnosima između radnika i poslodavaca.

Ova kratka sekvenca od svega nekoliko minuta izrazito je narativna i linearна u svom toku. Ona ukazuje na bliskost i prisnost u porodičnim odnosima seljaka-radnika i dece, nasuprot buržujskoj otuđenosti. Ona je takođe i metafora raja, pararelijička slika idealnog sveta u kome je život srećan i bezbrižan, priroda buja i nema smrti, iz svih ljudskih odnosa izostaje represija i eksploracija, a ostaju samo privrženost i radost življjenja. Ikonični lik plavookog i plavokosog deteta sa loknama, starog 2–3 godine, referenca je na hrišćansku i renesansnu ikonografiju dece anđela, kupido-

³⁷ Mayne, Judith: *Kino and the Woman Question: Feminism and Soviet Silent Film*. Ohio S.U.P., Columbus, 1989, str. 76–7.

na i bucmaste nage dece sa krilcima „putija“ („putti“), koji su imali dekorativnu ulogu i u religioznoj i u sekularnoj umetnosti. U sceni čišćenja kućnog posuđa i cipela, vrlina deteta data je kako kroz njegovu nevinost, tako i kroz njegovu vrednoću i intelligentno sudelovanje u porodičnoj organizaciji (svest o odgovornosti da se otac probudi za rad). Polne i rodne uloge jasno su razdvojene, uz muškarce koji rade/pričaju i žene koje se bave higijenom i hranjenjem. Oba pola su ovim ulogama zadovoljna i ispunjena, dok u filmu ponovo ne nastupi realnost socijalnih nepravdi.

U jednoj od poslednjih scena u filmu, plavokoso dete strada kao žrtva pokolja, i to veoma zverski: vojnik na konju koji goni radnike dete hvata za noge, i zatim ga sa fabričkog mosta baca na tle, u sigurnu smrt. Prema O’Preju, navedeni vizuelni motiv bespomoćnog tela žrtve u okruženju hladnih tehničkih materijalnih struktura predstavlja stalni motiv u Ejzenštejnove delu. U sceni iz filma *Oktobar*, u masi demonstranata koja beži od rafalske vatre, bivaju pokošeni devojka duge kose i beli konj koji vozi kočiju. Dok se most razdvaja, devojčina kosa i telo mrtvog konja vise nad provalijom i konačno padaju. U ovoj sceni (kao u sceni ubistva deteta) Ejzenštejn uprečatljivo i sa patosom kontrastira lirske motive kose i konja³⁸, tragedije i smrти i stroge grafičke linije metalne strukture mosta, povezujući dva inače suprotstavljeni estetički senzibiliteta, devetnaestovekovni simbolizam i modernistički konstruktivizam, kao i, u idejnem smislu, marksistički determinizam i romantičarski fatalizam³⁹. U periodu Staljinizma, Ejzenštejn je doživeo stroge kritike na račun „formalizma“ i svoje „buržoaske“ i „malograđanske“ estetike. Kao i mnogi drugi genijalni autori svoga vremena, trpeo je dugoročnu patrijsku represiju i, naposletku, prerano umro od drugog po redu srčanog udara (prema zvaničnoj verziji).

Po našem mišljenju, međutim, sekvenca običnog života u vreme štrajka, uprkos kratkom trajanju, predstavlja jedan od ključnih ideooloških okvira filma, isto koliko to čini i prikazivanje surovog nadzornika, špijuna i štrajkbrehera sa životinjskim nadimcima i licima i zadriglih, hladnih, samozivih i pervertiranih bogataša, vlasnika fabrike, na sastancima i večernikama, dok papirom sa radničkim zahtevima brišu svoje skupe cipele. Ejzenštejnova analiza porodičnog života u radničkom naselju, predstavlja briljantnu ranu umetničku studiju ideala humanizma i psiholoških karakteristika radničke porodice, kakvu će kasnije u svojoj analizi fašizma ponuditi pripadnik Frankfurtske škole Erih From (Erich Fromm), i, još radikalnije, marksistički psihoanalitičar Vilhelm Rajh (Wilhelm Reich).

38 Kako ističe O’prej, mrtvi beli konj je simbol apokalipse u ruskoj kulturi, dok je mlada devojka simbol nevinosti, ovde nevine žrtve.

39 O’Pray, Michael: Avant-garde Film: forms, themes and passions. Wallflower, London&NY, 2003, str. 30–31.

U Ejzenštejnrovom delu, kao i kod drugih predstavnika Sovjetske montažne škole, dolazi do izražaja opozicija između aktivnog i pasivnog, apstraktnog i konkretnog, kao i prirode i kulture, data u okviru „istorijsko-materijalističke naracije“⁴⁰ i težnje ka revolucionarnoj promeni. U svojoj značajnoj studiji *Kino i žensko pitanje: Feminizam i Sovjetski nemi film* (1989) feministička teoretičarka filma Džudit Mejn (Judith Mayne) iznosi veoma kompleksno kritičko viđenje rodnih režima u Sovjetskom avangardnom filmu. Prema Mejn, reprezentacija žene u kanonskim delima umetnika kao što su Ejzenštejn, Aleksandar Dovženko, Vsevolod Pudovkin, Abraham Rom, Fridrih Ermler i Dziga Vertov (pravo ime Denis Kaufman) nalazi se po pravilu situirana između ovih opozicija (ili, ako hoćemo, između kulturnih modela buržoaske žene kao prevashodno pasivne i erotsko-seksualne, koja figurira kao tim vrednostima imantan umetnički vizuelni simbol, i proleterske žene kao radne, roditeljke i aktivne sudeonice revolucije). Ženska figura komplikuje filmski narativ i vizuelnu simboliku, delujući subverzivno u odnosu na ideološke projekte ovih filmova putem sopstvene seksualnosti i klase. Tako u filmu *Štrajk*, „ženska figura stiče ambivalentni status istovremene centralnosti i marginalizovanosti, bivajući čas funkcionalni element dinamike filmske naracije, čas preterani retorički ukras“⁴¹.

Mališan (1922) Čarlija Čapline: Jednoroditeljska siromašna porodica industrijskog kapitalizma i ideal bezinteresne ljubavi.

Ser Čarls Spenser Čaplin (1889–1977), poznatiji kao Čarli Čaplin ili Šarlo, genije filmske glume koji je vešto vladao pantomimom i slepstikom, bio je britanski i američki glumac, režiser, producent i kompozitor, kao i najveća svetska filmska zvezda 20-ih godina 20. veka. Njegov filmski opus, koji pripada eri nemog, ali i zvučnog filma (od 1931.), kreće se od ranih komedija ka zreloj melodrami i političkoj satiri. U remek-delima *Mališan* (1921) i *Parižanka* (1923) Čaplin se posvećuje sudbini ljudske porodice u modernim vremenima, zalažući se za porodično blagostanje, ljubav i sreću.

„Mogu ući u trag i prvih mojih želja da svojim filmovima dodam još jednu dimenziju, osim komične. Upravo sam snimao film *Novi domar*, scenu u kojoj me gazda izbacuje iz službe. Pokušavao sam da izazovem njegovu samilost, ne bi li me vratio na posao. Izveo sam pantomimu u

40 Mayne, J., op. cit., 12–13.

41 Ibid., str. 90.

kojoj pokazujem da imam veliku porodicu s hrpom male dečice. Iako je to bila samo gluma, izazvao sam suze na očima Doroti Davenport (Dorothy Davenport), jedne starije glumice koja me je posmatrala sa strane., „Znam da to sve treba da bude šala, rekla mi je „ali ipak, vi ste me naterali u plač“. Potvrđila je ono što sam već i sam osećao: bio sam u stanju da izazovem i suze, ne samo smeh.“⁴²

Sklonost ka melodramskom i empatija prema ljudskoj tuzi i nemašti-ni prisutni su još od samog početka Čaplinove filmske karijere. Kao dečak živeo je dosta teško: stariji polubrat Sidni (Sydney), vedra i plemenita, nervno labilna majka i odsutni otac, preminuo u 37. godini, uz bolesnog dedu, bili su njegova jedina porodica. Dečaci su sa majkom, koja je nakon glumačke karijere zapala u veliku oskudicu, često menjali prebivališta, i u par navrata boravili u sirotištu i azilu; Čarli je naizmenično radio kao dete-glumac i na teškim fizičkim poslovima, neredovno se školujući, dok je brat radio na brodu.

„Život koji je bednog i izgladnelog dečaka kasnije učinio kraljem ekrana, da bi mu taj uspeh odmah naplatio drastičnim sukobom s čitavom institucijom jednog klasnog sistema – takav život i nije mogao stvoriti drugačije biće od krajnje osetljivog, nesigurnog i nervoznog čoveka u intimnom životu, umetnika tvrdoglavu angažovanog i neverovatno upornog u svojim principima stvaranja, genija koji je suveren tek u kadrovima završenog filma“⁴³, koje je, protiv svih pravila, radio i po nekoliko godina, ističe Ranko Munitić (1943–2009).

Preteča slavnog skitnice Šarla bila je obuka u domenu komedije, pantomime, gega i plesno-pevačkog nastupa u pučkom pozorištu i vodvilju u rodnom Ujedinjenom kraljevstvu. Po svom drugom dolasku u SAD, Čaplin započinje 1914. glumačku karijeru u studiju Meka Seneta (Mack Sennett), koji u to vreme serijski proizvodi mehaničke komedije sa predznamkom „Kistoun policajci“ („Keystone Cops“). Posle par filmova, Čarli kreira imidž i lik simpatičnog skitnice koji će osvojiti publiku širom sveta. Kako ističe čuveni teoretičar filma Andre Bazén (André Bazin, 1918–1958), Šarlova tehnika gega dostiže neku vrstu krajnjeg savršenstva, vrhunske gustine stila. „Film je Čaplinu dozvolio da uzdigne cirkusku i muzikholsku komiku na najviši estetski stepen. Čaplinu su bila potrebna filmska sredstva da bi do najveće mere oslobođio komiku njene potčinjenosti vremenu i prostoru nametnute scenom ili cirkuskom arenom“⁴⁴. Šarlu prezire bio-

42 Čaplin, Čarli: MOJ ŽIVOT (Autobiografija). Matica hrvatska, Zagreb, 1966, str. 166.

43 Munitić, Ranko: Poetski svijet Charlesa Chaplina (5–15). U: Charles Chaplin: MOJ ŽIVOT, 1966, str. 5–6.

44 Bazén, Andre: Šta je film?, Institut za film, Beograd, 1967, str. 64.

grafsko i društveno vreme u koje smo mi utonuli; pritešnjen neizbežnom opasnošću, on se uvlači u privide kao račić u pesak: njegovi odbrambeni refleksi dospevaju do svođenja vremena na prostor⁴⁵, zaključuje Bazen.

Stalna tema Čaplinovih filmova jeste težnja malog, običnog čoveka, oličena u siromašnoj, nevešto obučenoj skitnici (sa ofucanim prevelikim pantalonama, premalim sakoom, огромним starim cipelama, štapom i cilindrom), da se približi višim slojevima društva, luksuznim enterijerima, toplini, hrani, poštovanju. U nizu urnebesnih situacija on se zatiče u ambijentima koji mu klasno ne pripadaju: hotelima, sauna, na balovima, u skupim restoranima, i tako dalje, ii pak, obavlja razne sitne poslove, praveći nezgode i kalambare. Dvadesetih godina, Čarli za sobom ostavlja čistu burlesku, komiku apsurdnog i situacioni geg. Infantilni egoista ranih filmova postaje kompleksna, kontradiktorna ličnost, koja u sebi nosi tragičnu protivrečnost: između „volje za moć“ i želje za podavanjem voljenom biću, ljubavi prema bližnjem i nipođaštanju drugih, kompleksa nadmoći i kompleksa niže vrednosti, žudnje za osvetom i nužnosti da se sam žrtvuje – sve te težnje utiču na njega istovremeno⁴⁶.

Sa prvim dugometražnim filmom *Mališan* Čaplin otvara polje tragičke i melodrame, socijalne angažovanosti i simpatije prema poniženima i sirotinji industrijskog kapitalizma na produbljeni, temeljniji način, mešajući komediju i tragiku u remek-delima *Potera za zlatom* (1925), *Cirkus* (1928), *Svetla velegrada* (1931), *Moderna vremena* (1936), i drugim. *Parizanka* je, uz *Mališana*, njegovo najdirljivije, najsentimentalnije delo, koje govori o propasti dvoje mladih ljudi u velikom gradu, u kome devojka iz malog mesta postaje moderna „sponzoruša“ ili kurtizana, dok se u nesporazumu i beznađu mladić iz njenog gradića sa kojim je imala pravu ljubav ubija. Na kraju filma, devojka i majka pokojnog mladića otvaraju sirotište za seosku siročad, i film završava u poučnim, srdačnim tonovima. Gоворећи о Čaplinovom socijalnom i kritičkom angažmanu spram nehumanosti kapitalizma i klasnog društva, veliki angloamerički pisac Grejem Grin (Graham Greene) u tekstu o filmu *Moderna vremena* naglašava:

„Marksisti će, verujem, tvrditi da je ovo *njihov* film, ali on izražava mnogo više od socijalističkih težnji. U njemu nema stvarnih političkih strasti, kritike policije niti optimizma za radnički pokret (...) G. Čaplin, ma kakva njegova politička ubeđenja bila, jeste umetnik a ne propagandista. On ne pokušava da objasni stvari, ali u vidu živopisne fantazije predstavlja ono što mu se čini kao ludi komičan tragički svet bez plana (...). On stvari

45 Ibid., str. 65.

46 Gregor, Ulrih, Patalas, Eno: Istorija filmske umetnosti, Institut za film, Beograd, 1977, str. 142, prema Žanu Mitriju (Jean Mitry: *Charlot ou la 'fabulation' chaplin-esque*, Pariz, 1957, str. 53).

prikazuje, a ne nudi politička rešenja. (...) G. Čaplin ima, poput Konrada, tek, nekoliko prostih ideja'; one se mogu izraziti gotovo istim rečima: hrabrost, odanost, trudbeništvo, nasuprot zajedničkoj nihilističkoj pozadini besmislene patnje. (...) Ove ideje nisu dovoljne za jednog reformatora, ali su se pokazale kao izuzetno dostaone za jednog umetnika“⁴⁷.

U docnjim filmovima *Veliki diktator* (1940), *Gospodin Verdu* (1947) i *Kralj Njujorka* (1957) Čaplin će, međutim, ući u direktniji politički angažman, otvoreno nastupajući, putem govora umetnutih u radnju filma, protiv Nacizma, militarizma i progona komunista u Americi, čak i trajno napuštajući SAD. Zadržao je britansko državljanstvo, a preminuo u Švajcarskoj, u 88. godini.

Mališan svakako predstavlja narativnu i poetsku prekretnicu u njegovom delu. Glavni junak do Šarla je dečak Džeki Kugan (Jackie Coogan), koji je, kao svojevremeno i sam Čarli, bio dete-glumac i plesač iz vodvilja. Čarli je bio oduševljen dečakovom genijalnom sposobnošću oponašanja, te je sa njim mogao raditi lako i kreativno. U vreme snimanja filma Džeki je imao 6 godina, i kao jedna od prvih dečijih zvezda na filmu i u šou-biznisu od filma i reklama zaradio ogroman novac⁴⁸. Pre *Mališana* snimio je dva kratka filma, a nakon njega i *Olivera Twista* (1922). Posle II sv. rata, u kome se borio u američkoj vojsci, radio je kao glumac na televiziji; najpoznatiji je kao ujak Fester u ABC-evoj seriji *Porodica Adams* (1964–66).

Neki od osnovnih motiva filma *Mališan* već su prisutni u naznakama u Čaplinovim ranijim filmovima, poput majke s bebom koju Šarlo umiruje u *Ulici siromaha* (1917) i psa latalice koga Šarlo usvaja u srednjemetažnom filmu *Pseći život* (1918). U *Psećem životu* Čarli ingeniozno kreira svojevrsnu porodicu za svog ljubimca, dajući mu mleko iz flaše poput surrogat-majke, šekspirovsko (kontraverzno) „mleko ljudskog milosrđa“⁴⁹, da bi na kraju filma sa svojom devojkom usvojio kuju čija se ljupka štenad gnezdi u velikoj korpi. Ovo preuzimanje funkcije majke, koje se ponavlja

47 Greene, Graham: *Modern Times* (51–53). THE PLEASURE-DOME. The Collected Film Criticism 1935–40, Edited by John Russell Taylor. London, Secker & Warburg, 1972, str. 52–53.

48 Krajem 1930-ih sudio se majkom i očuhom za svoju zaradu, te inicirao ustanovljenje Zakona o zaštiti prava dece-zvezda, tzv. *Kuganov zakon* (Coogan-Act).

49 „Ipak, bojim se tvoje prirode, jer je toliko puna mleka ljudskog milosrđa“: Shakespeare, William: *Macbeth, act 1, scene 5, 15–18*. u ovom iskazu, zloglasna ledi Magbet u negativnom kontekstu govori o majčinskom mleku, kao izvoru brige i saosećanja za druge: ko je takvu ljubav, takvo“mleko“ primio, ne može biti dovoljno okrutan za despotskoj vlasti imanentna zlodela, a ona se boji upravo takve slabosti volje svoga supruga (ili bilo kog muškarca). Ovim se, naravno, istovremeno potvrđava potpuno suprotno, pozitivno značenje“mleka milosrđa“, majčinske ljubavi i ljudske saosećajnosti.

u filmu *Maišan*, je oštroman motiv koji Čaplin čini i proto-feminističkim stvaraocem.

U *Mališanu*, devojka koja je rodila vanbračno dete (kako je nagovesteno), prinuđena je da ga ostavi, sa pismom u kome moli nalazača da se stara o bebi. Međutim, dete slučajno dospeva na ulicu, i naša skitnica je u situaciji da mora da ga uzme sa sobom, nakon niza veoma komičnih izbegavanja. Veza koja se gradi između ove bebe i potom ljupkog mališana, i siromašne skitnice, jeste prava oda ljudskoj bliskosti i ljubavi, koje stoje nasuprot otrovnom siromaštvu u kojem oni žive, u jednom više nego bednom sobičku. Ovde je Čarljeva naivna i dirljiva orijentacija ka etikeciji i luksuznom životu olicena u njegovom „očarobnjenu“ drljavih, propalih predmeta⁵⁰: od običnog čajnika on pravi flašicu za bebe, a od starog tepiha, na kome proseca rupu za glavu, pravi „elegantnu“ kućnu haljinu. Ovaj predivni eskapizam, kreiranje sveta udobnosti i snova u uslovima totalne nemaštine podvlače motiv bezinteresne ljubavi i nežnosti koje vezuju skitnicu i dete. Njih dvojica zajedno prave i jedu palačinke, i Čarli zaista postaje ovom mališanu poput majke, a zatim i sve na svetu: oni postaju *porodica*. Preživljavaju putem sitnog kriminala, tako što mališan nosi kamjenje u džepu i razbijja prozore po naselju, da bi Čarli potom „slučajno“ naišao i naplatio popravku! Kada ih policajac uhvati na delu, uspevaju da se izvuku domišljatim trikovima i urnebesnim bekstvom.

U međuvremenu, prava detetova majka (stalna Čaplinova glumica i neko vreme partnerka, Edna Purvians [Edna Purviance], glavna zvezda filma *Parizanka*) postaje uspešna glumica i pevačica (opet poput Čarljeve majke). Kao u bajci, ona sada ima sve: luksuznu kuću, odeću, novac i bogatog impresarija. U čežnji za svojim izgubljenim detetom, ona dospeva do siromašne četvrti i deli milostinju deci; mali Džeki joj prilazi i umiljava se, osetivši neobjasnivu bliskost. Nakon toga, dečak se razboljeva, i doktor prijavljuje vlastima da skitnica nije njegov otac. Socijalni radnici dolaze da oduzmu dečaka Čarliju i odvedu ga u sirotište. Čarli se sa njima juri preko krovova, dok se dečak u suzama očajnički opire tome da izgubi Čarlija: u ovim iskreno srceparajućim scenama Čaplin je prizvao svoja lična detinja gorka iskustva. Njih dvojica kao begunci provode noć u svratištu, u kome, u dirljivoj sceni simbioze dva voljena bića, obojica u snu izvode iste pokrete nogama (poput psećih – što simbolizuje pseću vernost i odanost, inferiorni socijalni položaj aktera, kao i elementarnost osnovne ljudske prirode). Upravnik svratišta zbog oglasa o nagradi odvodi dečaka u policiju. Nakon divne teatarsko-nadrealne scene sna sa svadama

50 Kako ističe Bazen, Čarli Čaplin kao Šarlo uvek uspostavlja poseban odnos sa predmetima, koji njemu ne služe kao što služe nama, već ih on koristi izvan okvira smisla koje im društvo nameće. Bazen, A., op. cit., str. 63.

u susedstvu i devojkom-andželom (koja će kasnije postati Čaplinova druga supruga), istina se razotkriva i mališan se vraća u okrilje svoje sada srećne majke, koja ostaje prijatelj sa skitnicom i poziva ga u svoj dom. Film se završava trijumfom biološke porodice i nesputanog materinstva, koja će uživati u ljubavi i blagostanju. U svom angažmanu protiv licemerstva buržoaskog društva, koje diskriminiše žene koje su rodile decu izvan braka, i takvu decu, ili onu bez roditelja, brutalno stavlja u sirotišta, Čaplin se pokazuje kao veliki humanista. U insistiranju, pak, na principu bezinteresne ljubavi, empatiji, na zaštitu i ljubavi prema deci, i posebno na jedinstvenosti i snazi majčinske ljubavi koju ništa ne može da zameni, a koja leži u srcu svake čovečnosti, on se otvoreno zalaže za *ženski princip*, pravo na emocije, nežnost i zbrinutost kao mnogo važnije od *muškog principa* klasno uslovjenog socijalnog nasilja, hijerarhije i kompeticije, kakav po mnogim istraživačima/cama vlada u američkom društvu.

Epilog: Lokalni i globalni pogled na raspad i transformaciju porodice i roditeljstva u savremenom filmu – *Klopka* (Srbija, 2007) i *Dečaštvo* (SAD, 2014).

Kriza porodice u savremenom svetu čini da o porodici kao instituciji, utočištu, (ne)dosegnutom idealu, ali i izvoru ličnih patnji i uskraćenosti, danas razmišljamo sa nostalgijom i oprezom. Kako ističe sociološkinja dr Andđelka Milić, oni koji u porodici i sa njom nemaju posebnih problema, gotovo je i ne primećuju; međutim, daleko više je osećaju i primećuju oni koje porodica svojim pritiskom guši, ili pak oni koje disfunkcija ili odustvuo porodice čini nesigurnim i inferiornim u svakodnevnom životu⁵¹. Čini se u poslednje vreme da se promene i nestabilnosti u porodičnom životu tiču praktično svakoga: one su postale konstanta savremenog načina življenja.

Disfunkcija porodice dosegla je u zemljama Istočne evrope, koje su nakon pada socijalizma ušle u period tzv. tranzicije, masovne razmere. „Osnovna karakteristika procesa, tranzicije“ je proizvodnja siromaštva u društvima poluperiferije tako što se u neoliberalnom okruženju **potcenjuju** i velikim delom **devastiraju** njihovi razvojni potencijali⁵². Ovo je svakako karakteristično i za srpsko društvo, koje danas čini najsilomašniju zemlju u Evropi. Među srpskim filmovima nakon 2000. godine, reprezentacija porodične krize data je uglavnom na fonu opštedruštvenog

51 Milić, Andđelka: Sociologija porodice: kritika i izazovi. Čigoja, Beograd, 2007.

52 Blagojević Hjuson, Marina: Rodni barometar u Srbiji: razvoj i svakodnevni život. program UN za razvoj, Beograd, 2013, str. 43.

rasapa svih vrednosti (*Apsolutnih sto*, 2001, *San zimske noći*, 2005, *Srpski film*, 2010, *Klip*, 2012, *Varvari*, 2014, i dr.). Film *Klopka* (Srbija/Nemačka/Mađarska, 2007) reditelja Srdana Golubovića, postavlja, pak, ideju i ideal prosečne srpske porodice srednje klase kao moralnu paradigmu društva, stavljajući je u centar dramskog zapleta. Dignitet i univerzalnost porodice srednje klase kao stožera društva učvršćen je i potcrtan kamerom, scenografijom i kostimom, odnosno kvalitetom stana, odeće i ukupnog izgleda članova porodice i njenog okruženja, koji pomalo odudaraju od realnog standarda takve prosečne porodice danas, ali je približavaju društveno poželjnom idealu tzv. „Zapadne beline“, odnosno više srednje klase.

Scenario filma, čiji su autori Melina i Srđan Koljević, rađen je prema istoimenom romanu Nenada Teofilovića iz 2002. g., čija je radnja smeštena u ratnu 1993. Radnja filma se, međutim, odvija u 2000-im, i moralistički komentariše užase aktuelne nečasne tranzicije, neoliberalne deregulacije i kriminalizovanog društva. Iznenadna bolest deteta, kome je potrebna skupa operacija srca u inostranstvu, prisiliće uzornog oca porodice Mladena (Nebojša Glogovac) na odluku da postane zločinac: na oglas porodice za finansijsku pomoć javlja se nepoznati bogataš, koji ocu nudi dati novac ukoliko ubije čoveka koji mu smeta. Igrom sudsbine, on će se nakon ubistva sprijateljiti sa suprugom čoveka kome je oduzeo život (Anica Dobra), da bi u završnoj sceni i sam bio ubijen. Glavni junak žrtvovan je od strane beskrupulznog društva; on sam takođe prinosi na žrtvu najpre svoj lični moral, ili, ako hoćete, dušu, a potom i sopstveni život, kako bi biološki obezbedio budućnost sopstvene porodice.

Na značenjsko-ideološkom planu, ova izvanredno scenaristički i režijski izvedena „drama savesti“ i „moralnog nespokoystva“⁵³ izrazito je patrijarhalno i (neo)konzervativno centrirana oko figure oca kao nosioca simboličkog poretku (srpskog) društva, stuba patrijarhalne porodice koji istu kao biološki i simbolički garant nacije mora odbraniti po cenu sopstvenog života. Dete koje biva spašeno jeste muško dete, sinonim čovečanstva u najvećem delu kinematografske i dramske umetnosti uopšte. Sa druge strane, dete novobogataške porodice koja jeste deo organizovane mafije koja je nakon devedesetih izvršila tranziciju u svet biznisa i visoke politike, nad čijim ocem glavni junak izvršava ovo naručeno ubistvo jeste žensko dete (koje, biološki gledano, direktno produžava vrstu), što je na simboličkom planu uznemirujući znak (pa i odjek negativnog stereotipa o ženskosti kao „zlom“ i „nemoralnom“, posebno u hrišćansko-moralističkom kontekstu). *Klopka* ne preispituje istorijske uslove ekonomski propasti i moralnog rastrojstva srpske zajednice, koji se nalaze u strukturama

53 Vučinić, Srđan: *Raskolnjikov vremena sadašnjeg (klopka)*. Novi filmograf br. 3, god. 2, zima-proleće 2007, str. 35.

moći i rodnih režima sistema šovinističkog ratničkog patrijarhata, ratnog zločina i pljačke devedesetih, iz koga će proizaći beskrupulozni neoliberalni i neopatrijarhalni model bogataške porodice nove profiterske, ekonomski i politički visoko pozicionirane klase, premda ih nagoveštava. Ona posledice ovakvog društvenog uređenja osuđuje pre svega iz ugla jedne umereno konzervativne, patrijarhalne, hrišćanske i nacionalne moralne vertikale, sagledane u duhu i ikonografiji modernog života. Izvanredno savesno oblikovana na formalnom planu, sa pažljivom „izmenom planova i perspektiva, optičkih kao i emocionalnih“⁵⁴ i elegantnom, prozračnom ikonografijom slike (direktor fotografije Aleksandar Ilić), dramski rafiniranim prožimanjem elemenata porodične melodrame jakih emocija i vizuelno i osećajno hladnog, ciničnog trilera i sjajnom glumom glavnih i sporednih aktera (uz pomenute Glogovca i Dobru, ističu se i Nataša Niković u ulozi supruge Marije i Miki Manojlović kao naručilac ubistva), *Klopka* ostaje jedno od najkvalitetnijih dramskih ostvarenja u savremenoj domaćoj filmskoj produkciji.

Višestruko nagrađeni film Ričarda Linklatera (Richard Linklater) *Dečaštvo* (SAD, 2014, 165 min.) dočekan je od strane kritike kao značajni doprinos filmskoj umetnosti i uspeli eksperiment. Radi se o delu igrane narativne strukture, koje je nastajalo tokom 12 godina, prateći fizičko (i, posredno, emocionalno) odrastanje dece-glavnih junaka, kao i sazrevanje i starenje dvoje glavnih glumaca koji tumače njihove roditelje. Svake godine, počev od 2002., reditelj je sa svojim saradnicima radio intervjuje sa glavnim glumcima o njihovom životu, dopisivao scene, snimao taj segment filma tokom nekoliko dana, i zatim ga montirao (montažerka filma Sandra Ader [Sandra Adair]) i odlagao, da bi na kraju sve segmente spojio u jednu celinu. Smene vremena i detalja kose, odeće, soba, video-igrica, muzike i lica date su sigurno, prirodno i nemametljivo. U tom smislu, ovaj fikcijski film uspeo je da u sebe uključi dokumentarne momente fizičke transformacije osoba koje tumače glavne likove, kao i prateće transformacije okruženja junaka koje se u filmu pojavljuje, te pomerio granice u shvatanju filmske realnosti, postajući izvanrednim primerom tzv. *hibridnog filma* (čija istorija počinje upravo sa dokumentarno-igranim klasikom *Nanuk sa severa*).

Dečaštvo, naime, nastaje u spoju igrane porodične drame i svojevrsnog poetskog dokumentarnog, pa i dugometražnog eksperimentalnog filma. Poetski dokumentarni filmovi približavaju se svojim osobinama eksperimentalnom filmu i ne bez razloga upoređuju s lirskom poezijom, jer uprkos referiranju na stvarnost naglašavaju i medijske i artificijelne aspekte svoje strukture, posebnu pažnju posvećujući uživanju. Oni pored doku-

mentarnog sadržaja ističu i karakter umetničkog dela, dakle ogoljuju svoju estetsku funkciju⁵⁵. *Dečaštvo*, nazvano i „vremenska kapsula odrastanja“, u svojoj eksperimentalnosti i nestandardnoj dužini trajanja najbliže je tipično američkoj avangardnoj formi „filma-dnevnika“ i poetsko-simboličkog eksperimentalnog filma, u radovima autora kao što su Džonas Mekas (Jonas Mekas) i Sten Brekidž (Stan Brakhage). Senzibilitetom za prirodne mene, slobodni duh mladosti i običan porodični i ljudski život film izražava snažnu nostalгију, pa i kontinuitet sa američkom kulturom življenja i muzičkom kulturom 60-ih i 70-ih godina 20. veka. Prema kritičarki Betsy Šarki (Betsy Sharkey), rezultat ovog filmskog eksperimenta jeste jedan izuzetno intimni portret života koji se odvija pred našim očima, nekonvencionalni film u kome se ne dešava gotovo ništa drugo, koji je tako dobro uhvatio sve boje i nijanse potpuno ličnog, i istovremeno univerzalnog, procesa *postajanja*⁵⁶.

Ali, naravno da se mnogo toga dešava u filmu, i to onoga što obično ne želimo da vidimo. U reprezentaciji porodičnog života ovaj film donosi briljantan antropološki i sociološki uvid u aktuelne procese društvenih promena u SAD, uvid koji autentični elementi filma samo dodatno potvrđuju. Stalna ekipa glumaca tokom 12 godina nastajanja filma predstavlja likove iz najuže porodice koju film prati: sina Mejsona mlađeg (Elar Koltrejn [Ellar Coltrane]), kćerku Samantu (Lorelaj Linklater [Lorelei Linklater]), majku Oliviju (Patriša Arket [Patricia Arquette]) i oca Mejsona starijeg (Itan Hok [Ethan Hawke]). Osovina filma jeste dete-glumac Elar Koltrejn u glavnoj ulozi Mejsona, koga isti prati od njegove 6. do 18. godine. Film najupečatljivije svedoči o promenama fizionomije, karaktera i tela muškog i ženskog deteta prilikom njihovog faktičkog odrastanja. Prema rečima reditelja, u odabiru glumca za glavni lik dečaka posle dužeg razmišljanja odlučio se za dete koje ima ličnost umetnika, koje deluje zamišljeno i kreativno; Linklater ističe da nije imao pojma u kakvu osobu, kakvog izgleda i ponašanja će izabrani Elar zapravo izrasti. U poređenju sa domaćom *Klopkom*, muško dete ovde se iznova pojavljuje kao paradigma čovečnosti, ljudske i društvene zajednice. Međutim, centralna roditeljska ličnost koja je stožer konkretnih istoričnih i strukturalno-ekonomskih promena unutar porodice jeste *majka*. Patriša Arket od fatalne mlade žene u psiho-trileru Dejvida Linča (David Lynch) *Izgubljeni autoput* (1997) i izvanredne uloge vidovite mlađe žene Alison Dibua koja iz pitomog porodičnog miljea pomaže policiji u otkrivanju brutalnih zločina u seriji *Medijum* (*Medium*, 2005–11), u *Dečaštву* izrasta u savremenu

55 Gilić, Nikica: Filmski rodovi i vrste. Biblioteka online, knjiga 100, str. 107.; prvo izdanje: Agm, Zagreb, 2007.

56 Sharkey, Betsy: ‘Boyhood’ – A startling, intimate portrait of a child growing up. Los Angeles Times, July 10, 2014.

majku-hrabrost⁵⁷, ženu iz srednjih slojeva koja se nakon razvoda sa dvoje male dece vraća u rodni grad (Hjuston [Huston]), uz pomoć majke podiže decu školskog uzrasta, dopunjuje svoje obrazovanje i prolazi kroz još dva braka, sa takođe razvedenim sredovečnim profesorom i potom nešto mlađim profesionalnim vojnikom, povratnikom iz Avganistana i Iraka, koji postaju očusi njene dece, da bi u srednjim godinama ostvarila punu samostalnost. Film svedoči o asimetriji odgovornosti za biološku porodicu, koja je prebačena na ženu u patrijarhalnom društvu, kao i od skora prisutnom fenomenu serijske monogamije u narednim brakovima za ljude sa decom (ili bez nje), naročito u Zapadnim društvima. Uprkos solidnim materijalnim uslovima, ove ipak surogatne porodice u odnosu na primarnu trijangularnu porodičnu strukturu, donose teškoće surogatnim roditeljima ali pre svega deci u emotivno-finansijskoj organizaciji porodičnog funkcionisanja. Film pošteno svedoči o učestalim scenama porodičnog nasilja i diskriminacije „tuđe“ dece unutar jedne ovakve zajednice, koje u njemu potiču od muškarca kao bračnog druga. Ono što se često previđa, jeste da je ovo u velikoj meri i film-studija o alkoholizmu, kao, kako se čini, gotovo neizbežnom sastavnom delu porodičnog života u SAD. Alkoholizam odlikuje oba Olivijina naredna supruga, a njegove su žrtve svi članovi porodice, od žene koja pokušava da, krajnje neuspešno, civilnim sredstvima pregovora i umirivanja situacije reši ovaj problem, do više ili manje traumatizovane biološke i dece partnera, koja na ovu situaciju reaguju emotivnom tupošću i povlačenjem u sebe. Uzroci ovog muškog alkoholizma i porodičnog nasilja su kompleksni, od mačističkog vaspitanja koje osujećuje emotivni život muškaraca, do ekonomskog pritiska koji trpi drugi suprug i poratnog traumatskog sindroma od koga pati treći Olivijin muž, odnosno nasilnih, profiterskih državnih ratova. To je i film o ideo-loškoj transformaciji američkog društva ka neokonzervativnom i neoliberalnom modelu porodice i muškog identiteta: Itan Hok kao Mejson stariji prolazi put od psihološki lepršavog mladog muzičara i oca čiji život priпадa obrascu alternativne kulture, do ozbiljnog oženjenog čoveka srednjih godina sa skupim kolima i odelom, koji u svom drugom braku pristaje na uzuse klerikalno-konzervativne bele Amerike. Otac njegove pasivne, ali odlučne druge supruge je primer tvrdokornog patrijarhalnog konzervativca, dok se njegovo treće dete bespogovorno krštava i podiže u duhu malograđanske hrišćanske desnice. *Dečaštvo*, ipak, zastupa ideale lične emancipacije, rodne ravnopravnosti, rada i obrazovanja kao prosvećeni, liberalni koncept izlaska iz ličnih i društvenih nedaća. U tom smislu, ono stoji kao diskretno humanistički intonirana filmska freska savremenog američkog

57 U ovome ona se nadovezuje na niz snažnih majčinskih likova iz klasične holivudske melodrame, kao i na heroine realističnih drama novijeg datuma, poput radničke aktivistkinje, supruge i majke Norme Re Vebster u filmu *Norma Re* (1979), u tumačenju istaknute američke glumice Sali Fild (Sally Field).

života, gradeći izvanredni sekularni pandan skorašnjem mitopoetskom epu o klasičnoj hrišćanskoj američkoj porodici, remek-delu Terensa Malika (Terrence Malick) *Drvo života* (2011, SAD, 139 min.), sa Bredom Pittom (Brad Pitt) i Džesikom Čestejn (Jessica Chastain) u glavnim ulogama. *Drvo života*, koje unutar porodične istorije bele Amerike polovinom 20. veka sadrži i antologische kosmološke i zemaljske scene kao interpretaciju *Knjige Postanja*, takođe predstavlja jedan monumentalni uspeli poetski eksperiment u produksijskim okvirima igranog filma.

Literatura:

- Ajzenštajn, S. M.: *Montaža atrakcija (Eseji o filmu)*. Nolit, Beograd, 1964.
- Armstrong, Karen: *Kratka istorija mita*. Geopoetika, Beograd, 2005.
- Bazen, Andre: *Šta je film?*, I. Institut za film, Beograd, 1967.
- Blagojević Hjušon, Marina: *Rodni barometar u Srbiji: razvoj i svakodnevni život*. Program UN za razvoj, Beograd, 2013.
- Chaplin, Charles: *Moj život (Autobiografija)*. Matica hrvatska, Zagreb, 1966.
- Debeljković, Branibor: *Stara srpska fotografija*. Muzej pr. um. – Muzej grada Beograda, 1977.
- Dyer, Richard: *Stars*. BFI, London, 1998.
- Fišer, Ernest: Iz knjige *O potrebi umetnosti* (160–162). U: Penčić, Dr Sava: Realizam. Obođ, Cetinje, 1967.
- Gilić, Nikica: Filmski rodovi i vrste. Biblioteka online, knjiga 100; 1. izdanje: AGM, Zagreb, 2007.
- Greene, Graham: Modern Times (51–53). *The Pleasure-Dome. The Collected Film Criticism 1935–40*, Edited by John Russell Taylor. London, Secker & Warburg, 1972.
- Herbert, Stephen: *Joséphine Léocadie Andrée Lumière. Who's Who of Victorian Cinema*, <http://victorian-cinema.net/andreelumiere.php>.
- Izod, John, Kilborn, Richard: The documentary (42–49). U: Hill, John, Church Gibson, Pamela (Ed.): *World Cinema*. OUP, Oxford, NY, 2000.
- Jeancolas, Jean-Pierre: *Histoire du cinema français*. Paris, Armand Colin, 2005 pour la 2e édition.
- Kažić, Dragoljub: *Elementarna tehnika fotografije*. Univerzitet umetnosti u Beogradu, 1987.
- Krstić, Dragan: *Psihološki rečnik*. IRO „Vuk Karadžić“, Beograd, 1988.
- Lebeau, Vicky: *Childhood and Cinema*. <http://victorian-cinema.net/academia.edu>.
- Mayne, Judith: *Kino and the Women Question: Feminism and Soviet Silent Film*. Ohio S.U.P., Columbus, 1989.
- Milić, Andelka: *Sociologija porodice: Kritika i izazovi*. Čigoja, Beograd, 2007.
- Monaco, James: *How to Read a Film*. NY-Oxford, OUP, 2000 (3rd Edition).
- Munitić, Ranko: *Poetski svijet Charlesa Chaplina (5–15)*. Predgovor za knjigu: Č. Čaplin: *Moj život*, 1966.
- Nochlin, Linda: *Courbet*. Thames & Hudson Ltd., London, 2007.

- O'Pray, Michael: *Avant-garde Film: Forms, Themes and Passions*. Wallflower, London & NY, 2003.
- Patalas, Eno, Ulrih, Gregor: *Istorija filmske umetnosti 1–3*. Institut za film, Beograd, 1977.
- Peterlić, Ante: *Povijest filma: Rano i klasično razdoblje*. Hrvatski filmski savez, Zagreb, 2008.
- Petrić, Vlada: *Razvoj filmskih vrsta*. Umetnička akademija u Beogradu, 1970.
- Rothman, William: *Documentary Film Classics*. Cambridge UP, C.-NY-Melbourne, 1997.
- Sadoul, Georges: *Povijest filmske umjetnosti*. Naprijed, Zagreb, 1962.
- Sharkey, Betsy: 'Boyhood' – a startling, intimate portrait of a child growing up. L.A. Times, July 10, 2014.
- Shakespeare, William: *The Complete Works*. The Selfridge Bookshop, London, W. I.
- Stojanović, Dušan: *Leksikon filmskih teoretičara*. Naučna knjiga/Inst. za film, Beograd, 1991.
- Vincent, Andrew: *Modern Political Ideologies* (Third edition). Wiley-Blackwell, Chichester, 2010.
- Vučinić, Srđan: *Raskolnjikov vremena sadašnjeg (Klopka)* (34–35). *Novi filmograf*. br. 3, god. 2, 2007.
- Wells, Paul: *The documentary form: personal and social 'realities'* (167–191). U: Nelmes, Jill (Ed.): *An Introduction to Film Studies*. Routledge, London & NY, 1996.
- Wollen, Peter: *Signs and Meaning in the Cinema*. BFI, London, 1998 (4th edition).

Dr Ivana Kronja

„Porodična idila“ na filmu: Politike predstavljanja porodice i roditeljstva u klasicima filmske umetnosti

Apstrakt: Mogućnost realističnog dočaravanja „živih“ prizora i fikcionalnog dramskog zbivanja još u najranijem periodu istorije filma podstakla je filmske stvaraoca na beleženje i rekreiranje prizora iz porodičnog života. Ovaj rad razmatraće istaknute primere iz istorije dokumentarnog i igranog filma koji se bave temom ljudske porodice, kao antropološke činjenice, civilizacijske tekovine, svojevrsnog ideoološkog predloška i dragocene dramske potke.

Ključne reči: porodica, dokumentarni, etnografski,igrani film, estetika filma, reprezentacija, ideologija.

Kad bi bila na pustom ostrvu – Analiza diskursa o *attachment parenting-u*

Uvod

Attachment parenting dolazi u žihu interesovanja najpre američke, a kasnije i svetske javnosti nakon izlaska iz štampe *Time* magazina 21. maja 2012. godine na čijoj se naslovnoj strani nalazi fotografija dvadesetšestogodišnje manekenke Džejmi Lin Gramet (Jamie Lynne Grumet) kako doji svog trogodišnjeg sina.¹ Pomenuta fotografija je objavljena na naslovnoj stranici *Time*-a povodom dvadesetogodišnjice prvog izdanja knjige *The Baby Book* pedijatra Vilijama Sirsa (William Sears) gde su postavljene osnove ovom vidu roditeljstva.² Attachment parenting se zasniva na tri prakse: dojenju deteta dokle god to ono želi, držanje deteta uz majčino telo što je moguće više i zajedničko spavanje roditelja i deteta u istom kre-

* Filozofski Fakultet, Univerzitet u Beogradu; pet.dej@gmail.com

1 Naslovna strana je dostupna na sledećoj internet adresi: <http://content.time.com/time/covers/0,16641,20120521,00.html>.

2 Na žalost *the baby book* nije bila dostupna autoru u vreme pisanja teksta, te su korišćene informacije o attachment parenting-u koje se mogu naći na sirsovom sajtu na internet adresi: <http://www.askdrsears.com/topics/attachment-parenting>. Takođe, koristan prikaz javne debate na ovu temu je moguće naći u članku „Kome treba savršena majka“ autorke Zrinke Badnjević objavljenom u časopisu *Vreme* 07. juna 2012. godine. Tekst je u potpunosti dostupan na internet adresi: <http://www.vreme.rs/cms/view.php?id=1056517>.

vetu. Ono što se može zaključiti na osnovu kratko opisanih praksi jeste da je ovaj vid roditeljstva izuzetno naporan za majke. Opravdanje ovih praksi se nalazi u tvrdnjama da attachment parenting omogućuje prirodno podizanje deteta vodeći formiranju zdrave, nezavisne, pametnije odrasle osobe pune saosećanja.³ O ovome će daleko više biti reči u nastavku teksta, ali treba napomenuti da ovaj vid roditeljstva u Srbiji promoviše udruženje *Roditelj*⁴, internet sajt www.najboljamamanasvetu.com, a postoji i kao tema na forumima sajtova posvećenih roditeljstvu, što čini ovu temu relevantnom i za naše društvo.

Nije potrebno više od letimičnog pogleda na nekoliko prethodnih redova da bi se zaključilo da je Vilijam Sirs, prepoznat od medija kao začetnik attachment parenting-a, oživeo ambivalentnosti teoretičarki drugog talasa feminizma prema deci i detinjstvu uz negiranje dobrog dela tradicije sociologije detinjstva. Naravno, postoji velika verovatnoća da jednostavno nije bio upoznat sa pomenutim sistemima ideja lociranih u okviru društvenih nauka s obzirom na njegovo obrazovanje i praksu kao pedijatra. Bilo kako bilo, attachment parenting je moguće kritikovati iz obe perspektive.

Šulamit Fajerston (Shulamith Firestone), Džulijet Mičel (Juliet Mitchell) i Žermen Grir (Germaine Greer) su u svojim radovima s početka sedamdesetih godina XX veka iznеле viđenje rađanja, roditeljstva i detinjstva, pored nuklearne porodice kao instrumenata muške dominacije nad ženama (Oakley, 1994:19–20). Sa druge strane, Fajerstonova je decu i žene percipirala kao članove „saveza ugnjetenih“ u borbi protiv muške dominacije na putu ostvarenja istinske čovečnosti (Oakley, 1994:31). Ovakva shvatanja društvenog odnosa žena i dece je teško osporiti ako se pogledaju osnovne prakse attachment parentinga koje dete i majku čvrsto dvostruko vezuju, jedno za drugo i zajedno sa porodičnim okriljem. Sa druge strane, celokupna disciplina sociologije detinjstva se konstituisala na shvatanju detinjstva kao društvenog konstrukta, odbacivanju univerzalne ideje Deteta i težnje da se deca proučavaju kao zaseban predmet sociološke analize, a ne kroz prizmu onoga što će postati iliti kao odrasli članovi društva (Qvortrup, 2001:223–231). Tvrđnja o prirodnom podizanju deteta koje doprinosi usmeravanju razvoja u pravcu formiranja zdrave odrasle osobe se suprostavlja svakoj od navedih osnova sociologije detinjstva.

Ono što čini ovu istraživačku temu pogodnom za, u nedostatku boljeg izraza, igru teorijskim konceptima i istraživačkim tehnikama jeste relativ-

3 O prednostima *attachment parenting*-a za roditelje, odnosno majku i dete pogledati na internet adresi: <http://www.askdrsears.com/topics/attachment-parenting/7-benefits-ap>.

4 Više informacija o ovom udruženju je moguće naći na internet adresi: <http://www.roditelj.org/o-nama/>.

no lako pristupanje problematici iz različitih perspektiva uz naglašavanje drugačijih aspekata objekta istraživanja. Sa druge strane, svaka teorijska perspektiva ili istraživački program sadrži niz prepostavki i vrednosti koje neke aspekte određene pojave osvetljavaju, dok druge čine nevidljivim, što treba imati uvek na umu pri njihovom odabiru. Ukoliko rezultat igre jeste nova ideja i razvijenija sociološka imaginacija onda je nastojanje bilo svrsishodno.

U ovom radu, attachment parenting-u ćemo pristupiti preko jezika ili drugačije rečeno analizom diskursa. Iako je pojam diskursa najrazličitije definisan u sociologiji, o čemu će kasnije biti više reči, činjenica da ljudi govore i tako neprestano proizvode nove diskurse (Fuko, 2007:7) određuje njegove specifičnosti. Fuko posmatra diskurs kao objekat moći, proizведен i kontrolisan (Fuko 2007:8), dok istovremeno jeste moć, određujući ko i kako govori, uključuje u sebe i isključuje, biva zabranjen i zabranjuje (Fuko, 2007:8–18). Nešto drugačije formulisano:

„(...) diskurs nije prosto ono što borbe ili sisteme dominacije prevodi u jezik, nego je on ono za šta se i čime se bori. Diskurs je moć koju treba zadobiti.“ (Fuko, 2007:9)

Analiza diskursa zasnovana na Fukoovoj teoriji pored deskripcije podrazumeva i utvrđivanje uslova pod kojima se određeni diskurs javlja u svom jedinstvenom obliku. Ono što se želi pokazati ovim tekstom jeste koga diskurs o attachment parenting-u uključuje, a koga isključuje, a naročito kako konstruiše materinstvo i identitet žene. Naravno, postizanje ovih ciljeva zahteva na prvom mestu bolje upoznavanje sa predmetom ovog malog istraživanja nego što to omogućuju nekolicina gore navedenih rečenica. Tako, naredni odeljak će pružiti odgovor na pitanje šta je to attachment parenting.

Odatle će se nastaviti obrazlaganje teorijskog okvira uz pokušaj bližeg određenja pojma diskursa kao njegove osnove. Tu će se najviše pažnje pokloniti Fukooovom shatanju diskursa i njegove analize. Izboru pomenutog teorijskog sistema kao centralnog u okviru ovog teksta su vodila prevashodno dva razloga. Prvi razlog je već naveden i svodi se na to da fukoovska analiza diskursa ne staje na deskripciji, odnosno na tome da pokaže šta je neko rekao ili zapisao, već pokušava da objasni šta uslovjava da određeni diskurs izgleda onako kako izgleda. Drugi razlog se krije iza zanimljivog zahteva da analiza diskursa pokaže zašto se u određenom vremenu i mestu javlja neki diskurs, a ne bilo koji drugi (Foucault, 2002:21). No, mesta na kojima je Fuko pokušavao da sistematski izloži osnove svoje teorije i metodologije, a ovde se pre svega misli na *Arheologiju znanja*, odlikuje prilična apstraktnost što otežava „spuštanje“ na nivo istraživanja. U tu svrhu kao pomoć koristiće se pristupi analizi diskursa i drugih autora

poput, na primer, Nikole Vudsa (Nicola Woods). Na ovaj način će se formirati dovoljan okvir za formulisanje hipoteza o attachment parenting-u, nakon čega će se pristupiti analizi ovog konkretnog diskursa.

Analiza će obuhvatiti Sirsov zvanični sajt www.askdrsears.com, kao i video zapise njegovih gostovanja na američkoj televiziji koja su usledila nakon objavlјivanja pomenutog broja *Time* magazina. Celokupnu građu koja će biti analizirana je moguće naći na internetu. Ovaj medij je odabran kao nezaobilazan i važan izvor informacija mlađih roditelja, kojima se ovaj diskurs na prvom mestu obraća.

Treba dodati da neki elementi analize koji se odnose na dva pomenuta zahteva fukoovskog pristupa problematici diskursa neće biti striktno vezani za odeljak koji se bavi analizom diskursa o attachment parenting-u. No, šta je, zapravo, attachment parenting?

O attachment parenting-u

Sama činjenica odabira, kako se ispostavilo, provokativne fotografije manekenke koja doji svog trogodišnjeg sina za naslovnu stranicu *Time*-a u kome se našao članak o attachment parenting-u, a povodom dve decenije od prvog objavlјivanja pomenute Sirsove knjige, ovog pedijatra identificuje kao začetnika ideje o pomenutom vidu roditeljstva. U tom kontekstu, početna tačka ovog odeljka jeste prikaz određenja attachment parenting-a koje je moguće naći na pomenutom sajtu Vilijama Sirsa:

„Attachment parenting je stil brige o vašem novorođenčetu koji budi ono najbolje u bebi i roditeljima. Attachment parenting podrazumeva najpre otvaranje vašeg uma i srca individualnim potrebama deteta i vremenom čete razviti iskustvo koje se odnosi na donošenje odluka na licu mesta koje najbolje odgovaraju Vama i vašoj bebi“⁵

Pored tri ranije prakse kao osnove opisanog „stila brige“, na gore navedenom sajtu je moguće naći još četiri prakse takođe uključene u attachment parenting, što čini ukupno sedam, kako je na sajtu nazvano „Baby B’s“⁶. Pre nego što se kreće sa pojedinačnim opisom svake od sedam praksi, trebalo bi ih navesti. Tako, sedam „Baby B’s“ predstavljaju: Povezivanje nakon rođenja (birth bonding), dojenje (breastfeeding), nošenje

5 Preuzeto sa internet adrese <http://www.askdrsears.com/topics/attachment-parenting>. pristupljeno 07.09.2014.

6 Ovo ima smisla samo u engleskom jeziku, s obzirom na početno slovo reči pod kojima se svedene ove prakse. Iz ovog se može prepostaviti da svaka reč počinje slovom b, te će se u nastavku teksta nakon prevoda određene reči u zagradi biti ispisana u originalu korišćena reč iz engleskog jezika.

deteta (babywearing), spavanje blizu deteta (bedding close to baby), verovanje u komunikacijsku vrednost bebinog plača (belief in the language value of your baby's cry), „čuvaj se trenera beba“ (beware of baby trainers) i ravnoteža (balance).

Povezivanje nakon rođenja se odnosi na važnost što ranijeg početka procesa emocionalnog vezivanja majke i deteta putem fizičkog dodira. Time se doprinosi razvijanju biološki uslovljenog vezivanja deteta za majku, koja, sa druge strane, na ovaj način razvija takođe biološki uslovljene potencijale za negu novorođenčeta.⁷

Dojenjem dete dolazi do jedinstvenih hranljivih sastojaka, nedostupnih na bilo koji drugi način, neophodnih za razvoj mozga, na prvom mestu. Majka se, dojeći dete, upoznaje sa telesnim jezikom svog deteta i uči da čita signale koje ono šalje. Sa druge strane, majčino telo ovu praksu nagrađuje lučenjem hormona prolaktin i oksitocin.

Nošenjem deteta se ostvaruje povećanje osjetljivosti roditelja, a prvenstveno majke, na potrebe deteta usled činjenice da je dete uvek blizu roditeljskog tela. Samo dete je daleko mirnije, dok svoju pažnju usmerava na upoznavanje sveta oko sebe.

Putem zajedničkog spavanja (co-sleeping) roditelji nadoknađuju svoje eventualno odsustvovanje od deteta zbog dnevnih obaveza, dok dete biva lišeno anksioznosti noćnog odvajanja od roditelja, odnosno majke, razvijajući osećaj sigurnosti.

Bebin plać predstavlja evolucijski izgrađen način obaveštavanja o potrebama deteta i o eventualnim opasnostima po dete. Odaziv roditelja na ove bebine signale pomaže razvoju poverenja kod deteta.

„Čuvaj se trenera beba“ jeste apel na roditelje da ne slušaju saveze stručnjaka koji promovišu strožiji pristup roditeljstvu, odnosno jasno definisane satnice hrانjenja deteta i ignorisanje detetovog plača. Ovakav pristup roditeljstvu može doprineti distanciranju roditelja od deteta i obrnuto.

Najzad, ravnoteža je potrebna između nastojanja da se detetu pruži što više i svojih ličnih potreba. Ne treba podizati dete uz potpuno zanemarivanje sebe i partenera.

Što se tiče istraživanja koja bi potvrdila delotvornost attachment parenting-a, a samim tim i učinkovitost gore ukratko opisanih praksi, sajt www.askdrsears.com ne pruža previše informacija. Postoji samo jedno prilično uopšteno navođenje istraživanja Silvije Bel (Sylvia Bell) i Meri

⁷ Opis praksi o kojima je reč, dostupan je na internet adresi <http://www.askdrsears.com/topics/attachment-parenting/what-ap-7-baby-bs>. Predstavljanje pomenutih praksi u nastavku teksta se zasniva na ovom opisu, te neće biti dodatno navođeno, s obzirom da se radi o istovetnoj internet stranici.

Ajnsvort (Mary Ainswart) koje se između ostalog ne tiče attachment parenting-a već teorije vezivanja iz razvojne psihologije.⁸ Istraživanje Belove i Ajnsvortove je pokazalo da je strah od štete koje može da usledi usled prevelikog uđovoljavanja željama deteta, u suštini neosnovan. Naime, upoređivanje dve grupe roditelja i dece, gde su jednu grupu činili roditelji koji su podizali svoje dete na „tradicionalan“ način, sa čvrsto definisanom satnicom hranjenja i bez pomnog praćenja svakog detetovog „signala“, a druga grupu su činili roditelji koji su permisivnije podizali svoje dete je pokazalo da permisivniji roditeljski obrazac nije uticao na to da dete bude zavisnije od svojih roditelja u odnosu na prvu grupu.

Ovo je važno naglasiti pošto osim navođenja prezimena istraživača, na sajtu ne postoji ništa što bi omogućilo proveru iznetih tvrdnji. Štaviše, način na koji je organizovan sajt i na kom su pisani prilozi najviše odgovara reklamnom diskursu, a ne medicinskom. Bilo kako bilo, o reklamnom i medicinskom diskursu biće više reči u narednom odeljku, a sada će nešto prostora biti pruženo teoriji vezivanja.

Ime Meri Ajnsvort je nerazdvojivo od Džona Bolbija (John Bowlby), sa kojim je zajedno razvila teoriju vezivanja (attachment theory). U najkraćim crtama, radi se o teoriji koju je pod uticajem psihonalize i etologije dobrim delom samostalno formulisao Bolbi, dok je dugogodišnja saradnja sa Ajnsvortovom vodila nizu istraživanja koja je trebalo da empirijski potkrepe i dalje razviju teoriju vezivanja. Suštinu teorije čini teza da je emocionalno vezivanje za majku od suštinskog značaja za zdrav psiho-fizički razvoj deteta. Fizički kontakt sa majkom u najranijem detinjstvu doprinosi stvaranju snažne emocionalne veze i osećaja sigurnosti, dok sa druge strane dugoročno odsustvo emocionalnog i fizičkog kontakta deteta sa majkom može imati različite štetne posledice koje mogu dovesti i do različitih vidova neuroza i psihoza u odrasлом dobu (Kagan, 2011: xii-xiv).

Iako se sličnost teorije vezivanja sa attachment parenting-om ne završava na imenu, teško je reći da se ovaj vid roditeljstva zasniva na prilično uticajnoj teoriji vezivanja.⁹ Naime, iako attachment parenting i teorija vezivanja naglašavaju značaj fizičkog kontakta sa majkom za psiho-fizički razvoj deteta, teško je naći mesto u okviru teorije vezivanja gde se izričito navode radnje koje garantuju uspešno vezivanje poput navedenih „7 Baby B's“.¹⁰

8 Više o pomenutom primeru videti na internet adresi <http://www.askdrsears.com/topics/attachment-parenting/attachment-research>.

9 Više o teoriji vezivanja videti u: Cassidy, Jude and Shaver, Phillip R. (2008): *Handbook of Attachment: Theory, Research, and Clinical Applications*, New York: The Guilford Press.

10 U ovom kontekstu vredi obratiti pažnju na tekst: Marvin, Robert s. and Britner, Preston A. (2008) „Normative Development: The Ontogeny of Attachment“ u *Handbook*

Definitivna empirijska potvrda teorije vezivanja još uvek izostaje i zanimljiv je primer Kine gde su čitave generacije za vreme Maove vladavine odrastale odvojene od roditelja od najranijeg detinjstva u okviru različitih dnevnih centara za brigu dece, pri čemu ne postoje dokazi da su ove generacije neurotičnije ili psihotičnije od bilo koje druge generacije (Kagan, 2011: xvi). Ukoliko je takav slučaj sa teorijom vezivanja iz koje je potekao niz istraživanja koja zadovoljavaju sve kriterijume naučnosti, teško je govoriti o empirijskoj potvrdi delotvornosti attachment parenting-a, obrascu roditeljstva koji čitav svoj legitimitet gradi indirektnim pozivanjem na pomenutu teoriju.

Diskurs i analiza diskursa

Pojam diskursa je jedan od mnogih pojmove korišćenih u okviru društvenih nauka koji uspešno odolevaju pokušajima formulisanja sveprihvaćene, jedinstvene i jasne definicije. Van Dijk (Teun A. van Dijk) naglašava da pokušaji jasnog definisanja diskursa često predstavljaju jalo poduhvat, te da ovaj pojam karakteriše opštost i maglovitost (vagueness) koju deli sa konceptima „društva“, „jezika“ ili „kulture“ (van Dijk, 1998:195). Sa druge strane, teškoće vezane za definisanje pojma utiču na to da i analiza diskursa ne predstavlja jedinstveno određen metodološki pristup, te da je možda ispravnije govoriti u množini nego u jednini, odnosno o analizama diskursa (van Dijk, 1998:198). Drugim rečima, način na koji se određuje šta zapravo diskurs predstavlja direktno određuje kako će pristupiti njegovom proučavanju.

Ranije je pomenuto da se određenje diskursa korišćeno u okviru ovog teksta oslanja na Fukooovo shvatanje ovog koncepta. Ukoliko bi se pokušalo u kratkim crtama predstaviti Fukooovo određenje diskursa, iako je ovakav zadatak prilično težak s obzirom na širinu i kompleksnost navedenog pojma, on bi predstavljao sistem odnosa koji postoje između iskaza objedinjujući ih u jedinstvenu celinu (Foucault, 2002:63). Pri tome bi osobine osnovnog konstitutivnog elementa, iskaza, uticale na karakteristike celine koju obrazuju, odnosno diskursa. U tom kontekstu, za iskaz iliti „diskursov atom“ (Foucault, 2002:63) Fuko kaže sledeće:

„To je sigurno čudan događaj: prvo, zato što je u jednu ruku povezan sa gestom pisanja ili artikulisanja govora, dok u drugoj otvara za sebe rezidualno postojanje u polju sećanja ili u materijalnosti spisa, knjige ili drugim oblicima beleženja; drugo, zato što je, kao i svaki drugi događaj

---

of Attachment: Theory, Research, and Clinical Applications, edited by Jude Cassidy and Philip R. Shaver, New York: The Guilford Press, 269–295.

jedinstven, a ipak podvrgnut ponavljanju, transformaciji i reaktiviranju; treće zato što je povezan ne samo sa situacijama koje ga stvaraju i sa posledicama koje uzrokuje, ali u isto vreme i u skladu sa sasvim drugačijim modalitetom, već i sa iskazima koji su mu prethodili i slede ga.“ (Foucault, 2002:63)

Ako iskaz poseduje navedene osobine, analiza diskursa podrazumeva određenje tačnih uslova koji su vodili artikulisanju iskaza od kojih je sačinjen, iscrtavanje granica iskaza, odnosno diskursa, pronalaženje veza koje postoje između iskaza, kao i definisanje kriterijuma na osnovu kojih su drugi iskazi isključeni iz datog diskursa (Foucault, 2002:21).

Na ovaj način analiza diskursa postaje zapravo analiza diskurzivnih formacija, odnosno pravila javljanja specifičnog diskursa. Tako, analiza zahteva, pored opisa iskaza koji čine diskurs, objašnjenje uslova pod kojim određeni diskurs poprima jedinstvene osobenosti. Diskurzivnu formaciju čine pravila koja se tiču formiranja objekta diskursa, specifičnih veza između iskaza, koherentnog konceptualnog aparata i teme koja objedinjuje iskaze (Foucault, 2002:23–30).

Poistovećivanjem analize diskursa sa pravilima javljanja specifičnog diskursa, pogledu se otkriva diskurs o dojenju kao prethodnici attachment parenting-a. Naime, diskurs o dojenju ovu praksu identificuje kao glavnu odrednicu dobrog materinstva. Ovo je argumentovano na taj način što je majci dobrobit deteta „prirodno“ najveći prioritet i ispred svega drugog, a samim tim je i dobrobit deteta pretpostavljena njenoj sopstvenoj. Dojenje predstavlja najjednostavniji, potpuno prirodan, a samim tim i najbolji način hranjenja putem kog dete dobija sve što mu je potrebno. Takođe, putem dojenja se formira karakteristična veza između majke i deteta koja ima izrazito pozitivne efekte na njihovo psihičko i fizičko zdravlje (Badinter, 2013: 59–66). Možda i najuticajniji nosilac ovog diskursa je La Leche League, međunarodno udruženje majki osnovano u SAD-u 1956 godine. Osnovicu programa ovog udruženja, pored propagiranja dojenja bez strogo definisane satnice i dokle god to dete želi, jeste eksplicitno protivljenje korišćenja bebi-formula i manje ili više implicitno protivljenje uključivanja žena na tržište rada i davanja dece u jaslice (Badinter, 2013: 62–64). Veštačke zamene za humano mleko su na meti napada Leche League kao oličenja nastojanja zapadne civilizacije da otme od žena materinstvo, a sa druge strane, kao, industrijski proizvedenog otrova. Velika smrtnost dece u Africi prouzrokovana lošim kvalitetom vode koja je korišćena u pripremi bebi-formula krajem sedamdesetih godina XX veka doprinela je povećanju uticaja Leche Ligue-e unutar međunarodne javnosti, što je vodilo njenom izboru u status savetnika UNICEF-a 1981. godine (Badinter,

2013: 68). Uticaj lige kroz međunarodne institucije nastavio je da jača do-nošenjem Konvencije o pravima deteta 1989. godine, a naročito kroz član 24 koji garantuje detetu uživanje najvišeg mogućeg nivoa zdravlja (Badinter, 2013: 69), što je najzad dovelo do potpisivanja Deklaracije Innocenti od strane 32 vlade, Svetske zdravstvene organizacije, UNICEF-a i nevladi-nih organizacija kojom su određeni idealno trajanje dojenja i predlozi da se ono postigne (Badinter, 2013: 69). Na ovaj način su diskurs o dojenju propagiran, pre svega, od strane La Leche Ligue, zajedno sa promenama unutar kapitalističkog poretku, o kojima će kasnije biti reči, prokrčile put attachment parenting-u.

Ranije je pomenuto da fukoovsku analizu diskursa karakteriše prilična apstraktnost i kompleksnost, te da „spuštanje“ od teorijskih koncepata poput diskursivnih formacija na nivo realno postojećih diskursa često ne predstavlja lak zadatak. Takođe, navedeno je ime Nikole Vudsa čije praktične smernice u deskripciji diskursa mogu biti od prilične koristi. Što se tiče samog određenja diskursa, Vudsovo je jednostavnije od ranije pomenutog u ovom odeljku, te diskurs definiše kao jezik plus kontekst, gde kontekst predstavlja sve ono što pojedinačni govornik unosi sa sobom u određenu govornu situaciju, odnosno iskustvo, pretpostavke i očekivanja, pored postojećeg šireg društvenog konteksta koji deluje na učesnike date situacije (Woods, 2006: X). No, pomenuti autor je zanimljiviji zbog analize specifičnog medicinskog diskursa, odnosno ubedjujućeg (persuasive) medićinskog diskursa, nego zbog njegove definicije diskursa.

Medicinski diskurs karakteriše upotreba stručnih termina i u slučaje-vima interakcije sa pacijentima, iako su ovi termini njima najčešće nepoznati, jasna razlika u moći između pacijenta i lekara koja se kroz interakciјu potvrđuje. Ovo se najbolje može videti u paternalističkom stavu prema pacijentu koji je u suštini poistovećen sa detetom, dok je doktor onaj koji zna najbolje (Woods, 2006:118–130; 141–145). Ubeđujući medicinski dis-kurs predstavlja karakterističnu mešavinu medicinskog i reklamnog dis-kursa čija je prvenstvena funkcija da „prodai“, odnosno da ubedi javnost u opravdanost određene medicinske prakse. Ovo se postiže ublažavanjem razlike u moći kroz smanjenje upotrebe stručnih izraza, selektivnim oda-birom činjenica koje govore u prilog date prakse, organizacijom diskursa u obliku pitanja i tako dalje (Woods, 2006:135–140).

Pre nego što se pređe na samu analizu diskursa o attachment parenting-u potrebno je artikulisati pretpostavke na kojima će se ona zasnivati. Na prvom mestu se nalazi pretpostavka da diskurs o attachment parenting-u ženu čvrsto vezuje za porodičnu sferu, promovišući tradicionalnu podelu rodnih uloga. Dalje, kroz pomenuti diskurs se vrši naturalizacija i normalizacija ovog vida roditeljva. Pretpostavka povezana sa prethodnom

se odnosi na konstrukciju prirodnog i normalnog materinstva u okviru diskursa o attachment parenting-u. Na kraju je prepostavka da se attachment parenting obraća pre svega visoko obrazovanim pripadnicima više srednje klase.

Na kraju ovog odeljka treba odgovoriti na pitanje zašto se gore navedeni diskurs javlja u tačno određenom trenutku i prostoru, kao i u tačno određenom obliku. Ukoliko se teorija vezivanja razvija tokom pedesetih i šezdesetih godina XX veka, zašto se attachment parenting javlja tek početkom poslednje decenije prošlog veka, iako se i na jednom i na drugom mestu u podjednakoj meri naglašava značaj fizičke i emocionalne veze majke i deteta za njegov skladan psiho-fizički razvoj? Pored gore pomenutog uticaja diskursa o dojenju kroz delovanje La Leche League-e, Kagan iznosi korisnu zamisao koja može pomoći u odgovoru na ovo pitanje. Tako, sam nastanak teorije vezivanja je moguće posmatrati kao reakciju na promene u okviru porodice unutar zapadnih društava nakon Drugog svetskog rata. Naime, reč je o pojavi sve većeg uključivanja žena na tržište rada, što je kao posledicu imalo povećanje broja državnih i privatnih centara za dnevni boravak dece. U tom smislu, sve češća pojava mladih zaposlenih majki je uslovila, u nedostatku boljeg izraza, moralnu paniku da odvajanje dece od njihovih majki može imati negativne posledice po njihov psihofizički razvoj (Kagan, 2011: xv). Na ovaj način teoriju vezivanja treba posmatrati nerazdvojivo od vladajuće ideologije familizma tog perioda.

Na sličan način je moguće posmatrati diskurs o attachment parenting-u kao važan deo produkcije i reprodukcije ideologije familizma. Ova ideologija se može definisati kao:

„ (...) stanovište o porodici, njenom funkcionisanju i efektima po čoveka i društvo u kome su sadržani opštedruštveni interesi i univerzalne ljudske vrednosti kojim se opravdava postojanje i funkcionisanje porodice kao konkretno-istorijske, klasno diferencirane društvene tvorbe.“ (Milić, 2007: 222).

Smena državnog kapitalizma liberalnim koja u vreme izlaska knjige „The Baby Book“ poprima globalne razmere, jeste kao jednu od posledica imala redukovanje države blagostanja. Ovo redukovanje ponovo čini ideološke predstave o porodici kao izvoru sigurnosti, sreće i zdravlja aktualnim u uslovima kada između pojedinca i tržišta ponovo stoji samo porodica, ako se izuzmu krhotine države blagostanja. Na ovaj način fizička i emocionalna vezanost deteta za majku ponovo postaje presudna za njegovo zdravlje, s tim što je u prvom slučaju strah od odvajanja deteta od majke bio uslovljen osnaživanjem države blagostanja, dok je u drugom slučaju krah ove institucije „vratio“ majku detetu.

Kad bi bila na pustom ostrvu

Dve stvari koje se najpre zapažaju nakon pristupanja početnoj stranici sajta www.askdrsears.com jesu reklame koje se odnose na različite proizvode za negu dece koje preporučuje dr Sirs i fotografije na kojima se, pored njega, vide trojica sinova koji su takođe lekari i njegova žena Marta. Ono što je specifično u vezi ovih fotografija jeste to što ispod njih ne stoje njihova puna imena i prezimena već samo imena koja su u nekim slučajevima odmila skraćena (tako na primer ispod Sirsove slike piše dr Bil)¹¹. Ovo je u skladu sa ranije navedenim karakteristikama ubedjujućeg medicinskog diskursa gde se pokušava ublažiti razlika u moći koja postoji između lekara i pacijenta. Sa druge strane se želi reći da iza sajta ne stoje samo lekari, već jedna skladna porodica kojoj se može verovati. Dodatna potvrda navedene tvrdnje se može naći ukoliko se otvorí stranica na kojoj su predstavljeni članovi porodice Sirs:

„Mi smo Vilijam Sirs, doktor medicine i Marta Sirs, medicinska sestra. Većina ljudi nas jednostavno zove dr Bil i Marta.

Posle podizanja osmoro dece i više od 30 godina pedijatrijske prakse, odgovorili smo na pitanja hiljadama roditelja. Milioni drugih su potražili naš savet u više od četrdeset pedijatrijskih knjiga, članaka u časopisima o roditeljstvu i putem naših gostovanja u više od televizijskih programa (...) Kako smo došli do ovog? Zato što smo uvek voleli decu. Zato je ovaj sajt posvećen ljudima koji su nas naučili svemu o pedijatrijskoj nezi: osmoro naše dece (...)“¹²

Kao što se može videti iz ovog citata, naizmenično dolazi do smenjivanja rečenica koji se odnose na stručnost Sirsova, sa onim koje govore o njihovom iskustvu roditelja punih ljubavi i pažnje. Ovim se bez sumnje nastoji razviti poverenje kod posetilaca sajta osnovanog od strane ljudi koji su istovremeno i vrhunski stručnjaci i roditelji osmoro dece. Sa druge strane, Sirsov autoritet se postavlja na dvostrukе osnove. Paternalistički odnos lekara i pacijenta koji Vuds sažima u frazi „Doktor zna najbolje“ zasnovan na autoritetu medicinskog stručnjaka (Woods, 2006:122) ovde dobija specifičan oblik: „Sirs zna najbolje šta je dobro za vaše dete, zato što: (a) je pedijatar i (b) zato što je odgajio osmoro dece“.

Nakon pristupanja delu sajta koji se tiče attachment parenting-a može se videti kratki opis ove roditeljske prakse koji je citiran u drugom odeljku i spisak tema dostupnih posetiocu sajta ukoliko želi da se dodatno infor-

11 Internet adresa <http://www.askdrsears.com/> pristupljeno 09.09.2014. godine.

12 Preuzeto sa internet adrese <http://www.askdrsears.com/about-us> (pristupljeno 09.09.2014.).

miše o attachment parenting-u. Spisak tema zajedno sa sadržajem kojim je moguće pristupiti putem njega, podseća na način iznošenja argumentacije u obliku pitanja i odgovora karakterističnog za reklamni diskurs (Woods, 2006:135). Po rečima ovog autora, pitanja ili teme kao što je slučaj sa analiziranim sajtom zasnovaju se na pretpostaci koja glasi „znamo pitanja koja bi da nam postaviš“, čime se jasno kontroliše diskurs, pošto je nemoguće drugačije formulisati pitanja, odnosno teme i saznati bilo šta o temama koje ne ulaze u unapred definisan okvir. Pored kontrole diskursa, na ovaj način se pruža privid brige o kupcu, odnosno posetiocu sajta kroz prikaz razumevanja za interesovanja posetioca/kupca (Woods, 2006: 135–137). Teme o kojima je moguće saznati više jesu:

- AP (attachment parenting) priče;
- Pomoći mališanu da sa lakoćom stigne do nezavisnosti;
- Četiri načina na koji AP smanjuje rizik od sindroma iznenadne smrti odojčeta;
- AP očinstvo;
- Istraživanja o vezivanju;
- Telesna hemija vezivanja;
- Nepovezano dete;
- Odrastati povezan;
- Nagrada: Naših šest nalaza o tome kakva su AP deca;
- 7 prednosti AP-a;
- Šta nije AP;
- Šta je AP: 7 Baby B's;
- Šta vezivanje znači.¹³

Zanimljivo je da postoji tema koja se odnosi na očinstvo, s obzirom da očevi eksplisitno u dosadašnjem izlaganju nisu ni jednom pomenuti. Otac se ne spominje ni u prilogu kojim se može pristupiti nakon odabira teme „AP priče“ gde se navodi priča majke čije je petogodišnje dete iznenađeno prestalo da diše, pri čemu je veza koju je razvila majka sa detetom usled attachment parentinga-a pomogla da „oseti“ da nešto nije u redu sa detetom i tako spasi dete.¹⁴

Iako je nemoguće proveriti verodostojnost priče, zanimljivo je da se o prisustvu oca prilikom opisanog događaja može zaključiti samo posredno

13 Preuzeto sa internet adese <http://www.askdrsears.com/topics/attachment-parenting> (pristupljeno 09.09.2014.).

14 Preuzeto sa internet adese <http://www.askdrsears.com/topics/attachment-parenting/ap-stories> (pristupljeno 09.09.2014.).

(„otišli smo kod prijatelja“, „stavili smo Alana da spava“, „pozvali smo Hitnu pomoć“, „upoznali smo dr Sirsa“ i tako dalje).¹⁵

Bilo kako bilo, šta je AP očinstvo? Očinstvo u attachment parenting-u počinje i završava se stvaranjem uslova koje će omogućiti majci da se potpuno posveti podizanju deteta. Iako se očevi eksplisitno ne isključuju iz procesa podizanja deteta, diskurs attachment patenting-a im dodeljuje, u najboljem slučaju, marginalnu ulogu u ovom procesu. Ovoj tvrdnji ide u prilog sistematsko isključenje očeva iz diskursa, osim na ovom specifičnom mestu. Čak i kada se očevi pominju njihov marginalan značaj se jasno očitava.

„Očevi, takođe, pomažu u podizanju svojih beba voleći i podržavajući svoje supruge.“¹⁶

„Ne mogu da dojim, ali mogu stvoriti okruženje u kom će moja žena bolje dojiti“¹⁷.

U suštini, teško je zamisliti tradicionalniju podelu rodnih uloga u porodici. Muškarac ekonomski obezbeđuje porodicu, dok žena rađa i podiže decu.

Sa druge strane, odnos između majke i deteta se često svodi na međuzavisnost hemijskih aktivnosti u njihovim telima.

„Pregledom rezultata istraživanja hemijskih aspekata vezivanja zaključujemo da uspešno ostvarena veza majka-odojče, doprinosi hormonalnoj ravnoteži kod bebe“.¹⁸

„Pored pomoći koje attachment parenting pruža bebinim hormonima, ono takođe pomaže majčinoj telesnoj hemiji. Prakse materinstva, naročito dojenje, rezultuju u povećanoj proizvodnji hormona prolaktina i oksitocina. Ovi „majčinski hormoni“ se ponašaju kao biološki pomagači, dajući mami majčinska osećanja“¹⁹.

Prikazivanje attachment parenting-a kao jedne potpuno prirodne prakse se ne završava beleženjem nivoa hormona kod majke i deteta. Kao dodatni argument tvrdnji o prirodnosti ovog vida roditeljstva se koristi zaumljena situacija, slična onoj u kojoj se našao Robinson Kruso.

„Dr Sirs: Sam pojam smo Marta i ja skovali oko 1980. kada smo počeli da pišemo knjige i jednostavno objašnjenje je... Prepostavimo da ste ti

15 Isto.

16 Preuzeto sa internet adese <http://www.askdrsears.com/topics/attachment-parenting/ap-fathering> (pristupljeno 09.09.2014.).

17 Isto.

18 Preuzeto sa internet adese <http://www.askdrsears.com/topics/attachment-parenting/body-chemistry-attachment> (pristupljeno 09.09.2014.).

19 Isto.

i beba na ostrvu...Ti i beba...Mama, tata i beba su na ostrvu i nema nikog u okolini. Nema knjiga o bebama, nema stručnjaka, nema svekrva, nema psihologa, nema doktora i ti... i ti samo... Jedini stručnjak koga imaš si ti...

Voditeljka: U redu

Dr Sirs: Attachmet parenting je ono što bi prirodno uradila...jednostavno instinkt iz stomaka, roditeljstvo od srca.²⁰

Navedena situacija je na drugom mestu upotpunjena ispovešću majke kojoj je attachment parenting pomogao da spasi svoje dete od gušenja, o čemu je ranije bilo reči.

„Ovo mi je iskustvo definitivno promenilo život. Ono je potvrdilo moja predosećanja. Naučilo me je da treba da slušam ono što mi moji instiki govore, nikoga drugog. Jedna od najviše zbunjujućih stvari za ženu koja je majka po prvi put jeste to da svi pokušavaju da daju savete i da ona čita knjige i različiti doktori joj govore šta da radi u različitim situacijama (...) Ovaj događaj me je naterao da bacim sve knjige koje govore o tome kako da postupam sa svojim detetom da bi prespavalo noć (...).²¹

U ovom citatu je pored naturalizacije attachment parentinga (slušanje instikata) prisutna i normalizacija ove prakse kroz isključivanje ostalih stručnjaka iz, nazovimo ga, poddiskursa o dobrom roditeljstvu.

Iz dosadašnjeg prikaza diskursa o attachment parentingu može se prepostaviti da ovaj vid roditeljstva izuzetno iscrpljuje ženu, ne ostavljujući joj vremena za bilo koje druge aktivnosti. Tako, attachment parenting predstavlja vid roditeljstva koji mogu da priuštite porodice sa dovoljno visokim životnim standardom koje mogu sebi da dozvole povlačenje majke sa tržišta rada na duže vreme, s obzirom na činjenicu da se ohrabruje dojenje deteta što je moguće duži vremenski period, što u praksi često znači i duže od dve godine²². Ovo je u saglasnosti sa istraživanjem Katherine Grin (Katharine E. Green) i Melise Grovs (Melissa M. Groves) koje je utvrdilo da su roditelji koji praktikuju ovo roditeljstvo gotovo isključivo visoko obrazovani i beli (Green and Groves, 2008). Navedene karakteristike se manje-više poklapaju sa pripadnicima više srednje klase u SAD. Zanimljivo je još navesti da simpatizere gore pomenute La Leche League

20 Telefonsko gostovanje dr Sirsa u emisiji „Insiders Health News“, emitovano 19.05.2012. Video zapis gostovanja je dostupan na internet adresi <http://www.youtube.com/watch?v=2kxzfw75so>. Adresi je pristupljeno 09.09.2014.

21 Preuzeto sa internet adese <http://www.askdrsears.com/topics/attachment-parenting/ap-stories> (pristupljeno 09.09.2014.).

22 Pogledati gostovanje dr Sears-a u emisiji „The View“ gde se između ostalog govorio o potencijalnim poteškoćama koje bi imale zaposlene žene ukoliko se opredede da svoje dete podižu u maniru attachment parenting-a. Video zapis je dostupan na internet adresi <http://www.youtube.com/watch?v=fscpeaph04>.

karakterišu istovetni pokazatelji (Badinter, 2013: 77). U ovom kontekstu se otvora još jedna zanimljiva perspektiva vezana za attachment parenting, gde se ovaj obrazac roditeljstva posmatra kao oblik distinkcije pripadnika viših društvenih klasa, a samim tim i kao važan faktor njihove društvene produkcije, odnosno reprodukcije.

Zaključak

Analiza diskursa je pokazala ispravnost postavljenih prepostavki, iako ovoj tvrdnji treba prići sa rezervom s obzirom na relativno ograničenu građu koja je analizirana. Jednostavno se radi o tome da prepostavke iznete u ovom tekstu treba dodatno istražiti na obimnijoj građi. Ovo naročito važi za prepostavku o smeštanju diskursa o attachment parenting-u u okviru šire ideologije familizma, a naročito u kontekstu zapadnih društava. Potvrđivanje ove hipoteze bi zahtevalo prilično opsežno istorijsko istraživanje nadahnuto Fukoovom teorijom o društvu. Drugim rečima, potvrda navedene hipoteze bi zahtevala arheologiju attachment parenting-a, ukoliko bi se upotrebio jezik francuskog mislioca. Attachment parenting ponovo smešta ženu u porodičnu sferu uz nešto modifikovanu tradicionalnu rodnu podelu rada. Muškarac zarađuje, dok žena rađa i podiže decu, dok se jedina modifikacija odnosi na to da muškarac, pored finansijske, ženi pruža i emocionalnu podršku. Samo očinstvo se svodi na puku „podršku dojenju“, dok je žena poistovećena sa telom koje neguje dete. Bilo kako bilo, čini se da je najveći deo tereta ovog vida roditeljstva na ženi, a samim tim i da attachment parenting predstavlja potencijalno veći izvor osećaja krivice i nesigurnosti ukoliko ona iz bilo kog razloga ne uspeva da zadovolji pred nju postavljene zahteve. Što se tiče naučne potvrde delotvornost praksi koje sačinjavaju naveden vid roditeljstva, ona izostaje ili bar na osnovu ove prikazane analize. Uglavnom se radi o prikazivanju rezultata empirijskih istraživanja poteklih iz teorije vezivanja, kao rezultata koji se mogu primeniti i na attachment parenting.

Izvori:

- [http://content.time.com/time/covers/0,16641,20120521,00.html.](http://content.time.com/time/covers/0,16641,20120521,00.html)
- [http://www.askdrsears.com/.](http://www.askdrsears.com/)
- [http://www.askdrsears.com/about-us.](http://www.askdrsears.com/about-us)
- <http://www.askdrsears.com/topics/attachment-parenting>
- [http://www.askdrsears.com/topics/attachment-parenting.](http://www.askdrsears.com/topics/attachment-parenting)

<http://www.askdrsears.com/topics/attachment-parenting/7-benefits-ap>.
<http://www.askdrsears.com/topics/attachment-parenting/ap-fathering>.
<http://www.askdrsears.com/topics/attachment-parenting/ap-stories>.
<http://www.askdrsears.com/topics/attachment-parenting/attachment-research>.
<http://www.askdrsears.com/topics/attachment-parenting/body-chemistry-attachment>.
<http://www.askdrsears.com/topics/attachment-parenting/what-ap-7-baby-bs>.
<http://www.roditelj.org/o-nama/>.
<http://www.vreme.rs/cms/view.php?id=1056517>.
<http://www.youtube.com/watch?v=2kXzFwi75so>.
<http://www.youtube.com/watch?v=fsYcPeaph04>.

Literatura:

- Badinter, Elisabeth 2013. *Sukob*. Zabreb: Algoritam.
- Cassidy, Jude and Shaver, Phillip R. 2008. *Handbook of Attachment: Theory, Research, and Clinical Application*. New York: The Guilford Press.
- Foucault, Michel 2002. *The Archeology of Knowledge*. London: Routledge.
- Fuko, Mišel 2007. *Poredak diskursa*. Lozniča: Karpov.
- Green, Katherine E. and Groves, Melissa M. 2008. Attachment parenting: an exploration of demographics and practices. *Early Child Development and Care* 01/2008: 513–525.
- Kagan, Jerome 2011. Foreword, u: *John Bowlby – From Psychoanalysis to Ethology*, van der Horst, Frank C. P. Chichester: Wiley–Blackwell.
- Marvin, Robert S. and Britner, Preston A. 2008. Normative Development: The Ontogeny of Attachment, u: *Handbook of Attachment: Theory, Research, and Clinical Applications*. Cassidy, Jude and Shaver, Philip R. New York: The Guilford Press.
- Milić, Andelka 2007. *Sociologija porodice*. Beograd: Čigoja.
- Oakley, Ann 1994. Women and Children First and Last: Parallels and Differences between Children's and Women's Studies, u: *Children's Childhoods: Observed and Experienced*, Mayall, Berry (ur.). London: The Falmer Press.
- Qvortrup, Jens 2001. Childhood as a Social Phenomenon Revisited, u: *Childhood in Europe*, M. du Bois – Reymond, H. Sünker, and H. Krüger (ur.). New York: Peter Lang.
- van Dijk, Teun A. 1998. *Ideology*. London: SAGE Publications.
- Woods, Nicola 2006. *Describing Discourse – A Practical Guide to Discourse Analysis*. London: Hodder Arnold.

Dejan Petrović

Kad bi bila na pustom ostrvu – Analiza diskursa o *attachment parenting-u*

Apstrakt: *Attachment parenting*, kao specifična forma roditeljstva, zasniva se na tri prakse: dojenju deteta dokle god to ono želi, držanje deteta uz majčino telo što je moguće više i zajedničko spavanje roditelja i deteta u istom krevetu. Ovaj tekst će pokušati da pokaže da pomenuti vid roditeljstva ponovo smešta ženu u porodičnu sferu uz nešto modifikovanu tradicionalnu rodnu podelu rada. Muškarac zarađuje, dok žena rađa i podiže decu, dok se jedina modifikacija odnosi na to da muškarac, pored finansijske, ženi pruža i emocionalnu podršku. Samo očinstvo se svodi na puku „podršku dojenju“, dok je žena poistovećena sa telom koje neguje dete. U fokus analize će se naći, pre svega, sajt pedijatra Vilijama Sirsa www.ask-drsears.com, kao i video zapisi njegovih gostovanja na američkoj televiziji koja su usledila nakon objavljinja broja *Time* magazina u kome se našao tekst povodom dvadesetogodišnjice objavljinja knjige prvog izdanja knjige *The Baby Book* gde su postavljene osnove attachment parenting-a. Na naslovnoj stranici ovog magazina se tom prilikom našla fotografija dvadesetšestogodišnje manekenke Džejmi Lin Gramet kako doji svog trogodišnjeg sina, što je navedeni vid roditeljstva pozicioniralo u žiju interesovanja najpre američke, a potom i svetske javnosti. U Srbiji attachment parenting promoviše udruženje *Roditelj*, čineći ovu temu relevantnom i u domaćem kontekstu. Sama analiza diskursa vodiće se zahtevom koji je Fuko postavio u *Arheologiji znanja* da analiza diskursa pored deskripcije treba da pruži i objašnjenje zašto se određeni diskurs, sa svim svojim specifičnostima, javlja u određenom trenutku i na određenom prostoru.

Ključne reči: *Attachment parenting*, teorija vezivanja, diskurs, roditeljstvo, rod, rodne uloge.

Institutionalne prakse

Društvena podrška djeci sa posebnim potrebama i porodicama kroz aktivnosti socijalnog radnika u vaspitno-obrazovnim ustanovama – primjer Republike Srpske

Uvod

Društvena podrška porodici odnosi se na sve razvojne procese i cikluse porodice, prije svega zbog posebnog značaja razvoja djece za svako društvo. Procjena potreba djeteta i njegove porodice, koristeći i prilagođavajući odgovarajuće metode i tehnike socijalnog rada i imajući u vidu dijete u njegovom kontekstu razvoja u okruženju kao osnovni okvir, te gradeći specifičan odnos s djetetom i njegovom porodicom, obojen huma-

---

* Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet političkih nauka, Studijski program socijalnog rada; vesnasj@yahoo.com.au

nističkim obilježjima i multidisciplinarnim pristupom, mogu da dovedu do unapređenja i razvoja pojedinaca i porodice, kao i humanizaciji društva – što i jesu pravi ciljevi socijalnog rada s pojedincem i porodicom. Kako bismo ovakav koncept rada smjestili u društvene okvire djelovanja, potrebno je reći nekoliko riječi o specifičnosti relacija „škola-dijete-porodica“, te ulozi socijalnog rada u školi.

Posebnu pažnju nauke i prakse socijalnog rada privlače specifični problemi djece i njihovih porodica koji se odražavaju i na cijelokupan proces socijalizacije. U ovom radu će posebno biti riječi o specifičnostima socijalnog rada u školi sa djecom sa posebnim potrebama i njihovim porodicama, prije svega zbog zakonske obaveze socijalnog rada da interveniše u datim specifičnim situacijama. S obzirom da je ultimativni ideal blagostanje i dobrobit djece, socijalni rad u vaspitno-obrazovnim institucijama upravo može da predstavlja društvenu podršku, kao i neophodan dio mehanizma intervencije u cilju predupređenja svih negativnih pojava od samog početka procesa socijalizacije djece.

U ovom radu biće ponuđena neka promišljanja i nalazi istraživanja izazova i mogućnosti socijalnog rada u vaspitno-obrazovnim institucijama u Republici Srpskoj. Imajući u vidu da je socijalni rad u školama u Republici Srpskoj uveden tek 2008. godine, postoji potreba da se sa posebnom pažnjom analiziraju ne samo mogućnosti socijalnog rada u vaspitno-obrazovnim ustanovama, već i stanje i mogućnosti stručnih timova čiji interdisciplinarni pristup i saradnja jedino mogu doprinijeti sveobuhvatnoj društvenoj podršci porodici sa djecom.

Podrška djeci sa posebnim potrebama i porodicama – pogled kroz vizir socijalnog radnika u školi

Prirodno je da svi roditelji žele najbolje za svoje dijete, uključujući i dobro obrazovanje. Sama spoznaja roditelja da njegovo dijete ima posebne edukacijske potrebe može dejelovati zbuњujuće i frustrirajuće. Dodatni stres i nesigurnost donosi sam ulazak u proces traženja rješenja, prije svega zbog različitih i zbuњujućih dijagnoza, nepostojanja službi podrške za edukaciju i rehabilitaciju, pa do različitih tumačenja prava djeteta u sistemu zdravstva, socijale zaštite i prosvjete.

Stručne službe u vaspitno-obrazovnim institucijama polaze od osnove da se djeca međusobno razlikuju i po fizičkim i po intelektualnim sposobnostima, vještinama, znanju, ponašanju, ličnosti, kao i po tome što vole i što ne vole. Prema Igrić (2004) pomenute razlike proizilaze prije svega iz različitih iskustava djece, kulturološkog okruženja porodice, nasljednih

osobina, prehrane, temperamenta i sposobnosti za učenje, a zavise i od vrste tjelesnog (motorika, vid, sluh) oštećenja ili intelektualnog oštećenja. Sam stepen razvoja djeteta zavisi, prije svega, od težine invaliditete i teškoća u učenju, ali i od uslova koji proizilaze iz životnog okruženja djeteta (da li mu je dostupan vrtić, škola, da li ima iskustva igranja sa vršnjacima, komunikacija sa odraslim i dr.) (Gavrilović, A., Šućur-Janjetović, V., 2014).

Ko su djeca sa posebnim potrebama/ djeca sa teškoćama u razvoju?

Razradom Konvencije UN o pravima djeteta proizašli su mnogi dokumenti koji u svom traganju za poboljšanjem kvaliteta života svakog djeteta, pa i djeteta sa invaliditetom, napominju da treba tragati za putevima koji bi pomogli da zadovolje njegove ljudske potrebe. Prema Hrnjici (u Mitić, 2011:31) procjena razvoja djeteta koje ima potrebu za dodatnom podrškom obuhvata dva skupa aktivnosti:

1. Otkrivanje, stabilizovanje i održavanje očuvanih sposobnosti djeteta i
2. Otkrivanje i ublažavanje, a kad god je to moguće i otklanjanje posljedica razvojne teškoće. Ovdje je potrebno praviti razliku između primarnih teškoća (biološki izazvanih koje se teže otklanjavaju) i sekundarnih teškoća u razvoju (najčešće izazvanih faktorima iz okruženja).

Proklamovani cilj znači poduzimanje mjera i sprovodenje aktivnosti koje zadovoljavaju potrebu za posebnom i specifičnom podrškom, a sve u najboljem interesu djeteta. Treba dodati da je istovremeno veoma prisutna nedoumica, kako među stručnjacima, tako i među roditeljima djece sa posebnim potrebama i smetnjama u razvoju, a u vezi sa pitanjem „šta je to najbolji interes djeteta“? Ova i slične dileme navele su mnoge stučnjake da preispitaju mjeru kao što je integracija djece sa teškoćama u razvoju u sredinu vršnjaka koji nemaju teškoće u razvoju. Pored pomenutog, terminološke dileme su takođe prisutne, kako na javnim debatama i skupovima, tako i u stručnoj literaturi. Tako možemo sve češće naići na termin koji u posljednje vrijeme dominira u stručnoj literaturi, a odnosi se na „lica kojima je potrebna posebna društvena podrška“ (Hrnjica, 2011, u Mitic, 2011).

Koliko god se razlikuju teškoće i razvojna ograničenja, toliko se razlikuju i potrebe djece. Stručna literatura obiluje različitim podjelama posebnih obrazovnih potreba djece, međutim, Alkotova (Alcott, 2001, u:

Igrić, 2004) podjela čini se primjerenom za našu temu. Alkot razlikuje: 1. teškoće u učenju; 2. specifične teškoće u učenju i poremećaj pažnje/hiperaktivnost (ADHD); 3. emocionalne teškoće i poremećaji ponašanja; 4. oštećenja sluha; 5. oštećenja vida; 6. poremećaji govorno-glasovne komunikacije; 7. višestruke teškoće; 8. darovitost.

Za sve stručnjake koji brinu i rade sa djecom sa posebnim potrebama, važno je razviti i poštovati nekoliko principa koji se često pominju u literaturi (Hrnjica, S., 1991; 1997; u: Mitić, 2011:34): 1. Poštovanje dostojanstva osobe kojoj pružamo pomoć; 2. Dijete sa posebnim potrebama je partner; 3. Roditelji/hranitelji/usvojitelji djeteta sa teškoćama u razvoju su partneri; 4. Pomoć djetetu i porodici koja brine o njemu (bilo da je reč o biološkoj, hraniteljskoj ili usvojiteljskoj porodici) je neophodna u svim periodima razvoja djeteta; 5. Povećani realizam u procjeni najboljeg interesa za dijete.

Otkrivanje djece i roditelja (vrijeme, faktori i način)

Za pripremu individualnog plana podrške (IPP) važan je razvojni status djeteta (procjena fizičkog, intelektualnog, emocionalnog i socijalnog razvoja djeteta). Ovaj holistički pristup nudi osnovni dokument koji koriste članovi tima prilikom određivanja osnovnih ciljeva i sadržaja aktivnosti koje treba da sadrži IPP. Ovaj dokument priprema koordinator centra za socijalni rad, zajedno sa stručnjacima razvojnog savjetovališta (ako ga ima u tom regionu) ili sa ljekarom iz doma zdravlja koji je pratio dijete. Uz ovaj dokument, treba da postoji i dokument u vidu izvještaja koji sadrži opisane aktivnosti (medicinske i pedagoške) koje su preduzimane do momenta izrade IPP-a. Na sve ovo, treba uzeti u obzir i ukupnu porodičnu situaciju (ako dijete živi u porodici) ili situaciju u instituciji (ako je dijete smješteno u instituciju). Suštinu priprema individualnog plana podrške čine mjerljivi i realistični (ostvarivi) ciljevi.

Individualni plan podrške je individualni razvojni dokument. U sebi treba da sadrži osnovna obilježja identiteta djeteta kako bi opšti principi izrade plana bili usaglašeni sa karakteristikama djeteta i kulturnim i tradicijskim obilježjima sredine u kojoj porodici živi. Na osnovu svih ovih elemenata, kao i procjene potreba djeteta od strane roditelja/institucije, pristupa se izradi Individualnog plana podrške koji sadrži, prema Hrnjici (2011, u Mitić, 2011:138–139):

1. Listu potreba djeteta koje nisu zadovoljene ili koje su samo djeli-mično zadovoljene;
2. Listu očuvanih sposobnosti, aktivnosti kojima je moguće podržati njihov razvoj;
3. Listu interesovanja djeteta i mogućnosti za njihovo zadovoljava-nje;

4. Listu primarnih i sekundarnih posljedica razvojne teškoće i plan za njihovo ublažavanje (a kada se radi o sekundarnim posljedicama i njihovo otklanjanje);
5. Za svaku od tačaka u planu navesti listu aktivnosti, vrijeme i nosioca izvršavanja;
6. Utvrditi plan vrednovanja rezultata, kao i plan revizije, u slučaju da neki elementi plana nisu ostvareni ili da su ostvareni ranije, pa je stvoren prostor za dopunu plana.

Inkluzivno obrazovanje djece sa posebnim potrebama

Savremeni pristup inkluzivnom obrazovanju i samoj problematici socijalizacije djece sa posebnim potrebama suštinski sučeljava medicinski i psihosocijalni model, pokušavajući do spoznaje o karakteristikama savremenog pristupa. Sam smisao stručnih debata odnosi se na odgovor na pitanje: da li govorimo o suprotstavljenim stranama ili o partnerima?

Teškoće u razvoju se detektuju u različitim uzrastima djeteta, nekada odmah po rođenju, a u nekim slučajevima tek prilikom testiranja djece neposredno prije polaska u školu. Organizacija i sistem socijalne i zdravstvene zaštite djece u Republici Srbiji je takav da su ljekari najčešće stručnjaci kojima se roditelji prvo obrate. Nakon medicinskog dijagnostikovanja, trebala bi uslijediti psihosocijalna pomoć i podrška, koju treba da pružaju stručni timovi sastavljeni od različitih profesija (socijalni radnik, logoped, psiholog, pedagog i dr.). Dosadašnja praksa i iskustva roditelja upućuju na zaključak da je upravo ovaj aspekt psihosocijalne podrške nedovoljno razvijen. Prema Hrnjici (2011, u: Mitić, 2011), po pravilu, nema nikakve sugestije šta porodica/institucija treba da preduzme kada dobije nalaz ljekara. Postoji ogroman prostor za interpretaciju mogućih posljedica razvojne teškoće na dječiji intelektualni, emocionalni, socijalni i fizički razvoj.

Analizirajući literaturu, stiče se dojam da sličan problem postoji i u drugim zemljama. Potreba za saradnjom stručnjaka u primjeni oba modela, kao najboljem interesu djeteta, nameće se kao neophodna. Hrnjica (2011, u: Mitić, 2011) izlaže osnovne karakteristike oba modela, ukazujući na mogućnosti njihovog funkcionalnog povezivanja.

Medicinski model – Sva djeca sa teškoćama u razvoju imaju potrebu za nekim oblikom medicinske pomoći. To prije svega zavisi od vrste, stepena težine i eventualnih pratećih razvojnih teškoća. Na primjer, u slučajevima raznih oblika fizičkih (tjelesnih) oštećenja i sa hroničnim

bolestima. S druge strane, djeca sa teškoćama u intelektualnom razvoju nemaju veliku potrebu za medicinskim intervencijama. Kada se jednom dobro procijeni stanje i odredi terapija, najčešće ne zahtijevaju dužu medicinsku pomoć. Međutim, problem postaje kompleksniji kada se teškoće u intelektualnom razvoju združe sa teškoćama u razvoju govora, a nerijetko i teškoćama u razvoju motorike. Ljekari po završetku svog dijela posla u određenom vremenskom intervalu, obično zakazuju kontrolu. Međutim, ako se sa djetetom u međuvremenu nije radilo u psihosocijalnoj terapiji, često se dešava da ljekar i roditelj/staratelj budu suočeni sa regresijom u dječjem razvoju.

Psihosocijalni model podrške – Cilj psihosocijalne podrške je stvaranje okruženja (porodičnog, institucionalnog) u kome će se dijete dobro osećati, biti prihvaćeno i razvijati se u granicama svojih mogućnosti. Sljedeći zadatak, prema Hrnjici (2011, u: Mitić, 2011) odnosi se na podsticanje razvoja postojećih potencijala i interesovanja, kao i otkrivanje novih ili neispoljenih. Za ovaj zadatak neophodno je pripremiti roditelje/staratelje, kao i osoblje u institucijama. Uspostavljanje funkcionalne povezanosti između roditelja/staratelja i institucije (vrtić, škola) podrazumijeva izradu pismenog plana podrške djetetu, uz stalno praćenje i evaluaciju istog. Na primjer, ako dijete pohađa školu, neophodno je da sa učiteljem/razrednim starješinom uspostavi kontakt i saradnja koji će obezbijediti podršku kako bi dijete savladalo osnovni obrazovni program i bilo u mogućnosti da nastavi školovanje. Ovaj plan obuhvata dve grupe ciljeva: obrazovne i vaspitne.

Zadaci školskog socijalnog rada

Od 50-tih godina prošlog vijeka počinje da se mijenja i dominantan teorijski pristup prema osobama sa smetnjama u razvoju. Od psihogeničke teorije, koja je polazila od odgovornosti i „krivice“ roditelja za probleme djeteta, danas su aktuelni savremeni ekološko-kulturološki pogledi na smetnje u razvoju, koji naglašavaju interakciju porodice, djeteta i socijalno-ekološkog okruženja, kulturnu senzitivnost, izgradnju mreže resursa za podršku roditeljima, ojačavanje psiholoških i socijalnih kapaciteta roditelja, kako bi se obezbijedila što šira uključenost i integrisanost i djeteta i porodice u društvo itd.

Ove promjene fokusa na djecu sa smetnjama u razvoju mijenjaju njihov i položaj porodica i u sistemu obrazovanja i vaspitanja u smislu stvaranja uslova za njihovo uključivanje u sistem obrazovanja koji treba da im pomogne, polazeći od potencijala kojima raspolažu, da se osposobe, što

je moguće više, za samostalan i produktivan život. Novi zakonski propisi u Republici Srpskoj, počev od Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja iz 2003. godine, pa do posebnih zakona o predškolskom vaspitanju i obrazovanju, o osnovnoj školi i o srednjoj školi, usvojenih do ove godine, promijenili su normativni odnos prema djeci sa smetnjama u razvoju i stvorili obavezu za njihovim uključivanjem u proces obrazovanja i vaspitanja. Iako u realnom životu još uvek ne funkcioniše sve kako je zakonima određeno, može se, na osnovu dostupnih podataka, konstatovati da su učinjene promjene značajne i vidljive:

- Na smetnje u razvoju gleda se kao na jedan aspekt društvene različitosti.
- Socijalni radnici i drugi stručnjaci koji rade u vaspitnim i obrazovnim ustanovama obučavaju se tako da savladaju društvene predrasude i etikete ometenih u razvoju kako bi mogli da razumiju (osluškuju) specifične potrebe ove populacije; da prepoznaju snage i kapacitete pojedinaca sa smetnjama u razvoju; da ih što više integrišu kao aktivne učesnike u društveni život itd.
- U radu sa roditeljima, nova paradigma uključuje tzv. porodično centrirani pristup – ojačavanje roditeljskog samopoštovanja, porodičnog funkcionisanja, porodičnih kapaciteta i potencijala (M. Milosavljević i A. Jugović, 2009).
- Nastupile su i promjene u zadacima socijalnih radnika u vaspitno obrazovnim ustanovama.

Pored ranije utvrđenih i poznatih zadataka, koji su se odnosili na:

- ranu identifikaciju u pogledu broja i vrsta hendičepirane djece na području koje pokriva vaspitno-obrazovna ustanova;
- razvoj individualnog, porodičnog i specifičnog grupnog socio-teapijskog rada u cilju uspostavljanja osnova za skladan porodični položaj hendičepirane dece;
- razvoj i usmeravanje saradnje između roditelja i profesionalaca u svim varijantama pružanja usluga, a naročito u razvoju specijalizovane i sistematske stručne pomoći porodicama sa djecom ometenom u razvoju;
- organizovanje rada sa roditeljima u cilju prevazilaženja patrijarhalnog shvatanja porodice i sredine i prihvatanja djeteta sa smetnjama u razvoju;
- izradu planova rada sa roditeljima i porodicama djece sa specifičnim problemima;
- učešće u ostvarivanju koordinacije i kooperacije među društvenim službama koje se bave djecom sa smetnjama u razvoju;

- bavljenje ostvarivanjem cjeline kompleksa socijalnih prava djece i njihovih porodica i drugih;
- identifikovani i artikulisani su i novi zadaci, primjereni promjenjenom shvatanju djece sa smetnjama u razvoju:
- informisanje javnosti, posebno porodica djece sa smetnjama u razvoju o aktivnostima predškolske ustanove u tom domenu i raspoloživim programima (uslugama);
  - snimanje stanja i potreba na području koje pokriva predškolska ustanova;
  - identifikacija broja djece po vrstama hendikepa, uzrastima i mjestima stanovanja u saradnji sa domom zdravlja;
  - identifikacija potreba, snaga i rizika u odnosu na dijete i njegovu porodicu, kao i resursa i kapaciteta vaspitno-obrazovne ustanove da odgovori na te potrebe;
  - prikupljanje informacija o primjerima dobre prakse u radu sa djecom sa smetnjama u razvoju;
  - organizovanje timskog rada predškolske ustanove (u kojem je socijalni radnik vođa tima) na izradi programa namijenjenih djeci sa smetnjama u razvoju koji se mogu ostvariti u okviru predškolske ustanove s ciljem da se postigne potpuni obuhvat ove djece nekim od programa predškolske ustanove i projekata koje može pokrenuti;
  - iniciranje timskog rada na donošenju standarda programa i usluga koje ostvaruje vaspitno-obrazovna ustanova;
  - iniciranje osnivanja udruženja roditelja dece sa smetnjama u razvoju i pružanje podrške njihovom organizovanju i radu;
  - utvrđivanje potreba na koje zajednica treba da odgovori;
  - pokretanje odgovarajućih aktivnosti u zajednici;
  - upis djece sa smetnjama u razvoju u određene programe koje može da ostvari vaspitno-obrazovna ustanova;
  - timsko raspoređivanje djece sa smetnjama u razvoju prema programima i vaspitnim grupama, odnosno odeljenjima;
  - timska procjena potreba, sposobnosti i potencijala svakog djeteta;
  - timska izrada individualnih planova;
  - praćenje ostvarivanja individualnih planova i njihovo mijenjanje;
  - savjetodavni rad sa porodicama o ostvarivanju prava djece sa smetnjama u razvoju i pružanje neposredne pomoći i uputstava za ostvarivanje tih prava;
  - ostvarivanje saradnje sa drugim institucijama u zajednici na poboljšanju položaja dece sa smetnjama u razvoju;

- ostvarivanje saradnje sa udruženjima roditelja i NVO;
- senzibilizacija zajednice i relevantnih institucija i drugih subjekata koji mogu pomoći u poboljšanju kvaliteta dece sa smetnjama u razvoju;
- praćenje i koordinacija aktivnosti obrazovno-vaspit-ne ustanove;
- učešće u aktivnostima u zajednici namijenjenih djeci sa smetnjama u razvoju;
- prikupljanje i obrada informacija u ustanovi, zajednici i udruženjima roditelja o aktivnostima i postignutim rezultatima i izvještavanje relevantnih organa i tijela, donosilaca odluka i kreatora politika o aktivnostima i mjerama namijenjenih djeci sa smetnjama u razvoju.

U ostvarivanju ovih i drugih zadataka, socijalni radnik treba da dje luje autonomno, timski (kao vođa tima i kao član tima), u paru i u grupi sa drugim stručnjacima u ustanovi, nastojeći da se uvijek ostvari najbolji interes svakog konkretnog deteta, a priroda pitanja kojim se bavi određuje da li će raditi kao inicijator, organizator, realizator, ili koordinator aktivnosti. U svakom slučaju, uloga socijalnog radnika je nesporna, a njegov rad u obrazovno-vaspitnoj ustanovi neophodan (Gavrilović, A., Šućur-Janjetović, V., 2014).

Značaj uloge socijalnog radnika – od procjene do donošenja odluke

Socijalni rad je prvo usmjeren na pružanje neposredne pomoći roditeljima i porodici djeteta sa posebnim potrebama i to onda kada im je ta pomoć potrebna (što nije uvek lako utvrditi). Poslije otkrivanja porodice koja ima dijete sa posebnim potrebama i njenog stupanja u kontakt sa socijalnim radnikom, započinje jedan relativno dug proces, koji karakterišu relativno jasni ciljevi i zadaci ispitivanja, karakteristične metode, tehnike i postupci da bi se došlo do finalnog cilja – angažovanja institucija i stručnjaka kod te porodice. Ovaj relativno autohton krug aktivnosti se izdvaja kao posebna faza u radu s porodicom – faza ispitivanja. Tokom ispitivanja, treba posebno obratiti pažnju na heterogenost porodica – u fenomenologiji (vrsta, intenzitet i učestalost posebnih potreba deteta) i etiologiji (pojava, nastajanje, razvoj i usložnjavanje posebnih potreba). Izuzetno je važno ispitati svaku porodicu koja ima dijete sa posebnim potrebama. To znači identifikovati heterogenost djece i ra-

zličitost njihovih potreba, te sagledati heterogenost i razuđenost sistema mjera socijalne zaštite i drugih sistema.

Osnovni smisao ispitivanja je utvrđivanje konkretnih mjera podrške svakom pojedinom djetetu i izrada individualnog plana zaštite (tretmana) – čime se smanjuje nivo proizvoljnosti. Individualni plan treba da sadrži: deskripciju i interpretaciju aktuelnog stanja djeteta, prošlost – etiologija, budućnost – prognoza, socijalnu procjenu (ranije dijagnoza), određenje vrste i intenziteta posebnih potreba konkretnog djeteta (da ne traje dugo, izbjegavati pogrešnu orientaciju u pogledu prikupljanja, analize i interpretacije podataka).

Dobru osnovu za socijalnu procjenu čine odgovori na nekoliko pitanja i promišljanje o njima. Prije svega, važno je da socijalni radnici znaju kako da koriste raspoložive mogućnosti ustanove, te ih je bitno što realnije predstaviti klijentima socijalnog rada.

Kako bi djeca sa posebnim potrebama i njihovi roditelji bili zadovoljni uključivanjem djeteta u postojećim uslovima, potrebna je saradnja sa drugim ustanovama. Ovo je važno i zbog postojanja različitih vrsta socijalne pomoći, stoga zadatak socijalnog radnika je da procijeni koje vrste socijalne pomoći su najpotrebnije roditeljima i djetetu sa posebnim potrebama. Od socijalnog radnika se očekuje da je samodisciplinovan i da ima samokontrolu, kako bi se obezbjedilo efikasno djelovanje ustanove sa roditeljima i djecom koje imaju posebne potrebe za zaštitom. Na kraju, treba dodati otvoreno pokazivanje poželjanog i profesionalanog neprosuđujućeg stava, bez pozitivnog ili negativnog „halo-efekta“.

Proces ispitivanja je jedan od najznačajnijih segmenta procesa doношења socijane procjene. Glavni izvor informacija je porodica koja ima dijete sa posebnim potrebama. Na osnovu prikupljenih podataka socijalni radnik počinje da izgrađuje opisnu sliku o uzajamnom djelovanju određenih činjenica i osjećanja u strukturiranju posebnih potreba djeteta.

Na osnovu opisanih socijalnih potreba djeteta i roditelja, socijalni radnik određuje koje oblasti treba detaljnije ispitati, prije nego što se napravi plan zaštite, potrebno je razgovarati sa roditeljima o potrebi za dopunskim informacijama iz drugih institucija. Ovaj dio posla podrazumijeva raspoređivanje prikupljenih podataka.

Sljedeći korak je da se u saradnji sa roditeljima i drugim stručnjacima u ustanovi sačini individualni plan za inkluziju djeteta u vaspitno-obrazovnu ustanovu. U saradnji sa roditeljima i drugim stručnjacima u ustanovi, posebno učiteljima i nastavnicima, potrebno je pratiti realizaciju individualnog plana, vršiti njegovu evaluaciju i po potrebi vršiti izmjene.

Umjesto zaključka

Tema društvene podrške djeci i porodici pripada kategoriji tema koje su nepresušne, dinamične i svakako nikada završene, posebno u oblasti nauke i prakse socijalnog rada. Kako društvene promjene imaju uvijek uticaj na život pojedinca i porodice, tako i praksa svih profesija i naučnih oblasti koje se bave pitanjima djece, porodice i društva u stalnom su preispitivanju svojih teorija i metoda rada. Inkluzivna nastava i socijalno uključivanje djece sa posebnim potrebama/djece sa smetnjama u razvoju u kontekstu društva Republike Srpske ima karakteristiku nametnutog modela nastave, i svakako je sporadično prisutan u pojedinim školama. Važno je naglasiti postojanje realne opasnosti da se tokom procesa socijalizacije djece sa posebnim potrebama načini mnogo štete, prije svega zbog ne pripremljenosti vaspitno-obrazovnog sistema za doedukaciju, modifikacije i prilagođavanje koji su potrebni za inkluzivnu nastavu, kako u tehničkom, tako i u kadrovskom smislu. Uloga socijalnog radnika u smislu podrške i pomoći djeci sa posebnim potrebama i njihovim porodicama postaje ključna, upravo zbog važnosti saradnje između porodice i škole, a u najboljem interesu djeteta.

U radu je predstavljen samo jedan od segmenata rada socijalnog radnika u vaspitno-obrazovnim ustanovama, i to onaj dio koji se odnosi na pomoć i podršku neophodnu za djecu sa posebnim potrebama i njihovim porodicama u sistemu obrazovanja, tj. u okviru modela inkluzivne nastave.

U Republici Srpskoj zakonski okviri prepoznaju socijalnog radnika kao dio stučnog tima u školi, međutim, u praksi imamo samo nekolicinu zaposlenih socijalnih radnika. Na teritoriji Republike Srpske možemo govoriti o dvadesetak zaposlenih socijalnih radnika u osnovnim i srednjim školama, dok u predškolskim ustanovama još uvijek nema zaposlenih socijalnih radnika. Pored ove konstatacije, bitno je pomenuti i činjenicu da nijedna vaspitno-obrazovna ustanova nema kompletiran stručni tim, u smislu da ima stručni tim sastavljen od tri bitne i prema potrebama birane profesije (pedagog, psiholog, socijalni radnik, specijalni pedagog, logoped i dr.).

Kritički osvrt na samu temu i problematiku navodi na konstataciju da društvena podrška djeci sa posebnim potrebama i njihovim porodicama u vaspitno-obrazovnom sistemu, posmatrano kroz vizir socijalnog rada, suštinski ne postoji, bez obzira na pozitivne zakonske promjene iz 2008. Godine.

Literatura:

- Gavrilović, A. (2013). *Analiza stanja i mogućnosti uvođenja profesionalnog socijalnog rada u osnovne škole u Republici Srpskoj*, neobjavljen rukopis, urađen za potrebe UNICEF-a i Ministarstva zdravljia i socijalne zaštite Republike Srpske, Banja Luka
- Gavrilović, A., i Šućur-Janjetović, V. (2014): *Socijalni rad u vaspitno-obrazovnim ustanovama*, Fakultet političkih nauka Banja Luka, Grafid.
- Hrnjica, S. (2011): *Dete sa smetnjama u razvoju* u: Mitić (2011): Deca sa smetnjama u razvoju –potrebe i podrška, grupa autora „Republički zavod za socijalnu zaštitu, Beograd, FAMILIA. str.31–38.
- Hrnjica, S. (2011): *Kako pružiti podršku porodici i instituciji koja brine o detetu* u: Mitić (2011): Deca sa smetnjama u razvoju – potrebe i podrška, grupa autora,Republički zavod za socijalnu zaštitu, Beograd, FAMILIA.str.136–142.
- Igrić, Lj. (2004): *Moje dijete u školi – Priručnik za roditelje djece sa posebnim edukacijskim potrebama*,Hrvatska udruga za stručnu pomoć djeci s posebnim potrebama IDEM; Antun Gustav Matoš, Sombor
- Mitić, M. i sar. (2011): *Dete sa smetnjama u razvoju – potrebe i podrška*, Republički zavod za socijalnu zaštitu, Beogra, Familia; str.139–139.
- Mitić.M. (2011): *Kako proceniti potrebe deteta – Procena potreba, teškoća, snaga i podrške – procedure,postupci i specifične procene*, u: Deca sa smetnjama u razvoju, Republički zavod za socijalnu zaštitu, Beograd, Familia; str.78–87.
- Milosavljević, M. i Jugović, L. A. (2009). *Izvan granica društva*. Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju – Izdavački centar, Beograd
- Vidanović, I. (2005): Pojedinac i porodica-metode, tehnike i veštine socijalnog rada, Tiro-erc, Beograd.
- Vidanović. I. (2006): Rečnik socijalnog rada, Beograd, Tiro-erc.

dr Vesna Šćur-Janjetović

Društvena podrška djeci sa posebnim potrebama i porodicama kroz aktivnosti socijalnog radnika u vaspitno-obrazovnim ustanovama – primjer Republike Srpske

Apstrakt: Svjedoci smo sveprisutne ugroženosti djece savremenim socijalnim problemima koji nerijetko utiču na svakodnevno funkcionisanje porodice, te direktno i na razvojni proces djece. Primjena najznačajnijih svjetskih dokumenata o djeci u praksi treba da znače povećanje stepena sigurnosti djece i porodica, poboljšanje rada institucionalnog sistema, osnaživanje i poboljšanje profesionalnog socijalnog rada i njegovog uvođenja u vaspitno-obrazovne ustanove, aktiviranje svih potencijala društva i dr. Vrijednujući potrebe djece i značaj djece za društvo, mnoge zemlje su uvele profesionalni socijalni rad u škole još početkom prošlog vijeka. U Republici Srpskoj, profesionalni socijalni rad uveden je u vaspitno-obrazovni sistem 2008. godine.

U radu je predstavljena uloga socijalnog radnika u školi, koji se u okviru svojih radnih zadataka, bavi i pitanjima koja utiču na sigurnost i dobrobit djece, njihovu sposobnost da uče, kao i mogućnostima njihovih porodica da se nose sa različitim aspektima svakodnevnog života. U radu sa učenikom, i njegovom porodicom, socijalni radnik u školi pomaže djetetu da razvije dobre vještine u odnosima sa drugima i da se osjeća dobro u vezi sa sobom, te radi sa porodicom na razvoju roditeljskih vještina. U slučajevima porodica koje imaju dijete sa posebnim potrebama, saradnja između socijalnog radnika u školi i Centra za socijalni rad ima veoma važnu ulogu u ispunjavanju zadataka iz oblasti socijalne i dječije zaštite, uključujući i unapređenje kvaliteta života djece. Slučajevi djece sa posebnim potrebama i njihove porodice dosta su složeni, a dinamika rada na prepoznavanju kapaciteta i jačanju kompetencija uključuje interakciju između svih uključenih sistema, prije svega porodice, sistema zdravstvene i socijalne zaštite, te sistema obrazovanja.

Ključne riječi: djeca, djeca sa posebnim potrebama, porodica, socijalni rad, socijalni radnik u školi

Roditeljsko odlučivanje o vakcinaciji dece i uticaj antivakcinacijskog pokreta u Srbiji danas

Postoje indicije da je neki vid vakcinacije protiv velikih boginja sproveden u Kini još u XI veku, te da je pre nego što je prenet u Evropu i Ameriku, praktikovan i u Turskoj i Africi. Laboratorijska proizvodnja vakcina vezuje se za Luja Pastera i kraj XIX veka, a masovne razmere vakcinacija poprima tek u XX veku. (*The History of Vaccines*, pristupljeno 30.10.2014.)

Brojni su medicinski stručnjaci koji imunizaciju putem vakcinacije smatraju jednom od najznačajnijih tekovina savremene medicine, koja je spasila nebrojeno mnogo života. Procena je Svetske zdravstvene organizacije da je oko 29% smrtnih slučajeva dece starosti od 1–59 meseci uzrokovano bolešću koju je moguće sprečiti vakcinacijom. Sa druge strane, sve češće se može čuti glas i protivnika ovog oblika preventive, koji tvrde da je vakcinacija ne samo nepotrebna, već i opasna po zdravlje.

---

* Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu; ivana.pavlovic@f.bg.ac.rs

Šta je izazvalo sumnju u vakcine?

U februaru 1998. godine, u uglednom britanskom časopisu iz oblasti medicine *The Lancet*, objavljen je članak grupe autora na čijem čelu je bio dr Andrew Wakefield, koji je ukazivao na postojanje veze između kombinovane MMR vakcine¹ i poremećaja u razvoju dece. U tom radu je analizirana situacija kod dvanaestoro dece, starosti od 3 do 10 godina, primljene u Kraljevsku besplatnu bolnicu (*Royal Free Hospital*) zbog razvojnih poremećaja. Za roditelje ili lekare osmoro od ove dece rečeno je da su povezali nastanak simptoma poremećaja u ponašanju sa kombinovanom MMR vakcinom. Dvanaestoro dece podvrgnute istraživanju došlo je na odelenje pedijatrijske gastroenterologije sa simptomima gubitka veština stečenih tokom do tada normalnog razvoja, uključujući sposobnost govorja, zajedno sa dijarejom i bolovima u stomaku. Deca su bila podvrgнутa gastroenterološkim, neurološkim i razvojnim procenama, uz osvrt na podatke o njihovom dotadašnjem razvoju. Medicinske analize su utvrđile postojanje crevnih oboljenja kod svih dvanaestoro, kao i određene poremećaje ponašanja – kod devetoro autizam, dezintegrativnu psihozu kod jednog i mogući postviralni ili vakcinalni encefalitis kod dvoje. (Wakefield et al, 1998: 637) Zaključak do kojeg su istraživači došli je da, iako postoji mogućnost da su identifikovana crevna oboljenja i poremećaji ponašanja slučajno koincidirali, uniformnost crevnih patoloških promena i činjenica da su prethodne studije utvrđile postojanje crevne disfunkcije kod dece sa nekom vrstom autizma, ukazuju na to da veza postoji i odražava jedinstven tok bolesti. (ibid: 639). Ipak oni tvrde da nisu dokazali povezanost između MMR vakcine i opisanog sindroma, iako su se u većini slučajeva simptomi pojavili nakon primljene vakcine, te da su potrebna dodatna istraživanja kako bi se ova veza ispitala (ibid: 641).

Ovo istraživanje pokrenulo je lavinu sumnje u bezbednost vakcinacije, pre svega kada je MMR vakcina u pitanju. Iako su istraživanja koja su usledila opovrgla tvrdnje dr Vejkfilda, a ovaj rad je povučen iz zbornika u kojem je objavljen s obrazloženjem da ima netačnih podataka², zabrinutost roditelja ne jenjava.

1 MMR (measles-mumps-rubella) je kombinovana vakcina protiv malih boginja, rubole i zaušaka. U kalendar imunizacije u Srbiji uvedena 1994.

2 Uredništvo časopisa *The Lancet* je nakon osude britanskog GMC-a (*General Medical Council*) iz januara 2010. godine, istaklo da je postalo jasno da je nekoliko elemenata iz navedenog istraživanja netačno, suprotno nalazu jednog ranijeg istraživanja. Konkretno, radi se o tvrdnjama da su deca „uzastopno prijavljena“ u bolnicu i da su istraživanja bila „odobrena“ od strane lokalnog etičkog komiteta, za koje je dokazano da su lažne. (Editors of The Lancet, 2010: 445)

Dešavalo se i pre ovog slučaja da roditelji ispoljavaju nepoverenje prema vakcinama. U Britaniji je tokom 70ih i 80ih tako bilo i sa vakcinom protiv velikog kašlja. Sa druge strane, neka skorija istraživanja rađena u SAD pokazala su da 15% odraslih veruje da vakcine nisu neophodne da bi se sprečile zarazne bolesti, a da 61% veruje da su vakcine, ako ništa drugo, pomalo nebezbedne. Skorašnja preispitivanja bezbednosti polio vakcine u Nigeriji dovela su do regionalne epidemije i poprilično unazadile program eliminacije ovog virusa. (Serpell i Green, 2006: 4041–4042)

Mehanizam delovanja vakcina ne bi trebalo da bude sporan i svodi se na ubrizgavanje male količine virusa, bakterija ili njihovih proteina (obično tretiranih tako da budu bezopasni) u telo, usled čega dolazi do primarnog imunog odgovora, odnosno stvaranja odgovarajućih antitela, bez oboljevanja vakcinisane osobe. Ukoliko kasnije osoba dođe u kontakt sa istim ili veoma sličnim organizmima, odgovarajuća antitela su već tu i u stanju su brzo da deluju, te tako spreče razvoj bolesti. Sa druge strane, razvijene su barem tri hipoteze o povezanosti vakcine i autizma: 1) kombinovana MMR vakcina oštećeju sluzokožu creva i tako omogućava prolaz encefalopatskim proteinima; 2) timerosal, jedinjenje koje sadrži živu a koristi se kao konzervans u nekim vakcinama, toksičan je za centralni nervni sistem i 3) istovremeno ubrizgavanje vakcina protiv nekoliko oboljenja može biti previše za imuni sistem, odnosno izaziva slabljenje istog. (više o tome u: Gerber i Offit, 2009)

Povremeno se ukazuje na to da je ključni faktor u odbijanju vakcinacije nedovoljno razumevanje same tehnike vakcinacije među opštom populacijom, odnosno nerazumevanje procesa sticanja imuniteta putem vakcinacije (Suk i van Ruiten, 2013: 2). Procena rizika vakcinacije je priличno kompleksna i ljudi su skloni da u svojim procenama potcene ili preocene opasnost od vakcinacije odnosno nevakcinacije. U skladu sa ovom linijom razmišljanja, ako se javnost bolje informiše o bezbednosti vakcina, problem bi bio u velikoj meri prevaziđen a pokrivenost vakcinacijom bi porasla.

Sa druge strane, ovakvim stavovima se pripisuje nemogućnost sagedavanja šire slike, odnosno, prebacuje im se da ne uključuju uvide socioloških analiza koje uporno ukazuju na značaj koji vrednosti, verovanja, društveni i politički kontekst imaju na individualnu procenu rizika. Suština je u tome da na ono što dobijaju kao informaciju iz naučnih krugova (često filtriranu kroz medije), roditelji dodaju čitav niz faktora prilikom odlučivanja o vakcinaciji dece. To su najpre lične ili kulturno utemljene vrednosti, procene zdravstvenog stanja i fizičke kondicije svog deteta, isto-

rije bolesti u porodici, ili stepen poverenja u vlast, farmaceutske kompanije i izabranog lekara. (Casiday, 2007: 1060–1061)

U jednom sistematskom prikazu kvalitativnih studija koje su se bavile proučavanjem verovanja i stavova roditelja prema vakcinaciji, čiji je cilj bio identifikacija barijera prema ovom vidu imunizacije, uočeno je da se kao najčešći faktor pominje strah od mogućih negativnih posledica (Mills et all, 2005: 1084). Istraživanje o vakcinaciji sprovedeno u SAD, u kojem su intervjuisani roditelji čija deca su bila u uzrastu predviđenom za vakcinaciju, pokazalo je da su mnogi od njih bili relativno slabo informisani o tome kako vakcina „radi“, što ih je činilo podložnim raznim informacijama i dezinformacijama (Downs et al, 2008: 1604). Mnogi od njih su izrazili sklonost da pojašnjenja pronađu na internetu, radije nego da pitaju lekara (ibid: 1604).

Imajući u vidu raznovrsnost faktora koji utiču na donošenje jedne rizične odluke kakva je odluka o vakcinaciji, sama odluka često nema absolutnu vrednost. Istraživanja rađena u Evropi pokazala su da je malo onih koji su absolutno „za“ ili absolutno „protiv“, a mnogo više onih čiji su stavovi negde između, sa dosta ambivalencije i nesigurnosti u pogledu vakcinacije (Suk i van Ruiten, 2013: 2). To znači da veliki broj onih koji vakcinišu decu i dalje razmišlja o mogućim dugoročnim posledicama te odluke, kao i da veliki broj onih koji ne vakcinišu decu nije siguran u svoju odluku i razmišlja o tome da li će se kajati ako se desi da njihovo dete bude zaraženo nekom od tih bolesti u budućnosti. U tom smislu, imajući u vidu kompleksnost procesa donošenja odluke, procena rizika od obolenja ukoliko dete ne primi vakcinu, spram rizika od negativnih posledica vakcine, predstavlja jedan od bitnijih faktora u donošenju odluke o vakcinaciji, na koji se može uticati, a zahvaljujući toj nesigurnosti kod donošenja odluke, došlo se do zaključka da su mnogi roditelji veoma podložni uticaju medija i društvenih mreža.

Podaci o vakcinaciji u Srbiji

Počev od 1927. godine, sprovodi se primena vakcinacije u prevenciji pojedinih zaraznih bolesti na teritoriji Srbije. U tabeli koja sledi, prikazan je hronološki redosled uvođenja vakcina u postupku obavezne imunizacije³:

³ Podaci su preuzeti sa internet stranice Zdravstvenog saveta Srbije, a objavljeni su u sklopu prezentacije „Unapređenje programa imunizacije u Srbiji 2013“.

Vakcina	Godina prve primene
BCG	1927
Protiv difterije (DTP, DT, dT)	1930
Protiv tetanusa (DTP, DT, dT, TT)	1934
Protiv pertusisa (DTP)	1959
Protiv poliomijelitisa (OPV)	1960
Protiv morbila (M)	1971
Protiv morbila i parotitisa (MM)	1981
Protiv morbila, parotitisa i rubele (MMR)	1994
Protiv hepatitisa B	2002
Protiv oboljenja koja izaziva Hib	2006

U Srbiji je danas Zakonom o zaštiti stanovništva od zaraznih bolesti predviđena obavezna vakcinacija protiv tuberkuloze, difterije, tetanusa, velikog kašљa, dečije paralize, malih boginja, rubeole, zaušaka, virusnog hepatitisa „B“ i oboljenja izazvanih hemofilusom influence tipa „B“ (Zakon, Član 25). Vakcinacija protiv ovih bolesti sprovodi se u fazama, počev od otpuštanja novorođenčeta iz porodilišta, pa sve dok dete ne navrši 14 godina (*Kalendar obavezne imunizacije*). Sa druge strane, u mnogim zemljama u okruženju nema zakonske obaveze za podvrgavanje vakcinaciji protiv svih ovih bolesti⁴, a s obzirom na jačanja pokreta protiv vakcinacije, inicijative za izmenu zakonododavstva javljaju se i kod nas.

Prema zvaničnom izveštaju o sprovedenoj imunizaciji na teritoriji Republike Srbije (bez Kosova i Metohije) u 2012. godini⁵ Instituta za javno zdravlje „dr Milan Jovanović Batut“, procenat vakcinisane dece kod nas je i dalje visok⁶, ali uočava se tendencija opadanja. Svake godine oko dve hiljade predškolske dece u Srbiji ne primi vakcine protiv 10 zaraznih bolesti. Jedan broj dece potiče iz najsiromajnjih slojeva društva, koja nisu ni evidentirana niti ih roditelji vode kod lekara, dok neki roditelji donose

⁴ Prema podacima Evropskog centra za prevenciju i kontrolu bolesti iz 2010. godine, od država koje su tada pripadale Evropskoj uniji vakcine protiv svih deset bolesti su obavezne u Bugarskoj, Mađarskoj, Letoniji, Poljskoj, Rumuniji i Slovačkoj. (Haverkate et al, 2012: 14–15)

⁵ Izveštaj za 2013. godinu još uvek nije dostupan.

⁶ Za pojedine vakcine procenat vakcinisane dece se kreće i preko 95%, dok je MMR vakcincu primilo 90,3% dece.

takvu odluku i kod pedijatra potpisuju izjavu da ne žele da njihovo dete bude vakcinisano.

Iskustvo pedijatra Doma zdravlja Stari Grad, dr Dragoslave Đorđević, izneto tokom razgovora koje smo obavile u septembru 2014. godine, potvrđuje da se iz godine u godinu povećava broj ljudi koji odbijaju da vakcinišu svoju decu, pri čemu ona ističe da je taj trend najuočljiviji u centralnim beogradskim opština – Stari Grad i Savski Venac. Ona ističe da se radi uglavnom o visokoobrazovanim roditeljima, a da je van gradskih sredina, i u siromašnijim delovima zemlje, nivo sprovedene imunizacije na sasvim zadovoljavajućem nivou, te da je broj dece koja se nalaze van sistema zdravstvene zaštite kod nas zanemarljiv. Njeno je mišljenje da je problem u tome što ljudi danas mogu putem interneta da dođu do svakih informacija, čije izvore i verodostojnost ne proveravaju, a da se nedovoljno pažnje poklanja mišljenju stručnjaka iz oblasti zdravstvene zaštite.

Dostupnost najraznovrsnijih informacija putem interneta olakšala je širenje novih društvenih pokreta, sa širokim spektrom tema oko kojih se formiraju. Jedan od tih pokreta, čiji će uticaj delimično biti analiziran u ovom radu i je i antivakcinacijski pokret. Ovaj pokret okuplja pristalice ukidanja ovog tipa imunizacije (na globalnom nivou), ili, u nešto drugačijem obliku (sa fokusom na zakonsku regulativu u Srbiji), apeluje na ukidanje zakonske obaveze vakcinacije dece. Širenju ovakvog pokreta kod nas, osim činjenice da je internet sredstvo komunikacije koje nam omogućava nikad bržu razmenu informacija, doprinosi i veoma nizak nivo kvaliteta zdravstvene zaštite⁷. Iako je dostupna svima, zdravstvena zaštita na nivou državnih institucija ne uspeva da pokrije sve potrebne kapacitete, pa se, oni koji to mogu sebi da priuštite, često okreću lečenju u privatnim klinikama. Sa druge strane, prema ispitivanju javnog mnjenja iz decembra 2013. godine koje su sproveli CeSID i UNDP, zdravstvo spada u jednu od dominanto korumpiranih oblasti svakodnevnog života (Stav građana Srbije prema korupciji, 2013: 22), te da su lekari u tri uzastopna istraživanja percipirani kao jedna od najkorumpiranih profesija (ibid: 12). Rezultat svega toga je i poljuljano poverenje u zdravstveni sistem.

Metod

S obzirom na ove podatke, odlučila sam da proučim koliko informacija je dostupno i kakve se informacije o bezbednosti vakcina mogu naći na srpskom jeziku na internetu.

⁷ Prema izveštaju *health consumer powerhouse*-a za 2014. godinu, Srbija je, među 36 evropskih zemalja pozicionirana na 32. mestu po kvalitetu zdravstvene zaštite (Björnberg: 2014)

Analizirane su diskusije na forumima u okviru portala Ana, Ringeraja i Bebac, kao najposećenijim forumima koji se bave roditeljstvom. Sa druge strane, analizirani su i tekstovi objavljeni tokom protekle dve godine u elektronским medijima, na portalima dnevnika Politika, Danas, Blic, Kurir i Večernje novosti. Nisu analizirani magazini koji se bave porodicom i zdravljem zbog relativno malog tiraža i malog broja čitalaca koji ovi magazini imaju, spram dnevnih novina. Kombinovani su elementi kvantitativne i kvalitativne analize sadržaja, s tim što je umesto podrobne analize sadržaja građe, ona analizirana samo orientaciono kako bi se stekao uvid u faktore uticaja na roditeljsko odlučivanje u Srbiji, kao i predstava o dominantnim diskursima o ovoj problematiki u medijima. Na kraju je pretražena i mreža *Facebook* kako bi se utvrdilo da li postoje grupe ili stranice koje se bave ovom tematikom na našem jeziku, te kakav sadržaj objavljaju i kolika im je podrška.

Rezultati

Sadržaji na internet forumima

Na svim navedenim forumima analizirane su teme koje se bave stavovima o vakcinaciji, i posebno o MMR vakcini kao najviše osporavanoj. Najviše relevantnih tema je pokrenuto na forumu *Ringeraja*: „Bojkot vakcinacije“, „Vakcine“, „MPR (MMR) vakcina“ i „Autizam zbog vakcina“. Na forumu *Ana*, pojavljuju se dve relevantne teme: „MMR vakcina“ i „Vakcinacija“, koliko i na forumu *Bebac*: „MMR vakcina“ i „Vakcina i reakcija na njih“. Na svim temama broj pregleda višestruko nadmašuje broj komentara, što ukazuje na zainteresovanost roditelja za sadržaj ovih tema čak i ako nisu svi voljni da se uključuju u diskusiju.⁸⁹

Forum	Tema	Broj komentara ⁸	Broj pregleda ⁹
Ana	MMR vakcina	1121	59740
	Vakcinacija	1678	108687
Ringeraja	Bojkot vakcinacije	771	22185
	Vakcine	493	31769
	MPR (MMR) vakcina	1152	87015
	Autizam zbog vakcina (?!)	96	18169
Bebac	MMR vakcina	2124	129182
	Vakcina i reakcija na njih	685	58653

8 Na dan 30.10.2014. godine

9 Na dan 30.10.2014. godine

Na forumu *Ana*, tema „Vakcinacija“ pokrenuta je kako bi članovi iznosili svoje stavove o vakcinaciji, i na temi se mogu pročitati komentari i za i protiv iste, uz iznošenje iskustava sa vakcinacijom, ukazivanje na tekstove koji dokazuju ili pobijaju štetnost vakcina i zakonsku praksu u drugim zemljama. Sličan je sadržaj komentara na forumu *Bebac*, na temi „Vakcina i reakcija na njih“, koja je pokrenuta kako bi roditelji zatražili odgovore na nedoumice oko reakcija koje se mogu javiti neposredno nakon vakcinacije poput povišene temperature, razdražljivosti, bolova, i kako regovati na njih. Povremeno se javljaju i komentari koji daju primere tragičnih ishoda vakcinacije, bilo iz svoje porodice, bilo iz novina, što izaziva priličnu uznemirenost u daljem toku razgovora i povećanu brigu roditelja za moguće komplikacije. Nakon par stranica, komentari se po pravilu ponovo vraćaju na glavni tok i savete šta činiti ukoliko dođe do neke rakcije. U okršaju neistomišljenika o bezbednosti vakcinacije dolazi i do međusobnog vređanja, pa neke majke koje tvrde da je opasnost od vakcinacije prenaglašena optužuju protivnike vakcinacije da su pripadnici Dveri i pokreta 1389, čime se gubi nit teme a komenatri prebacuju u političku arenu. Mnogi članovi ovih foruma koji se izjašnjavaju na pomenutim temama, zalažu se za ukidanje obaveznosti vakcinacije. I tema „Vakcine“ na forumu *Ringeraja* bavi se reakcijama dece članova foruma na određene vakcine, ali na ovom, za razliku od druga dva foruma, ne dolazi do digresija niti se razvija diskusija o tome da li su vakcine opasne. Sa druge strane, ovde je pokrenuta tema o bojkotu vakcinacije i stavovima prema ovakovom ponašanju. Tu se isprva osuđuje takvo ponašanje kao neodgovorno, ali se nakon nekoliko argumentovanih postova rasprava usmerava na to da svako treba da radi onako kako mu savest nalaže. Provlače se i ideje da su protivnici vakcina teoretičari zavere, koji se ismevaju, i ističe da je nemoguće da država toliko ne brine o svojim građanima da bi ih obavezali na nešto što je opasno po zdravlje.

Na temi koja se pojavljuje na sva tri foruma, vezanoj za MMR vakcincu, u početku roditelji uglavnom ostavljaju svoje utiske i brige u vezi sa vakcinacijom dece, uključujući i reakcije deteta na vakcincu, ali ne dovođeći u pitanje korisnost iste. Međutim, već posle par strana, javljaju se i oni koji ukazuju na „slučaj Wakefield“, odnosno tvrde da je dokazana veza između MMR vakcine i autizma. Nakon takvih komentara razvija se diskusija, pri čemu se većina roditelja uglavnom drži stava da je vakcinacija potrebna, čak i kada se javljaju slučajevi koji navode teže posledice koje je vakcina ostavila na nekoga iz njihove okoline.

Interesantno je da najradikalniji postovi, gde se ukazuje na postojanje slučajeva gde je MMR vakcina imala smrtonosan ishod, a ima ih nekoliko,

uglavnom ostaju bez reakcije drugih učesnika na forumu. Pa tako, sledeći post iz jula 2012. godine na forumu *Bebac* ostaje bez komentara, i diskusija se nastavlja kao da ga nije ni bilo, što ne umanjuje mogući uticaj na čitaoce:

Ni moja majka nije znala nista o ovoj vakcini pa je saznala kad je zdravo dete sahranila...Ja cu samo reci moja porodica je imala tragicno iskustvo sa ovom vakcinom nikom pozeljeti ja znam i previse o njoj nazalost iz licnih primera..tako da nije kod svakog citanje po netu i price rekla kazala jeste bude ok sve naravno, ali ima i onih losih strana i primera bez namere da nekog plasim i sl. svi mi kazemo ne moze se to meni dogoditi-ali nazalost moze..skoro sam gledadala emisiju Sve za ljubav gde je bila majka devojcice invalida sa trajim ostecenjima mozga upravo jasno i glasno je rekla zbog ove vakcine..

ja znam coveka koji ima blizance, oba deteta su pre par dana primila mmr, jedan nije mao nikavu reakciju a drugi je zavrsio u bolnici i bore mu se za zivot... naravno reakcija na mmr...

Vremenom počinje da se javlja sve više roditelja koji negoduju zbog toga što je vakcinacija obavezna, postavljaju se linkovi ka tekstovima koji navodno ukazuju na povezanost između MMR vakcine i autizma, a za ukidanje obaveznosti MMR vakcine se dodaje kao argument i da prethodne generacije nisu bile vakcinisane i da su svi preležali te bolesti, te da nemaju nikakve posledice. Ima čak i onih koji navode da su od lekara dobili informaciju o štetnosti MMR vakcine, pa čak i savet da je ne prime. Nekoliko roditelja navode da znaju nekoga ko nije vakcinisao decu, a ima nekoliko slučajeva da kažu da ni oni sami nisu vakcinisali decu, kao i da ne nameravaju. Poteže se i pitanje korumpiranosti lekara, odnosno proveravači se teorija da su lekari u sprezi sa farmaceutskim kućama i da je to u osnovi njihovih preporuka pacijentima. Jedna od upečatljivijih poruka je i ova koju je jedna članica foruma *Bebac* ostavila u maju ove godine:

Pozdrav svima! Jos pre 5–6 meseci, pisala sam ovde na forumu, o mmr i nedoumici da da dam ili ne. I dali smo. Gledam snimke od mog sina kad je imao 7 meseci, pa 12 i svi snimci pre vakcine gde je bio napredna beba, propuzao bas brzo sa 7, pricao tata tata, gledao me, smejavao se. Sada ima 18 meseci, i ne odaziva se na ime, ne prati pogledom, skroz je u svom svetu, sumnja se na autizam, i da mogu vreme da vratim NIKAD NIKAD ne bih dala tu prokletu vakcnu, lekari naravno ne smeju da priznaju, ali citajuci na internetu nas slučaj je jedan od mnogih. Molim roditelje koji imaju isti slučaj da mi se jave i da tuzimo drzavu,

jer znam da nismo jedini. Sad koga briga sto cu od jedne zdrave normalne bebe ja imati dete sa autizmom? Drzavu ne sigurno.

Tekstovi objavljeni na internet portalima dnevnih listova

Analiza tekstova objavljenih na portalima dnevnih novina Politika, Danas, Blic, Kurir i Večernje novosti, obuhvatila je kako sadržaj tekstova objavljenih u protekle tri godine, tako i komentare čitalaca na te tekstove. Obuhvaćeni su tekstovi koji se bave „opasnošću“ od vakcinacije, bilo da je to tema samog teksta bilo da se spominje u okviru neke druge teme o vakcinaciji.

Dnevnik	Tekstovi	Broj komentara
Politika	„Roditelji sve češće odbijaju da vakcinišu decu“	30
Danas	„Antivakcinalisti umesto nauke“	2
	„Vakcina jedina zaštita od zaraznih bolesti“	0
Blic	„Roditelji zbog straha ne žele da vakcinišu decu“	237
	„Predrag Kon: Vakcine iskorenile mnoge bolesti, a protivnici sve glasniji“ ¹⁰	51
Kurir	„Vakcine nam ubijaju decu?!“	54
	„Dr. Velkov: Vakcina ubija! Epidemiolog Kon: To nije tačno“	314
Večernje novosti	„Ko odbije vakcinaciju deteta biće kažnjen“	35
	„Predrag Kon: Vakcine iskorenile mnoge bolesti, a protivnici sve glasniji“	28
	„(Ne)razuman strah od vakcinacije“	4
	„Beogradani ne žele da vakcinišu svoju decu!“	60

Relativno mali broj relevantnih tekstova je objavljen na portalima analiziranih dnevnika.¹⁰

Politika je u maju ove godine objavila tekst „Roditelji sve češće odbijaju da vakcinišu decu“, gde se kao razlog navodi strah od mogućih komplikacija, pa čak i pojave ozbiljnih oboljenja. Ovo je jedini tekst koji je objavljen na Politikinom portalu koji se bavi rizikom od vakcinacije u protekle tri godine. U tekstu se navodi primer jedne majke iz Beograda, koja je odbila da vakciniše svoje dete obrazlažući da njena porodica nije bila uverena da je potencijalna korist vakcinacije veća od potencijalne opasno-

10 Isti tekst objavljen je i na stranici Večernjih novosti. Radi se o tekstu koji je objavio Tanjug, a koji su prenela ova dva portala.

sti koje može da ima davanje vakcine. Ona je istakla da lekari širom sveta tvrde da vakcinacija može da ima ozbiljna neželjena dejstva, poput višemesečnog pada imuniteta, preko epileptičnih napada do javljanja autizma. Sa druge strane, jedan pedijatar ukazuje na to da period u razvoju dece kada se najčešće otkriva autizam koincidira sa periodom kada se prima MMR vakcina, tako da su roditelji zbog toga skloni da autizam pripisuju vakcini, iako ta veza nije naučno dokazana. Na ovu vest su čitaoci ostavili trideset komentara, podjednako usmerenih i za i protiv vakcinacije. Politika ne daje opciju vrednovanja komentara, tako da se u ovom slučaju ne može utvrditi koji su kod čitalaca bolje prihvaćeni.

Danas je u aprilu ove godine objavio tekst dr Predraga Kona „Anti-vakcinalisti umesto nauke“, u kojem on kritikuje medije da tendenciozno zapostavljaju mišljenje stručnjaka a potenciraju stavove onih koji se protive vakcinaciji. Kao povod za pisanje ovog teksta dr Kon navodi neadekvatnu medijsku propraćenost jednog naučnog skupa koji se krajem aprila održao u Institutu za javno zdravlje Srbije „Dr Milan Jovanović Batut“, povodom obeležavanja nedelje posvećene imunizaciji¹¹. Kon je istakao da su na ovom skupu, pod nazivom „Savremeni pristup imunizaciji – predavali, izazovi i stremljenja“, predavači iz Instituta za javno zdravlje Srbije „Dr Milan Jovanović Batut“, Instituta za epidemiologiju Medicinskog fakulteta u Beogradu, Instituta za virusologiju vakcine i serume „Torlak“ i Instituta za zdravstvenu zaštitu majke i deteta Srbije „Dr Vukan Čupić“, vrlo ubedljivo odgovorili na medijske spekulacije koje se postavljaju u vezi sa imunizacijom već unazad nekoliko godina u Srbiji. Suština je u tome da je na ovom skupu, prema njegovim rečima, naučno potvrđeno, na velikom broju istraživanja koje navodi, da su „nazovi dokazi“ o povezanosti vakcina sa autizmom neistina.

Na ovaj tekst su ostavljena svega dva komentara od kojih se jedan (koji ima 25 preporuka čitalaca) tiče ugleda dr Kona, odnosno nastoji da ga diskredituje. Drugi ukazuje na to da, ukoliko zatražite od lekara da potpiše da prihvata kaznenu i materijalnu odgovornost za negativne posledice vakcine po dete, nijedan lekar to neće uraditi, te ističe da su jedini koji snose odgovornost za negativne posledice vakcine sami roditelji. Ovaj komenat nema nijednu preporuku.

Drugi tekst na portalu **Danasa** „Vakcina jedina zaštita od zaraznih bolesti“, objavljen je desetak dana nakon teksta dr Kona. Ovde se prenosi mišljenje Goranke Lončarević, šefice Odseka za imunizaciju Instituta za javno zdravlje Srbije „Dr Milan Jovanović Batut“, koja kao i dr Kon ističe da nijedna epidemiološka studija sprovedena u poslednjih 20 godina nije dokazala uzročno-posledičnu vezu između MMR vakcine i nastanka

---

11 Poslednja nedelja aprila se obeležava kao Svetska nedelja imunizacije.

autizma, te da jedna od poslednjih hipoteza objašnjava nastanak ovog poremećaja kao posledicu genetskih oštećenja u interakciji sa prenatalnim faktorima životne sredine u ranim fazama prenatalnog razvoja ploda. Sa druge strane, i ovde se daje primer majke jednog deteta koja tvrdi da je trenutak od kad je njen sin primio MMR vakcincu prekretica u njegovom ponašanju, te da nikako drugačije ne može objasniti razvoj autizma kod njega osim kao posledicu ove vakcine. Na ovaj tekst nije ostavljen nijedan komentar.

Blic je u januaru prošle godine objavio tekst „Roditelji zbog straha ne žele da vakcinišu decu“, čiji deo predstavlja i intervju sa jednom majkom, tridesetogodišnjom Beograđankom, za koju se napominje da u porodici ima i lekare i farmaceute, i koja odluku da ne vakciniše dvoje dece zasniva na sve većem broju informacija o mogućim štetnim posledicama vakcina:

Potpisala sam kod pedijatra izjavu da odbijam vakcinaciju deteta. Zvali su me posle toga u nekoliko navrata iz raznih službi da provere moju odluku i da me upozore da je nevakcinisanje deteta prekršaj. Uverena sam da vakcinama deci slabimo imunitet. Kada budu veći, možda ću ih vakcinisati, nikako sada dok su mali. Verujem u daleko prirodnije i manje invanzivne metode lečenja. Smatram da je veća šteta od mogućih posledica vakcine nego što je šansa da se zaraze nekom od tih bolesti – navodi majka dvoje dece

Na ovaj tekst čitaoci su ostavili 237 komentara koji se uglavnom sude na iznošenje stavova za i protiv vakcine, uz međusobno optuživanje za nekompetentnost, kako jednih tako i drugih.

U februaru 2014. godine, Blic prenosi tekst koji je objavio Tanjug „Predrag Kon: Vakcine iskorenile mnoge bolesti, a protivnici sve glasniji“, u kojem on ističe da vakcine predstavljaju najveće dostignuće čovečanstva i medicine zahvaljujući kojem su iskorenjene mnoge zarazne bolesti, ali da je danas sve jači antivakcinalni pokret. Kon kaže da su sa pojavom interneta postali sve glasniji protivnici vakcinacije, čiji se glas sve jače čuje, jer roditelji obično sve informacije o vakcinama pronalaze upravo na internetu. On ističe da priča protiv vakcina traje više od dva veka i da se činilo da je završeno sa tim, dok se nije pojavila sumnja u MMR vakcincu. U prošlosti je, prema njegovim rečima, bilo dosta rasprava i etičkih dilema da li svu decu treba vakcinisati, jer su vakcine protiv variole ozbiljne i mogle su da daju neželjene efekte pa čak i smrtnе slučajevе. Međutim, kako naglašava Kon, one su i spasile čovečanstvo.

Na ovaj tekst ostavljen je 51 komentar na portalu Blica, a na portalu Večernjih novosti, koje su takođe prenele ovaj Tanjugov tekst, 28 komen-

tara. Retki su komentari, i na jednom i na drugom portalu, koji pozitivno ocenjuju ovaj tekst. Mnogo je više onih koji se zalažu protiv vakcinacije, odnosno za ukidanje obaveze vakcinacije, zatim onih koji dovode u pitanje ugled dr Kona nakon nedavne afere sa vakcinašima protiv svinjskog gripa¹², te ukazuju na spregu lekara i farmaceutskih kompanija.

Na **Kurirovom** portalu je u avgustu 2012. godine objavljen tekst „Vakcine nam ubijaju decu?!“, gde se navodi da „Brojne studije svetskih naučnika tvrde da su autizam, dečja paraliza, epilepsija i mnoge druge bolesti posledica vakcinacije“. U ovom prilično uznemirujućem tekstu u kojem se snažno zagovara napuštanje vakcinacije, navodi se i izjava dr Sladane Velkov, predstavljene kao lekarke koja je radila za Ujedinjene nacije:

Naučnici su utvrdili čvrstu vezu vakcinacije s tim bolestima, ali to se ne može naučno potvrditi jer, čim eksperimenti dođu u tu fazu, kompanije koje se bave proizvodnjom vakcina zaustave dalje precizne eksperimente. One finansiraju i fakultete i bolnice i te studije, i kad se dođe do takvih saznanja, neće biti objavljene. Mnogo studija potvrđuje čvrstu vezu autizma s vakcinacijom. Isto tako, nekoliko nedelja posle masovne vakcinacije protiv dečje paralize u Indiji oko 47.000 dece obolelo je od ove bolesti

Sa druge strane, preneta je izjava dr Branislava Lazića, direktora instituta Torlak, koji tvrdi da u Srbiji nikad nijedna osoba nije obolela od nekog težeg oboljenja zbog vakcinacije.

Čitaoci su ostavili 54 komentara na ovaj tekst, od kojih su većina pohvale Kuriru zbog objavljuvanja ovog teksta i podrška borbi protiv vakcinacije uz navođenje raznih primera kojima nastoje da potkrepe tvrdnje o štetnosti vakcinacije. Jedan od najupečatljivijih komentara, doduše ne sa

---

12 Zbog najavljene opasnosti od pojave pandemije gripa AH1N1 2009. godine, Srbija je od kompanije „Novartis“ kupila 857.000 doza vakcine protiv ovog virusa, čiji je rok važenja istekao početkom novembra 2010. godine. Firmu „Novartis“ je zastupala „Jugohemija“ koja je, kako je saopšteno pri otvaranju tendera, jedina priložila kompletну dokumentaciju, a koja je ponudila vakcinu po ceni od osam evra. Po Zakonu o zaštiti od zaraznih bolesti, Ministarstvo zdravlja može bez tendera po hitnom postupku da poveri Institutu za imunologiju i virusologiju „Torlak“ da bez posrednika nabavi vakcinsku. Nakon istrage o malverzacijama prilikom nabavke vakcine, podignuta je optužnica prema kojoj su, za nabavku vakcina krajem 2009. uvedeni nezakonito kao posrednici Jugohemija farmacija i Detap, koji su sa uvezenih 855.000 doza stekli korist od oko 132 miliona dinara, za koliko je istovremeno oštećen i budžet Srbije. Osim toga, ispostavilo se da je 600.000 vakcina ostalo neiskorišćeno, odnosno da je nabavljeno daleko više od potrebnog broja vakcina. Prim. dr Predrag Kon nije jedan od optuženih u ovom slučaju, ali je bio predsednik Radne grupe za praćenje pandemije gripa u to vreme i stalno apelovao na građane da se vakcinišu, te je ova afera poljuljala i njegov ugled u javnosti.

najvećim brojem preporuka, ali sa prilično uznemirujućom sadržinom glasi:

Radim sa osobama sa invaliditetom širom Srbije, i ja sam sama OSI, i verujte svakom od njih je invaliditet nastao kao POSLEDICA VAKCINE, burne reakcije organizma i POGRESNE ODLUKE DOKTORA. Sluh sam izgubila zahvaljujući dr. koji mi je dao vakcinu na crveno grlo sa tek navrsenih godinu dana. Za svaku sledecu vakcnu sam svojerucnim potpisom odbijala da primim i ne fali mi nista. O ovoj temi su iskljucivo kompetentne osobe da pricaju kojoj se ovakva sudbina desila. U Srb. postoji sigurno 1.000.000 OSI polovina njih od tog broja su nevidljivi, koje zbog svog invaliditeta ne mogu ni da kazu pravu istinu.

Među komentarima se izdvaja svega jedna osoba koja putem nekoliko komentara, koji izazivaju polemiku, pokušava argumentovano da razoruža protivnike vakcinacije:

Znate li uopste kako funkcione imuni sistem? Iako su neki principi funkcionisanja bili nepoznati kada sam ja isao u skolu, ne znam da li je nesto novo otkriveno, bilo je jasno da imuni sistem mora najpre da dodje u kontakt sa virusom ili drugom pretnjom po organizam. Onda se proizvodi uopšteni imuni odgovor koji ima za cilj da ograniči dalje sirenje pretnje dok je za generisanje pravog imuno-odgovora potrebno, koliko mi se cini, vise od 7 dana. E taj drugi imuno-odgovor je zaduzen za eliminisanje opasnosti. Dakle, u prvih nekoliko dana organizam je gotovo bespomocan, zatim pokusava da ograniči stetu a tek potom ide ka izlencenju. Imunom sistemu je potreban, da tako kazemo, trening i iskustvo tj. antitela koja se proizvode tek nakon kontakta sa opasnoscu.

Njegovi komenatri nemaju veliku podršku među ostalim čitaocima i izazivaju raspravu, tako da se javljaju komentatori koji dovode u pitanje verodostojnost njegovih iskaza. Veliki broj komentara, kao uostalom i sam tekst, odiše aurom zavere medicine, farmaceutskih kompanija i bogatih država protiv siromašnog sveta.

Najbolje ocjenjeni komentar ispod ovog teksta (sa 71 preporukom i 13 negativnih ocena) glasi:

Da li ste stvarno mislili da će direktorka torlaka reci drugacije. Farmaceutska mafija je najjaca na svetu. Sto kod nas ne ubace sistem da biramo da li želimo da vakcinisemo decu ili ne? Svaka cast KURIRU, posto jedino vi smete da pisete o ovakvim stvarima.

Ovaj komentar sumira sadržaj i ton najvećeg broja ostalih komentara.

Godinu ipo dana kasnije, u januaru ove godine, na istom portalu je objavljen tekst „Dr. Velkov: Vakcina ubija! Epidemiolog Kon: To nije tačno“, gde već pomenuta dr Velkov ističe da je petovalentna vakcina koja se u tom trenutku uvodi potencijalno smrtonosna za bebe, i navodi da je u Federaciji BiH od 2002. do 2010. godine umrlo 2.249 beba, te da postoji sumnja da ovaj tragičan broj ima veze sa novim principom vakcinacije. Sa druge strane epidemiolog, dr Predrag Kon tvrdi da to nije istina, dodajući da je ovu vakcincu tokom proteklih 12 godina, koliko je u upotrebi, primilo oko 100 miliona mališana širom sveta, i da za to vreme nije zabeležena povećana smrtnost dece. Ovaj članak je posebno interesantan jer konfrontira mišljenja dva predstavnika različitih struja – za i protiv vakcinacije, od kojih su oboje medicinski obrazovani, što njihovim stavovima daje posebnu težinu.

Tekst ima 307 komenatara, mahom negativnih spram vakcinacije, sa tendencijom diskreditacije dr Kona. Jedan od komentara sa najvećim brojem pozitivnih reakcija (97 preporuka, spram 11 negativnih glasova) glasi:

„Moja deca su vakcinisana, PENTAXIM, sin mi je posle MMR vakcine završio u bolnici jer mesec dana nisu mogli da mu skinu temperaturu, na kraju su ga predozirali antibioticima. Da bi upisali decu u vrtic morali smo da donešemo potvrdu od doktora, koju nismo mogli dobiti ukoliko dete nije primilo sve vakcine. Da sam se ja pitala, nikada ih ne bih vakcinisala, jer imam utisak da im nasa deca služe kao zamorcici na kojima vrse eksperimente.“

Drugi komentar, sa velikim brojem negativnih reakcija (160 negativnih i 50 preporuka) glasi:

Nisam siguran na kom univerzitetu je „dr velkov“ dobila diplomu, ali sam siguran da joj istu treba podhitno oduzeti – za sve one koji kratko pamte; vakcinacijom smo iskorenili mnoge bolesti koje su sakatile covecantstvo – pre samo dve generacije u Srbiji svako peto dete je umiralo, danas umire petoro dece na hiljadu zivorodjenih – pored ostalog, zahvaljujući uspesno organizovanoj vakcinaciji – mislite o tome, pre nego sto postavite komentar

Tekstovi objavljeni na stranici **Večernjih novosti** se uglavnom bave smanjenjem broja vakcinisane dece i ukazuju na opasnost koju odluka da se dete ne vakciniše može imati po čitavu zajednicu. U novembru 2013. je objavljen tekst „Ko odbije vakcinaciju deteta biće kažnjen“, u kojem se ukazuje na to da roditeljima koji odbiju da vakcinišu dete preti novčana kazna i prekršajna prijava, a da je MMR vakcina koju najčešće odbijaju,

i to uglavnom iz straha od nus-pojava. Na ovaj tekst su čitaoci ostavili 35 komentara, od kojih je većina sa negativnim stavom spram vakcinacij. Jedan od komentara sa najviše pozitivnih ocena (150 preporuka, spram 7 negativnih glasova) glasi:

„Što se tiče nas „marginalizovanih“, moj suprug je inženjer, ja imam 3 fakultetske diplome (od toga dve britanske i jednu Moskovskog medicinskog fakulteta), imam i dve diplome srednje stručne spreme (pored gimnazije sam završila i jednu srednju školu zdravstvene struke), a moj sin nije vakcinisan. Rezultat naše „nebrige“ – za 16 godina nije nikada bio kod lekara (ne računam jednu posetu ortopedu zbog iščašenja, jer je to mehanička povreda). Njegov zdravstveni karton je prazan!!!“

Sa druge strane, komentar sa najviše negativnih ocena (113 negativnih i 14 preporuka) glasi:

Ljudi sta vam je. Ja sam decu vakcinisao i svi koje znam i ne znam pre 30 godina i nikad nisam cuo da je neko oboleo zbog vakcine. Vakcine su iskorenile mnoge bolesti!!!!

U februaru ove godine se u **Večernjim novostima** pojavio tekst „(Ne) razuman strah od vakcinacije“, gde se kaže da bi „Zbog jačanja pokreta protiv vakcinacije moglo (bi) da se vrati neke iskorenjene bolesti. Primenjan je nagli rast slučajeva boginja, zaušaka i drugih dečjih bolesti koje se lako preveniraju vakcinacijom“. Nakon toga se tema ponovo pokreće u avgustu, tekstrom „Beograđani ne žele da vakcinišu svoju decu!“ gde stoji da je „Drastično smanjen obuhvat najmlađih imunizacijom, upozoravaju stručnjaci. Ponovo se pojavio veliki kašalj, prete male boginje, zauške...“ Na ove tekstove ima svega par komentara, gde se ističu oni koji dovode medije u vezu sa farmaceutskom industrijom, ili ističu da je sve bilo u redu dok smo koristili domaće vakcine, a ne „ove koje nam šalju iz Evrope“.

Grupe na društvenoj mreži Facebook

Osim foruma i dnevnih novina, značajan izvor informacija korisnicima interneta u Srbiji predstavlja i društvena mreža *Facebook*. Pojedine *Facebook* grupe se i u komentarima na vesti objavljene na portalima anliziranih dnevnika pojavljuju kao reference za upoznavanje sa činjenicama. Najznačajnija grupa na našem jeziku na *facebook*-u je grupa „Nevakcinisana deca su zdravija od vakcinisane“, čiji je osnivač već pomenuta dr Sladana Velkov. Ova grupa koja ima 22.158 članova¹³, zatvorenog je tipa.

---

13 Broj članova grupe na dan 30.10.2014.

U opisu stoji da je grupu osnovala dr Slađana Velkov u cilju obrazovanja ljudi o štetnosti vakcine:

„Imunizacija“ putem vakcinacije je najveća laž u istoriji medicine.

Imunizacija se uopšte ne postiže vakcinacijom. Imunitet se prirodno razvija kod svakog normalnog organizma, a vakcinacijom se samo uništava. Tvrđnje da su vakcine neophodne ljudima bez ikakvih dokaza se bezobzirno nameću do apsurda, po kome bi ljudi i životinje trebalo odavno da izumru da se nije pojavila farmaceutska industrija da ih vakcinama spase od smrtonosnih zaraza. Sve životinje su zdrave i pored „nehigijenskih uslova“ u kojima žive, prepunim virusa i bakterija. To znači da je ispravno stanje organizma presudno za pojavu virusa i njihov rad, a ne samo prisustvo virusa.“

Postoji i grupa „Vakcine i pravo na izuzeće od vakcinacije“, sa 4250 članova¹⁴. Ova grupa je takođe opisana kao grupa obrazovne prirode, a osnovala ju je Biljana Grba, „lekar prirodne medicine i pedijatrijska sestra, u nameri da upozna javnost sa pravom na izuzeće od vakcinacija koje postoji u svetu“.

Ove dve grupe su formirane kao obrazovne grupe i, mada je druga definisana kao grupa za informisanje o pravu na izuzeće od vakcine, postovi u obe grupe se dominantno odnose na štetne posledice vakcinacije.

Zaključak

Većina nas se sa pitanjem bezbednosti vakcina i ne sreće do trenutka kada postanemo roditelji. S obzirom na to koliku odgovornost uloga roditelja nosi, svaka odluka koja se tiče zdravlja naše dece je jako važna i podrazumeva posebnu vrstu promišljanja. S obzirom da je vakcinacija u Srbiji zakonska obaveza, jedan deo tereta prilikom donošenja odluke o vakcinaciji pada na državu, ali to ne može u velikoj meri utešiti roditelje niti oslobođiti osećaja odgovornosti za posledice koje pristajanje ili nepristajanje na vakcinaciju može nositi.

U Srbiji trend odbijanja vakcinacije još nije poprimio ozbiljnije razmere, ali, sudeći prema dostupnim izveštajima i ovde je primetna tendencija smanjenja obuhvata dece imunizacijom. Analizom sadržaja dostupnih na internetu, može se uočiti širenje negativnog stava kako prema vakcinama, tako i prema zakonskoj regulativi, kao i poljuljano poverenje u zdravstvene institucije. Sa druge strane, zvanične institucije koje se bave

---

14 Broj članova grupe na dan 30.10.2014.

zaštitom zdravlja, ne bave se, barem ne inenzivno, promocijom ovog vida zdravstvene zaštite. To je donekle i razumljivo imajući u vidu da je vakcinacija dece u Srbiji protiv određenih bolesti zakonska obaveza.

Na analiziranim forumima, postoje aktivne teme na kojima se raspravlja o vakcinama, i koje prati relativno veliki broj ljudi. Iako se na njima mogu sresti zagovornici obe struje, broj svedočanstava o negativnim posledicama vakcinacije daleko nadmašuje broj svedočanstava o negativnim posledicama odbijanja vakcine odnosno nevakcinisanja. Zapravo, ovih drugih i nema. Ne pojavljuju se primeri obolelih od vakcinom preventabilnih bolesti. Kao jedina posledica odbijanja vakcine spominje se eventualna novčana kazna i prekršajna prijava, što i nije naročito značajno ukoliko smo sigurni da štitimo zdravlje i život svog deteta. U tom kontekstu, može se desiti da roditelj koji razmatra vakcinaciju deteta proceni da je rizik od vakcine veći od rizika koji nosi odbijanje vakcinacije.

Dnevne novine se na svojim portalima samo sporadično bave pitanjem vakcinacije. Iako se u svim tekstovima prikazuju stavovi i jedne i druge strane, senzacionalizam tekstova objavljenih na portalu Kurira daleko nadmašuje ostale, između ostalog poistovećujući vakcinaciju sa zločinom. Komentari čitalaca na tekstove objavljene na portalima dnevnih novina većinom su usmereni protiv same vakcinacije, ili pak protiv zakonskih odredaba o obaveznoj imunizaciji koje važe u Srbiji. I među ovim komentarima se, kao i na forumima, često javljaju oni koji svedoče o negativnim posledicama koje je neka od vakcina imala na nekoga iz njihovog okruženja.

Na društvenoj mreži *Facebook* postoje svega dve grupe na srpskom jeziku koje se bave vakcinacijom. Uticajnija od njih broji oko 22.000 članova, a broj novih članova se meri desetinama, pa čak i stotinama, iz nedelje u nedelju.

Imajući u vidu uz nemirujuće informacije koje se mogu naći na internetu – kao izvoru informacija kojem najčešće pribegavamo ukoliko nam, što je često slučaj, lekari nisu dostupni, možda bi stručnjaci iz oblasti zdravstvene zaštite morali da pokažu malo više inicijative ukoliko nastaje da dobiju ovu bitku. Bezbroj je primera za koje se tvrdi da su imali ozbiljne negativne posledice vakcinacije, i to je nešto što roditelje pred odlukom o vakcinaciji teško može ostaviti ravnodušnima. Druga strana, zagovornici vakcinacije, ne prikazuju nam primere dece obolele od vakcinom preventabilnih bolesti. Umesto toga, lekari uporno ponavljaju da nema dokazane veze između, recimo MMR vakcine (kao najviše osporavane) i razvoja autizma, što roditelje ne ostavlja u uбеđenju da ta veza i ne može biti dokazana u nekom narednom istraživanju. A pitanje vakcinacije nije pitanje samo zdravlja pojedinca, već čitave zajednice. Na državnom

nivou je već duži niz godina prisutno slabije interesovanje za ovaj problem, pa tako, iako je postojala praksa da nevakcinisana deca ne mogu biti primljena u ustanove za delatnosti iz oblasti društvene brige o deci, danas ima dece koja borave u takvim ustanovama a nisu vakcinisana. Sa druge strane, iako lekari uredno prikupljaju dokumentaciju o sprovedenoj imunizaciji i odbijanju iste od strane roditelja, barem prema svedočanstvu lekara Doma zdravlja Stari Grad u Beogradu, izgubila se zainteresovanost viših instanci za preuzimanje ovih podataka.

S obzirom na to da se i dalje vakciniše preko 90% dece u Srbiji¹⁵, moglo bi se zaključiti da zakonska obaveza ipak snažnije utiče na roditelje prilikom donošenja odluke o vakcinaciji, nego informacije do kojih dolaze na forumima, u sredstvima javnog informisanja i na društvenim mrežama. Naravno, ne smemo isključiti i druge faktore koji u ovom radu nisu razmatrani a koji bi takođe mogli značajnije da utiču na donošenje ovakve odluke, kao što su iskustva bližnjih – rodbine i prijatelja, ili konsultacije sa izabranim lekarom od poverenja. Nažalost, u Srbiji još uvek nema istraživanja koje bi moglo da pruži podatke o svim relevantnim faktorima odlučivanja roditelja o vakcinaciji, te da pokaže relativan značaj svakog pojedinačnog faktora.

Literatura:

- Björnberg, Arne (2015), *Euro Health Consumer Index, 2014, report*; Health Consumer Powerhouse; dostupno na: <http://www.healthpowerhouse.com>;
- Casiday, Rachel Elizabeth (2007) Children's health and the social theory of risk: Insights from the British measles, mumps and rubella (MMR) controversy, *Social Science & Medicine*, br. 65, str. 1059–1070;
- Downs, J.S. et al (2008) Parents' vaccination comprehension and decisions, *Vaccine*, br. 26, str. 1595–1607;
- Editors of The Lancet (2010) Retraction – Ileal-lymphoid-nodular hyperplasia, non-specific colitis, and pervasive developmental disorder in children, *The Lancet*, vol. 375, br. 9713, str. 445;
- Gerber, J.S. i Offit, P.A. (2009) Vaccines and Autism: A Tale of Shifting Hypotheses, *Clinical Infectious Diseases*, br. 48 (4); str. 456–461;
- Haverkate, M. et al (2012) Mandatory and Recommended Vaccination in the EU, Iceland and Norway: Results of the Venice 2010 Survey on the Ways of

15 Uprkos objektivnim poteškoćama u sprovođenju imunizacije zbog problema sa nabavkom vakcina i nestaćica istih. (Opširnije u izveštajima Instituta za javno zdravlje „Dr Milan Jovanović Batut“ kojima se može pristupiti preko internet stranice instituta)

- Implementing National Vaccination Programmes, *Euro Surveillance*, vol. 17, br. 22, str. 12–17;
- Kalendar obavezne imunizacije u Republici Srbiji*, Institut za javno zdravlje Srbije „Dr Milan Jovanović Batut“, dostupno na: <http://www.batut.org.rs>;
- Lončarević, G. et al (2013) *Izveštaj o sprovedenoj imunizaciji na teritoriji Republike Srbije u 2012. godini*, Institut za javno zdravlje Srbije „Dr Milan Jovanović Batut“, Centar za prevenciju i kontrolu bolesti;
- Mills, E. et al (2005) Systematic review of qualitative studies exploring parental beliefs and attitudes toward childhood vaccination identifies common barriers to vaccination, *Journal of Clinical Epidemiology*, br. 58, str. 1081–1088;
- Serpel L i Green J. (2006) Parental decision-making in childhood vaccination, *Vaccine*, br. 24, str. 4041–4046;
- Stav građana Srbije prema korupciji – Osmi istraživački cklus* (2013), UNDP Srbija; dostupno na: <http://www.rs.undp.org>;
- Suk, J. i van Ruiten, L. (2013) *Individual decision-making and Childhood Vaccination (Meeting report)*, European Centre for Diseases Prevention and Control; dostupno na: <http://www.ecdc.europa.eu/en/publications>;
- Wakefield et al (1998) Ileal-lymphoid-nodular hyperplasia, non-specific colitis, and pervasive developmental disorder in children, *The Lancet*, vol. 351, br. 9103, str. 637–641;
- Zakon o zaštiti stanovništva od zaraznih bolesti, *Službeni glasnik RS*, br. 125/2004.

Inernet izvori:

The History of Vaccines, A Project of The College of Physicians of Philadelphia: <http://www.historyofvaccines.org/content/timelines/all>, <http://www.historyofvaccines.org/content/articles/vaccine-development-licensing-events>,

Forumi:

- Ana, tema „MMR vakcina“, <http://www.ana.rs/forum/index.php?topic=128336.0>;
- Ana, tema „Vakcinacija“, <http://www.ana.rs/forum/index.php?topic=4062.255>;
- Bebac, tema „MMR vakcina“, <http://www.bebac.com/forum/?showtopic=192>;
- Bebac, tema „Vakcina i reakcija na njih“,
<http://www.bebac.com/forum/index.php?showtopic=1605&>;
- Ringeraja, tema „Autizam zbog vakcina (?!“,
http://www.ringeraja.rs/forum/m_26470/mpage_1/key_/tm.htm;
- Ringeraja, tema „Bojkot vakcinacije“,
http://www.ringeraja.rs/forum/m_594096/mpage_1/key_/tm.htm;
- Ringeraja, tema „MPR (MMR) vakcina“,
http://www.ringeraja.rs/forum/m_11568/mpage_1/key_/tm.htm;

Ringeraja, tema „Vakcine“, http://www.ringeraja.rs/forum/m_4263/mpage_1/key_tm.htm.

Internet portali dnevnih listova:

Borisavljević, B. „Beogradani ne žele da vakcinišu svoju decu!“, *Večernje novosti online*, 27.08.2014. (<http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:507460-Beogradjani-ne-zele-da-vakcinišu-decu>);

Brcan, I. „Ko odbije vakcinaciju deteta biće kažnjen“, *Večernje novosti online*, 06.11.2013. (<http://www.novosti.rs/vesti/srbija.73.html:462504-Ko-odbije-vakcinaciju-deteta-bice-kaznjen>);

Davidov Kesar, Danijela „Roditelji sve češće odbijaju da vakcinišu decu“, *Politika online*, 07.05.2014. (<http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Roditelji-sve-cesce-odbijaju-da-vakcinišu-decu.lt.html>);

Ekipa Kurira „Vakcine nam ubijaju decu?!”, *Kurir* (online), 01.08.2012. (<http://www.kurir.rs/vakcine-nam-ubijaju-decu-clanak-345739>);

Kon, Predrag „Antivakcinalisti umesto nauke“, *Danas online*, 28.04.2014. (http://www.danas.rs/danasrs/dijalog/antivakcinalisti_umesto_nauke.46.html?news_id=280611);

Kranjčević, Isidora „Roditelji zbog straha ne žele da vakcinišu decu“, *Blic online*, 05.01.2013. (<http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/361186/Roditelji-zbog-straha-ne-zele-da-vakcinišu-decu>);

Majstorović, Dejana „Vakcina jedina zaštita od zaraznih bolesti“, *Danas online*, 06.05.2014. (http://www.danas.rs/dodaci/zdravlje/vakcina_jedina_zastita_od_zaraznih_bolesti_.63.html?news_id=280960);

R. A. „(Ne)razuman strah od vakcinacije“, *Večernje novosti online*, 17.02.2014. (http://www.novosti.rs/vesti/zivot_+.304.html:478272-Nerazuman-strah-od-vakcina);

Slamník, S. i Tomčić S. „Dr. Velkov: Vakcina ubija! Epidemiolog Kon: To nije tačno“, *Kurir* (online), 30.01.2014. (<http://www.kurir.rs/dr-velkov-vakcina-ubija-epidemiolog-kon-to-nije-tacno-clanak-1203955>);

Tanjug „Predrag Kon: Vakcine iskorenile mnoge bolesti, a protivnici sve glasniji“, 02.02.2014, *Blic online* (<http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/439444/Predrag-Kon-Vakcine-iskorenile-mnoge-bolesti-a-protivnici-sve-glasniji>) i *Večernje novosti online* (<http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:476359-Kon-Vakcine-iskorenile-mnoge-bolesti-protivnici-sve-glasniji>).

Facebook grupe:

„Nevakcinisana deca su zdravija od vakcinisane“
(https://www.facebook.com/groups/204234299684425/?ref=br_tf);
„Vakcine i pravo na izuzeće od vakcinacije“,
(<https://www.facebook.com/groups/121711667844908/>).

Ivana Pavlović

Roditeljsko odlučivanje o vakcinaciji dece i uticaj antivakcinacijskog pokreta u Srbiji danas

Apstrakt: U radu se razmatraju faktori koji utiču na donošenje roditeljskih odluka vezanih za pitanja zdravstvene zaštite dece, konkretno vakcinacije. Kada su roditelji donosioci odluke, lična odgovornost za odluku ili posledice te odluke predstavlja faktor koji nameće drugaćiji pristup odlučivanju, posebno kada je u pitanju odlučivanje o zdravlju dece. Takve odluke imaju i dodatni pritisak društvene ispravnosti, s obzirom na to da postoje snažne, što formalne/institucionalne, što neformalne, norme o tome kako roditelj treba da postupi. Imajući u vidu prisutnost dva pristupa vakcinaciji (normativno-medicinski i iskustveno-laički) u društvu, informacije koje su roditeljima stavljene na raspolaganje prilikom donošenja odluka o vakcinisanju dece su često kontradiktorne, dodatno komplikujući proces odlučivanja. Iako je vakcinacija dece protiv određenih bolesti u Srbiji zakonska obaveza, postavlja se pitanje koliko je rasprostranjen pokret protiv vakcinacije, koji širom sveta evidentno poprima sve veće razmere.

Ključne reči: vakcinacija, roditeljsko odlučivanje, deca, rizik.

Roditelji kao akteri u kreiranju javne politike upravljanja osnovnom školom¹

Teorijski uvod: Civilno društvo kao globalni akter socijalnog razvoja

Moderna socijalna država je usmerena ka preuzimanju odgovornosti za socijalni razvoj, snažno usmerena ka razvijanju javnih službi, u koje spada i javno obrazovanje. Službe od javnog interesa su jedan od stubova evropskog modela društva. Na taj način, socijalna država preuzima odgovornost za kontrolu društvenih nejednakosti i proces dekomodifikacije društva. Koncept službi od opšteg interesa podrazumeva da se one obavljaju u javnom interesu, a s obzirom da su u javnom vlasništvu, da imaju javnu upravu. Ukoliko se zadovoljenje potreba građana ne reguliše javnom politikom i prepusti tržištu, dolazi do stvaranje komodifikacije obrazovnih usluga, njihovo pretvaranje u robu koja se kupuje na tržištu.

---

* Geografski fakultet, Beograd; vmiletic@f.bg.ac.rs

1 Rad predstavlja rezultate istraživanja u okviru projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji – koncepti i akteri“, evidencijski broj 179035, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Javna politika je delovanje države u javnim oblastima, koje se obavlja kao reakcija na društvene problem, a pri čemu kreatori politike vode računa o javnom interesu (Đorđević, 2009). Obrazovna politika je deo javne politike i predstavlja delatnost države i vlasti u oblasti obrazovanja. Savremeni model politike podstiče **građansku uređenost društvenih odnosa u vidu uključivanja građana u proces kreiranja politika**, tako da se upravljanje zasniva na kombinaciji delovanje svih delova društva, a posebno civilnog društva, i na interakciji njihovog delovanja.

Model uređenih, građanskih društvenih odnosa promovisan je konceptom društvenog ugovora, čiji je cilj **građansku uređenost društva** i omogućavanje saradnje, te koncipiranja društvenih odnosa uz poštovanje modernih društvenih vrednosti – slobode, solidarnosti i saradnje. Evropski socijalni model je pored ostalih, iznedrio i Lisabonski ugovor, ugovor za 21. vek, koji je stupio na snagu 1. decembra 2009. godine, i koji poseban akcenat stavlja na značaj civilnog društva, kao i na koncept škole naklonjene deci². Lisabonski ugovor oblast obrazovnih usluga definiše kao alatke za sprovođenje javnih politika u procesu izgradnje evropskog socijalnog modela (koji je predstavljen na Lisabonskom samitu 2000. godine), a čiji je cilj poboljšanje kvaliteta života, borba protiv siromaštva i socijalne isključenosti. Najnoviji trendovi, koji su prisutni u Evropskoj uniji, usmereni su na prelazak sa koncepta „vladanja“ (engl. government) na koncept „upravljanja“ (engl. governance), te je civilno društvo prepoznato kao ključan akter. Na taj način se promoviše koncept demokratskog modela, koji uključuje i horizontalni i vertikalni građanski dijalog, povećanje transparentnosti, odgovornosti i efikasnosti javnih institucija, u koje spade i osnovna škola. U procesu kreiranja politika, stavlja se akcenat na potrebe građana, u slučaju osnovnih škola, na potrebe dece koja pohađaju osnovnu školu.

Pod društvenim akterima, u sociologiji se podrazumevaju individue i/ili grupe koje zauzimaju određeni položaj, raspolažu resursima, brane određene interese ili vrednosti, oblikuju sopstveni identitet u interakciji sa drugima, i nude projekte o razvoju koje želi da realizuje (Bassand, 2001, prema Vujović, 2006). Da bi grupa ili pojedinac bili akteri, moraju imati potencijal za delanje, delatni ili akcioni potencijal, koji se određuje kao stepen sposobnosti neke grupe da, radi ostvarivanja svojih interesa, mobilise kolektivnu akciju svojih pripadnika (Lazić, 2006).

Koncept građanskih, ugovornih društvenih odnosa može se primeniti i na odnos između roditelja i osnovne škole. Naime, ovaj koncept ulogu roditelja u upravljanju osnovnom školom čini legitimnom i omogućava učeće roditelja u koncipiranju načina rada škole u javnom interesu – in-

2 <http://obuka.seio.gov.rs/mod/resource/view.php?id=25>

teresu dece. Na taj način, roditelji kao građani, kao sastavni deo civilnog društva, dobijaju ulogu novih aktera u javnom delovanju. Akteri na makro planu su velike i organizovane grupe. Savet roditelja je civilni akter na mikro planu, akter društvenih promena i socijalne kohezije, socijalni kapital na lokalnom nivou, na nivou škole koju pohađaju njihova deca. Aktivno roditeljstvo u osnovnoj školi kao obrazovnoj instituciji proizvodi koheziju, solidarnost i socijalni kapital na lokalnom nivou.

Vlada RS je svoju javnu politiku, između ostalog i u oblasti obrazovanja, pokušala da uskladi sa globalnim trendovima i ciljevima. U periodu od 2009–2012. godine u saradnji sa Svetskom bankom i Evropskom bankom za obnovu i razvoj, adekvatna ministarstva su realizovala projekat DILS (Delivery of Improved Local Services – Pružanje unapređenih usluga na lokalnom nivou)³, čiji je cilj doprinos usklađenom razvoju lokalnih zajednica. Značajan deo sredstava je dodeljen lokalnim samoupravama i ustanovama, sa ciljem da omoguće uspostavljanje decentralizovanog okruženja za pružanje usluga, snaženje kapaciteta, kako bi odgovorili specifičnim potrebama svojih korisnika i bili sposobljeni da u budućnosti pružaju bolje ciljane, delotvornije i kvalitetnije usluge uz viši nivo ekonomske opravdanosti utrošenih sredstava.

Politika upravljanja rizicima

Za poluperiferna društva, u koje spade i Srbija, karakteristična je velika koncentracija rizika na svim nivoima i u svim oblastima (Благојевић-Хјусон, 2012.). Na taj način, politika upravljanja zajednicama na svim nivoima, pa i osnovnom školom kao delom lokalne zajednice, je vrlo često politika upravljanja rizicima. Jedan od velikih rizika koji pogađa osnovnu školu je masivna prisutnost vršnjačkog nasilja. U tom kontekstu, posebno je veliki značaj SR u upravljanju vršnjačkim nasiljem u OŠ. Prema istraživanjima čiji se podaci navode u priručniku stručnog tima Škola bez nasilja, koji je nastao pod pokroviteljstvom UNICEF-a, ima osnova za tvrdnju da su roditelji neophodni i nezaobilazni partneri škole u rešavanju problema vršnjačkog nasilja u školi. Takođe, pokazalo se u ovim istraživanjima da je senzibilizacija za problem vršnjačkog nasilja u školi mnogo jača kod učenika nego kod odraslih, jer su učenici svesniji učestalosti i značaja problema vršnjačkog nasilja od roditelja i nastavnika. Takođe, istraživanja govore da prisustvo odraslih bitno smanjuje nasilno ponašanje među decom. Na osnovu tih podataka, stručnjaci smatraju da je za trajnu zaštitu od vršnjačkog nasilja potrebno insistirati na koncipiranju legalnih načina zaštite prava na bezbedan život i sigurno okruženje, u vidu organizova-

3 www.dils.gov.rs

nog i sistemskog suprotstavljanja nasilju na nivou zajednice (Pajhenbergr, 2008). Posebno je indikativana rezultat istraživanja prema kojima je nasilje u školi rizik opšteg tipa, koji pogađa svu decu, i onu koja u njemu ne učestvuju, već ga samo posmatraju (Pajhenbergr, 2008). Rizičnost nasilja u školi posebno je velika u slučajevima kad odrasli, ni roditelji ni nastavnici, ne reaguju i ne zaustavljaju nasilje, čime ga zapravo prečutno odobravaju. Prema mišljenju autorki, ovakvo ponašanje verovatno stimuliše primenu nasilja u budućim situacijama i odnosima sa vršnjacima. Preporučuje se formiranje unutrašnje zaštitne mreže, koja bi označavala zajedničko i usklađeno delovanje škole, roditelja i dece (Pajhenbergr, 2008). Za proučavanje nasilja u školama indikativni su rezultati istraživanja društveno nedozvoljenog ponašanja u jednoj beogradskoj osnovnoj školi (Reljanović, 2002), koje je izvršeno na teritoriji opštine koje se nalazi u uzoku ovog istraživanja. Istraživanje društveno nedozvoljenog ponašanja je pokazalo da je fizička agresivnost prisutna kod nešto manje od polovine učenika (45,54%), a 3% učenika je skljono čestim fizičkim obračunima. Najčešće prisutna devijantna ponašanja su povremeno konzumiranje alkohola (67,73%), povremeno pušenje (20,0%), često konzumiranje alkohola (4%), redovno pušenje (2%).

Savet roditelja – glokalna strategija upravljanja osnovnim školom

Evropski socijalni model je prepoznao veliku važnost roditelja kao građana, i njihovog uključivanja u regulisanje društvenog života. Naime, deo mreže civilnog društva Evrope je i Evropsko udruženje roditelja – EPA, koje je osnovano 1985. godine u Italiji, i trenutno okuplja čak više od 150 miliona članova, što je čak jedna petina ukupnog stanovništva Evrope. U fokusu Udruženja evropskih roditelja se nalazi javni interes i javno dobro – potrebe i interesi roditelja, dece i porodice. Jedna od osnovnih postavki ovog udruženja odnosi se na stav da aktivnost roditelja doprinosi razvoju socijalne integracije, socijalne inkluzije kao i socijalnog kapitala⁴.

EPA u Evropi deluje kao partner i predstavlja podršku roditeljima u razvoju obrazovnih politika i odluka na evropskom nivou. U oblasti obrazovanja, cilj je promocija aktivnog učešća roditelja, i priznavanje njihovog centralnog mesta i njihove primarne odgovornosti u procesu obrazovanja dece. Problem vršnjačkog nasilja je percipiran i analiziran na konferenciji EPA, koja je održana 28/29. novembra 2014 godine.

Proučavanjem odnosa između porodice tj. roditelja, sa jedne strane, i vaspitno obrazovnih ustanova, sa druge, intenzivno se bavi pedagogija.

U pedagogiji se podržava i afirmiše sistemski pristup u saradnji porodice i vaspitno-obrazovnih ustanova, koji smatra poželjnim unapređivanje njihovog odnosa do nivoa partnerskog delovanja (Popović, 2012). Porodica se posmatra kao osnovno socijalno okruženje, model društva za dete, a škola kao predstavnik institucionalnog vaspitanja. Polaskom u školu, dolazi do stupanja dece u sasvim drugačiju vrstu društvenih odnosa, pre svega sa vršnjacima, u kojima se razvija. Roditelji se posmatraju kao primarno odgovorni za socijalizaciju i razvoj motiva postignuća kod dece. Prema sistemskom pristupu, porodica i škola imaju svoje posebne, ali komplementarne uloge, i na taj način funkcionišu kao dva različita sistema, pri čemu je uključivanje roditelja u obrazovanje značajan faktor razvoja školskog postignuća. Na ovom mestu posebno naglašavamo činjenicu da nesklad i neuravnoteženost među njima uslovljavaju brojne teškoće u razvoju deteta. Za potrebe ovog rada, kako su korisni nalazi istraživanja Instituta za pedagoška istraživanja (IPA). Naime, u istaživanjima IPA je dokazano da postoji vrlo direktna uzročno-posledična veza između nesaradnje odraslih tj. isključivanja roditelja iz rešavanja problema u osnovnim školama, i vršnjačkog nasilja (Popović, 2011). „Nesaradnja, odnosno pasivizacija odraslih (roditelja, nastavnika) stvara deci prostor za aktivaciju u smislu preuzimanja dela napuštene moći odraslih. To se manifestuje kroz različite pojave, od odbacivanja do agresije i nasilja među vršnjacima, izmenjen odnos učenika prema autoritetu nastavnika i autoritetu škole“ (Vodič kroz savet roditelja, 2009: 11). „Tako se stvara haotičan, **neuređen javni prostor**, u kome deca, po zakonu, moraju svakodnevno da borave po 5–6 sati, u čije uređenje se sa svojom neformalnom moći, ubacuju deca, aktiviraju se, preuzimaju „napuštenu moći odraslih“. Pre svega odbacivanjem, agresijom, nasiljem među vršnjacima i izmenjenim odnosom učenika prema autoritetu nastavnika i autoritetu škole.“ (Vodič kroz savet roditelja, 2009:11). Na taj način, u očima dece, celo društvo, svi odrasli, gube na autoritetu, tako da deca mogu da zaključe da uloga odraslih u osnovnoj školi, kako zaposlenih tako i roditelja, nije važna, nije dovoljno moćna.

Eksplozija vršnjačkog nasilja u Oš: „Ubiću te kad porastem“

Posebno izražen problem u osnovnim školama u Srbiji predstavlja vršnjačko nasilje. Izdvaja se problem masovnih tuča u školskim objektima i u njihovom okruženju (Влада Републике Србије, 2005:83). Od 2007. do 2009. godine maloletnici su izvršili čak 15 ubistava, 36 u pokušaju, 25 silovanja i naneli preko 400 teških telesnih povreda⁵. Deca nisu bezbedna u školi, jer se nasilje sa ulice preselilo u škole. Podaci Unicefa ukazuju da đaci dolaze naoružani u školu: oko 10% đaka povremeno u školu

5 <http://www.novimagazin.rs/vesti/vrsnjacko-nasilje-mladi-i-bezduni/0/nedeljnik67>

nosi oružje⁶. Posebno su alarmantni stavovi maloletnih nasilnika, koji ne prezaju od bavljenja kriminalom: jedan pritvoreni maloletnik je, prema pisanju štampe, izjavio: „Ubiću te kad porastem. Ne bojimo se zatvora. Pa, i da roknemo nekog, dobićemo od pet do sedam godina. Znači, izlazimo u najboljim godinama, sa reputacijom i zasluženim mestom u svetu kriminala.“⁷

Institucije su reagovale na ovaj problem tako što je Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja osnovalo početkom 2012. godine Jedinicu za prevenciju nasilja. Naime, istraživanja koja se sprovodio ovaj deo Ministarstva pokazuju da je čak 65% učenika u Srbiji barem jednom bilo izloženo nekom obliku agresivnog ponašanja, koje se manifestuje pre svega kao vršnjačko nasilje (UNICEF, 2007). U okviru istog ministarstva, pokrenut je 2005. godine program „Škola bez nasilja“, u koji se uključila i Jedinica za prevenciju nasilja uz stručnu i finansijsku podršku UNICEF-a.. U program je uključeno 16 800 nastavnika i 229 000 učenika i njihovih roditelja, preko 60 aktivnih mentora. Na ovaj način, trebalo bi da se ojačaju institucionalni mehanizmi intervencije na nasilje. U program je uključeno ukupno 251 škola, od čega 242 osnovne škole i 9 srednjih škola u oko 90 mesta u Srbiji, što je oko 16% svih škola u Srbiji. Pored toga, zbog intenziteta problema, 2011. godine otvorena je SOS linija za prijavu nasilja u školama⁸, u saradnji sa UNICEF-om i Nacionalnom dečijom linijom NADEL. Osnovani su i Timovi za krizne intervencije, koje obučava nemacka organizacija za tehničku saradnju GIZ (Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit GmbH). Ministarstvo realizuje još jedan interesantan projekat, pod nazivom „Prevencija rodno zasnovanog nasilja“, koji se počeo sa radom školske 2013/2014 godine, u okviru programa „Škola bez nasilja“⁹. Rezultati ovog istraživanja pokazuju da u školama u Srbiji postoji rodno zasnovano nasilje. Pre svega, rasprostranjeni su stavovi kojima se rodno zasnovano nasilje pravda i podržava, većinom među dečacima. Počinioci rodno zasnovanog nasilja su najčešće dečaci, žrtve su najčešće devojčice, ali žrtava ima i među dečacima. Devojčicama u osnov-

6 <http://www.unicef.rs/publikacije.html>

7 <http://www.vesti-online.com/Vesti/Tema-dana/349726/Talas-nasilja-u-Srbiji-2-Ubi-cu-te-kad-porastem>.

8 0800 200 201.

9 <http://www.mpn.gov.rs/o-ministarstvu/jedinica-za-prevenciju-nasilja>.

nim školama je ugrožena privatnost, one su fizički i seksualno uznemiravane, dok su dečaci ugroženi zbog međusobnog razmenjivanja vulgarnih pokreta. Vlada Republike Srbije je, na osnovu čl. 40. Zakona o slobodom pristupu informacijama od javnog značaja donela Uputstvo za izradu i objavljivanje informatora o radu državnog organa. Ova uredba se odnosi i na javne službe, i podrazumeva obavezu elektronskog prezentovanja svih podataka o radu škole, u koje spadaju i podaci o savetu roditelja.

Metodološki okvir

Problem i predmet istraživanja

Problem istraživanja je nedovoljna uključenost SR kao delatnika u upravljanje OŠ na lokalnom nivou. Predmet istraživanja je aktivnost SR osnovnih škola u kreiranju obrazovne politike na lokalnom nivou. Osnovna jedinica istraživanja je savet roditelja osnovne škole.

Ciljevi istraživanja:

Eksplorativni: S obzirom na činjenicu da je, po saznanjima autore, ovo prvo sociološko istraživanje saveta roditelja, eksplorativni ciljevi istraživanja su sledeći: 1. definisanje nedovoljne uključenosti roditelja kao delatnika u upravljanje OŠ kao socijalnog problema; 2. razjašnjavanje i definisanje karakteristika problema; 3. sticanje u uvida u neispitani problem nedovoljne uključenost roditelja u upravljanje OŠ; 4. postizanje boljeg razumevanja problema nedovoljne uključenosti roditelja u upravljanje OŠ;

Eksplikativni: 1. utvrditi da li su i u kojoj meri članovi SR aktivni učenici u kreiranju politike upravljanja osnovnom školom na lokalnom nivou; 2. utvrditi strukturu SR prema obrazovanju, zanimanju, polu, starosti, dužini članstva u SR; 3. utvrditi da li je i u kojoj meri globalni program DILS osnažio delatni potencijal SR na lokalnom nivou i modernizovao model upravljanja osnovnom školom; 4. utvrditi da li je i u kojoj meri stepen aktivne uključenosti članova SR u upravljanju OŠ veći u lokalnim zajednicama koje su deo globalnog projekta DILS; 5. utvrditi da li postoje veza između uključenosti lokalne zajednice u globalni projekat obuke i modernizacije strategija upravljanja osnovnom školom na lokalnom nivou; 6. utvrditi da li je isključenost roditelja rizik koji negativno utiče na vršnjačko nasilje u OŠ.

Praktični: 1. iniciranje proučavanja uključenosti roditelja u upravljanje školom; 2. podizanje društvene svesti o značaju roditelja kao aktera civilnog društva.

Hipoteze istraživanja

U većini škola postoji tradicionalan model upravljanja, u kojima SR nije aktivan kreator javne politike na mikro nivou. Uloga SR u OŠ na lokalnom nivou je marginalizovana, nedovoljno moćna, pri čemu su roditelji isključeni iz kreiranja javnog interesa i koncipiranja društvenog razvoja. Isključivanje roditelja iz upravljanja OŠ proizvodi sistemske rizike, u smislu ometanja socijalne inkluzije i integracije. Posebno negativne posledice mogu proizaći iz isključenosti SR iz upravljanja vršnjačkim nasiljem u OŠ.

Modernizacija modela upravljanja pojačava aktivnu uključenost SR u kreiranja politike upravljanja OŠ i promoviše SR u globalnog aktera socijalnog razvoja.

Testira se uticaj globalnog programa DILS na osnaživanje delatnog potencijala SR u lokalnim zajednicama koje su njime bile obuhvaćene.

Metode istraživanja

Metode prikupljanja podataka:

- empirijsko istraživanje sadržaja elektronskih prezentacija osnovnih škola;
- metod slučaja putem kvalitativnih metoda posmatranje sa učestvovanjem i neformalnim razgovorima, tokom dve školske godine: 2012/2013, i 2013/2014;
- empirijsko istraživanje tehnikom ankete, pomoću upitnika kao instrumenta, u junu 2014 godine.

Identifikacija i operacionalizacija varijabli

Nezavisna varijabla: uključenost lokalne zajednice u globalni projekat DILS.

Zavisna varijabla: obrazac uključenosti SR u kreiranje politike upravljanja OŠ.

Operacionalizacija varijabli:

Postoje dva modela kreiranja politike upravljanja OŠ: tradicionalan i moderan (Бекман и Бернард, 2008: 20), koji u sebi sadrže i dva obrasca uključenosti SR.

Tradicionalan model kreiranja politike upravljanja školom koncentriše moć u rukama škole, naglašava ulogu škole, direktora i školske uprave. Model integracije roditelja je ekskluzivan, definiše roditelje kao outsider-e, i isključuje ih iz upravljanja. Odnosi između škole i roditelja su nerazvijeni

i površni, samo škola inicira komunikaciju koja je jednosmerna, retka i usmerena na probleme, a odnosi se svode na međusobno okrivljavanje. Na razlike se gleda kao na prepreke, uloge su im različite i udaljavaju ih. Ciljeve određuje škola i ponekad ih podeli sa roditeljima. Škola pravi i sprovodi obrazovne planove.

Moderan koncept kreiranja politike upravljanja školom podrazumeva aktivno uključivanje SR u kreiranje globalne obrazovne politike. Model integracija roditelja je inkluzivnog tipa, postoji podela moći, vlasti i odgovorosti. Obe strane se smatraju jednakim, škola posmatra roditelje kao partnere i oni zauzimaju egalitarni odnos sa tradicionalnom školskom upravom. Odnosi između škole i roditelja su razvijeni, **partnerski, zasnovani na saradnji i poverenju**. Komunikacija je često dvosmerna, uz uvažavanju različitih mišljenja, sa jasno definisanim ulogama koje se međusobno podržavaju. Ciljevi se donose zajednički, jasno su definisani, obe strane slažu se sa svojim ulogama, prioritet je održavanje pozitivnih odnosa, odluke se donose na osnovu podataka.

Pokazatelji aktivnog uključivanja SR u kreiranje upravljanja školom:

1. uključenost dokumenata o radu SR u elektronsku prezentaciju osnovne škole;
2. transparentnost, javnost u procesu odlučivanja;
3. obavezno vođenje zapisnika;
4. standardizovan način arhiviranja zapisnika;
5. dostupnost zapisnika svim roditeljima i nastavnicima;
6. sistematsko upražnjavanje zakonskih ovlašćenja: raspolaganje roditeljskim novcem, predlaganje predstavnike roditelja dece u školski odbor, predlaganje mera za osiguranje kvaliteta i unapređivanje obrazovno-vaspitnog rada, razmatranje uslova za rad ustanove, za odrastanje i učenje, bezbednost i zaštitu dece, razmatranje mera za bezbednost i zaštitu dece, davanje saglasnosti na program i organizovanje ekskurzije, odnosno programe nastave u prirodi i razmatra izveštaj o njihovom ostvarivanju, razmatranje predloga programa obrazovanja i vaspitanja, školskog programa, programa razvojnog i godišnjeg plana rada, izveštaja o njihovom ostvarivanju i samovrednovanju, učešće u postupku predlaganja izbornih predmeta, učešće u postupku propisivanja mera koje se odnose na zabranu nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u osnovnoj školi.

Uzorak

Istraživanje elektronskih prezentacija osnovnih škola obuhvatilo je sve škole uključene u projekat DILS u Srbiji – 254 osnovne škole, raspoređene u 10 gradova i 15 opština. Obzirom da u Srbiji postoji ukupno 1256 osnovnih škola, škole obuhvaćene ovim istraživanjemme čine oko 20% ukupnog broja svih osnovnih škola. Izbor škola je nameran i u saglasnosti je sa ciljevima i prepostavkama istraživanja.

Tabela broj 1: Osnovnih škole uključene u projekat DILS po opštinama/gradovima			
	Grad – Opština	Broj osnovnih škola	
		f	%
1. BEOGRAD	90	35,43	
	Savski venac	7	
	Stari grad	7	
	Vračar	8	
	Zvezdara	16	
	Zemun	24	
	Obrenovac	11	
	Voždovac	17	
2. UŽICE	9	3,54	
3. POŽEGA	2	0,79	
4. VRANJE	12	4,72	
5. KRAGUJEVAC	22	8,65	
6. ZAJEČAR	11	4,33	
7. NIŠ	33	13,00	
	Medijana	9	
	Pantelej	7	
	Palilula	7	
	Niška banja	3	
	Crveni krst	7	
8. ČAČAK	21	8,27	
9. NOVI SAD	33	13,00	
10. KRUŠEVAC	21	8,27	
UKUPNO	254	100,00	

Istraživanjem je obuhvaćeno osam gradova/opština, koji su osnovali opštinski SR (Beograd, Užice, Požega, Vranje, Kragujevac, Zaječar, Niš i Čačak), jedan grad koji nije bio deo projekta DILS, ali ima opštinski SR (Novi Sad), kao i jedan grad koji, niti je bio deo projekta, niti ima opštinski SR, ali se na njegovoj teritoriji nalazi osnovna škola koja je ispitan pilot-anketom (Kruševac). Sa teritorije Beograda, obuhvaćeno je šest opština koje su bile deo projekta DILS (Savski venac, Stari grad, Vračar, Zvezdara, Zemun, Obrenovac) i imaju opštinski SR, i jedna opština na čijoj teritoriji se nalazi pilot slučaj osnovne škole, opština Voždovac. Sa teritori-

je grada Niša, projektom DILS su obuhvaćene samo osnovne škole koje se nalaze na teritoriji opština Medijana i Pantelej.

Prikupljanje podataka metodom slučaja, pomoći posmatranja sa učestvovanjem i neformalnim razgovorima, primenjeno je na pilot-slučaju, koji predstavlja voždovačka škola.

Prikupljanje podataka pilot-anketom sprovedeno je anketiranjem svih članova SR kruševačke škola, koje nije uključena u projekat DILSi predstavlja kontrolni slučaj.

Rezultati

Dostupnost informacija o SR na elektronskoj prezentaciji, pored toga što je zakonska obaveza, predstavlja i pokazatelj transparentnosti i javnosti rada SR (zakon, pravilnik, spisak članova). Status elektronske prezentacije osnovne škole ima sedam modaliteta¹⁰. Prema dobijenim rezultatima, većina osnovnih škola iz uzorka ima sopstvenu elektronsku prezentaciju.

Tabela broj 2:

	f	%
Nema site	70	27,56
Ima site	184	72,44
Ukupno	254	10,00

Od ukupno 254 škole, 184 škole ili 72,44% ili oko tri četvrtine škola ima elektronsku prezentaciju škole, dok je 70 ili 27,56% ili oko jedne četvrtine je nema.

Tabela broj 3:

	f	%
Nema podataka o SR	120	65,22
Samo pravilnik o SR	38	20,65
Spisak članova SR	18	9,78
Spisak, zapisnici, odluke	0	0
Postoji podatak o učeničkom parlamentu, nepo-stoji podatak o savetu roditelja	8	4,35
Ukupno	184	100,00

10 1. nema sopstveni site, 2. ima site, nema podatke o SR, 3. ima site, i samo pravilnik o SR, 4. ima site, I istaknut spisak članova SR, 5. ima site, istaknut spisak, zapisnike, odluke, 6. ima podatak o učeničkom parlamentu nema o savetu roditelja, 7. ima spisak članova o opštinskom Savetu roditelja.

Od ukupno 184 škole sa prezentacijom, čak 120 (65,22%) ili oko dve trećine nije u prezentaciju uključilo podatke o SR. Jedna petina (38) škola koje imaju prezentaciju je uključila samo pravilnik o radu SR. Samo nešto manje od 10% ili 18 škola iz uzorka je autorizovalo SR, istakavši spiskove članova, koji sadrže samo imena i prezimena. Ni jedna škola na uvid javnosti nije stavila kompletne podatke o SR (zapisnike, inicijative i sl.), iako se radi o informacijama od javnog značaja. U oko 4% škola postoje paradoksalna situacija: u prezentaciju su uključeni podaci o članovima učeničkog parlamenta, a podataka o SR nema.

Distribucija škola koje nemaju javnu elektronsku prezentaciju po opštinama pokazuje da u svim opštinama postoje škole koje nisu javno istakle informacije od javnog značaja, osim u opštini Požega. Iznenađujuće podatak da škole bez elektronske prezentacije postoje i u centralnim beogradskim opštinama, kao što su Stari grad i Vračar. Takođe, postoje i opštine u kojima većina škola nije prezentovana na pomenuti način, kao što je Vranje (sedam od ukupno 12 škola), Zaječar (osam od ukupno 11 škola).

Ako pogledamo vrednosti ponderisane aritmetičke sredine, vidimo da u pogledu stavljanja na javni uvid informacija o SR prednjači grad Kragujevac, zatim slede opštine Voždovac, Savski venac, Zvezdara, grad Užice i Kruševac.

Tabela broj 4:	
Uzorak	Ponderisana aritmetička sredina
BEOGRAD	1,04
Savski venac	1,30
Stari grad	1,00
Vračar	1,00
Zvezdara	1,25
Zemun	1,10
Obrenovac	0,80
Voždovac	1,35
Ukupno Beograd	1,04
UŽICE	1,20
POŽEGA	0,00
VRANjE	0,50
KRAGUJEVAC	1,40

ZAJEČAR	0,36
NIŠ	0,60
Medijana	0,77
Pantelej	1,00
Palilula	0,57
Niška banja	0,67
Crveni krst	0,43
ČAČAK	0,90
NOVI SAD	0,97
KRUŠEVAC	1,10

Polna struktura: savet roditelja ili savet majki?

Iako je početna namera bila da se posredstvom elektronskih prezentacija prouči struktura SR prema starosti, obrazovanju, zanimanju, podaci o članovima SR su takvi (sastoje se samo od spiskova imena i prezimenih) da je bilo moguće odrediti samo polnu strukturu. Istraživanje polne strukture SR, na osnovu podataka sa elektronskih prezentacija, ukazuje na intenzivnu feminizaciju. Od ukupno 18 škola čiji su podaci dostupni, u 16 postoji feminizacija sastava SR, s tim što samo u jednoj postoji manje žena-majki nego očeva (33%), a u jednoj podjednak broj majki i očeva. U većini ispitanih SR postoji intenzivna feminizacija sastava: 13 saveta roditelja ima od 60–80% majki u svom sastavu. Prema tome, adekvatnije ime za svet roditelja bilo bi, prema ovim nalazima, savet majki. Rezultati dosadašnjih istraživanja roditeljstva (Blagojević, 1997) pokazuju da je u društvu Srbije roditeljstvo vrlo često redukovano na materinstvo, i da su žene odgovorniji i aktivniji roditelji od muškaraca.

Feminizacija strukture postoji na nivou rukovodilaca i koordinatora DILS projekta. Ako pogledamo polnu strukturu mreže projekta DILS, viđećemo da članovi mreže, koja deluje na nacionalnom nivou, i okuplja stručnjake iz ministarstava i škola koji su uključeni u projekat, u većini slučajeva žene. Naime, od ukupno 83 člana tima, 75-oro ili 89% su žene, a samo 8-rica ili 11% su muškarci.

Pilot anketa: srednja klasa bez civilnog potencijala

Pilot anketa rađena je u kruševačkoj osnovnoj školi tokom juna meseca 2014. godine. SR ove škole čini 21 roditelj, i svi se odazvali. Tek je iz ovih podataka bilo moguće izvući nesto šira saznanja o društvenoj struk-

turi SR. Na taj način, u daljem tekstu ćemo govoriti o polnoj, starosnoj, obrazovnoj, profesionalnoj, strukturi prema dužini članstva u SR

Polna struktura pokazuje da i u ovoj školi postoji snažna feminizacija strukture SR: oko tri četvrtine ili 75% članstva čine žene, dok samo jednu četvrtinu ili 6 članova muškarci.

Podaci o starosnoj strukturi pokazuju širok raspon starosti, pri čemu su članovi SR starosti od 25 do 50 godina. Zastupljenost roditelja u pet starosnih grupa u razmaku od pet godina je relativno ravnomerna, tako da imamo starosnu strukturu koju čine dva roditelja od 25–30 godina, četvoro od 31–35 godina, osmoro starosti od 36–40 godina, i po četvoro statosti od 41–45, I 46–50 godina.

Obrazovna struktura roditelja iz SR je nadprosečna o govoru o snažno zastupljenoj srednjoj klasi: nema ni jednog roditelja sa osnovnom školom, osmoro ima srednju stručnu spremu, dvoje gimnaziju, petoro višu školu i šestoro fakultet.

Profesionalna struktura dalje dokumentuje srednje-klasni položaj roditelja iz SR ove osnovne škole: **visoko obrazovani** članovi saveta roditelja su tri diplomirana inženjera elektrotehnike i mašinstva, jedan diplomirani pravnik, jedan defektolog-logoped, vaspitač. Roditelji sa višom školom su po profesiji mašinski inženjeri, ekonomisti, menadžeri, dok su srednje obrazovani po profesiji tehničari (građevinski, prehrambeni, tekstilni, ekonomski) i radnici.

Broj godina provedenih u članstvu SR se kreće od jedne do čak deset godina: najviše su jednu godinu uključeni (osmoro), dve i tri godine po dvoje, četiri godine petoro, dvoje pet godina, jedan šest, dvoje osam i jedan čak deset. Zanimljivo je da su svi muškarci dugogodišnji članovi saveta, pogotovo u svetu feminizacije članstva SR.

Pilot-anketa je donela i podatke o dinamici i sadržaju rada SR.

Dinamika uključivanja u rad na sastancima pokazuje da se većina članova (15) javlja za reč, ali da se čak sedmoro nikada nije javilo za reč (uglavom oni koji su samo jednu godinu uključeni, a to su uglavnom žene). Takođe, dugogodišnji članovi (8 i 10 godina) su se za sve vreme članstva javili samo nekoliko puta za reč.

Samo uključivanje u rad SR je uglavnom površno. Naime, iako velika većina tvrdi da su davali predloge za poboljšanje rada škole, i da su njihovo predlozi usvojeni, skoro нико se ne seća koji su to predlozi, niti koliko ih je bilo, nit na šta su se tačno odnosili.

Vođenje zapisnika, njegova javna dostupnost i javno usvajanje na sledećem sastanku je zakonska obaveza. Iako svi ispitanci tvrde da znaju da

je vođenje i usvajanje zapisnika obavezno, i da se zapisnik vodi, čak polovina nikada nije imala priliku da vidi niti da pročita zapisnik. Zapisnik se ne usvaja na sednicama, niti je javno dostupan. Posebno je zabrinjavajuće da ni jedini diplomirani pravnik u članstvu SR nema adekvatne informacije o načinu usvajanja, arhiviranja i stavljanja zapisnika na javno mesto.

Prema dobijenim podacima, možemo zaključiti da postoji slaba uključenost SR u upravljanje školom, minimalan ili nikakav aktioni potencijal članova SR kao i jako površan odnos članova SR prema radu učešću u kreiranju politike. Iako struktura članstva pokazuje da se radi o članovima SR koji zauzimaju srednje-klasni položaj, srednja klasa u ulozi roditelja je ovde bez aktionog civilnog potencijala.

Pilot slučaj: organizovani haos

Istraživanje rada SR na primeru pilot-slučaja donelo je iznenadujuće podatke, koji govore o položaju vrlo snažne isključenosti u kojoj se nalazi SR u ovoj školi. Tradicionalan model upravljanja i koncentracija moći u rukama škole je ovde dovedena do visokih granica. Model integracije roditelja je izuzetno ekskluzivan, što dovodi roditelje u položaj outsider-a u školi.

Ova škola nema podatke o SR na zvaničnoj, elektronskoj prezentaciji.

Samo način sazivanjam, vođenja i rada na sednici je nametnut od direktora, skoro potpuno isključuje članova SR, i samog predsednika SR, i skoro da onemogućava bilo kakvu diskusiju i kontakte među roditeljima: svi članovi SR komuniciraju uglavnom sa direktorom.

Naime, vođenje sednica je uloga predsednika SR, koji se bira svake godine. Tokom pomenute dve školske godine, u oba slučaja je predsednik SR bio muškarac, i pored feminizacije članstva koje ovde postoji na nivou od oko 80%. Oba predsednika su visokog obrazovanja. Predsednik SR školske 2012–2013. godine je direktor u javnom sektoru, a 2013–2014. godine preduzetnik, vlasnik poznate beogradske zanatske radnje, posvećene jednom starom занатu, poznat na teritoriji celog grada, čest gost u radio, pa i TV emisijama. Obojica su starosti oko 50 godina.

Sami termini sednica SR su neprilagođeni potrebama članova SR. U nekoliko navrata bilo je intervencija roditelja da se termin prilagodi roditeljima i sednice zakazuju ranije, jer su do kraja sednica već previše umorni; ali, direktor to nije prihvatio.

Pozivi su na malenom parčetu papira, bez logotipa škole, bez oznake o rednom broju sednice. Ne postoje prilozi, u vidu zapisnika, izveštaja

u pisanom obliku, bez predloga za tendere, naveden je samo dnevni red. Samo jednom prilikom, za potrebe organizacije ekskurzije, kod tačke koja se odnosila na ekskurziju u zagradi je naveden sadržaj usluge koju treba platiti.

Sednice bi trebalo da saziva i potpisuje predsednik SR. Međutim, u ovoj školi, tokom cele 2012–2013. školske godine pozive je potpisivao direktor, bez ikakvog navođenja imena i prezimena predsednika SR. Posle intervencije jednog člana SR, tokom drugog dela 2013–2014. godine, pozive za sastanke je u ime predsednika SR (čije je ime navođeno ispod imena direktora) potpisivao direktor. Takođe, većinu vremena na sednicama direktor je čitao izveštaje o tome koliko je škola uspešna, pri čemu članovima SR ti izveštaji nisu dostavljeni u pisanoj formi. Uticaj roditelja na dnevni red je minimalan.

Prema podacima iz neformalnog razgovora sa članom SR, visokoobrazovanom majkom, mašinskim inženjerom u petoj deceniji, čije je dete izuzetan đak, postoji negativan izveštaj prosvetne inspekcije o radu direktora i škole još iz 2013. godine, koji se drži u tajnosti „jer je direktor u srodničkim vezama sa jednim prosvetnim inspektoretom ... tvrdi da ima svoje ljude u političkom vrhu države, i u poziciji i u opoziciji i u crkvi, da mu niko ništa ne može ... da će otici kad on bude hteo .. a to će biti uskoro, jer će morati u penziju“. Na zidovima svećane sale, u kojoj se sednice održavaju, ima jako puni slika u kojima se u prvom planu nalazi direktor sa sveštenim licem, popom iz lokalne crkve, sa neke od školskih svečanosti.

Sama dinamika rada sednice uglavnom je takva da su članovi SR potpuno marginalizovani: na početku, predsednik SR otvorí sednicu, pročita dnevni red, koji se usvoji. Ukoliko ima nekih dopuna od strane roditelja, sve se stavljaju pod tačku razno i odlazu za kraj sednice, kada su roditelji već premoreni. Zapisničarka vodi evidenciju o prisustvu tako što, sa spiska koji ima u svojoj svesci, proziva prisutne. Tokom jedne intervencije da se spisak roditelja stavi na uvid (da bi roditelji mogli da se umreže, razmene telefone i e-mail adrese) dobijen je odgovor od direktora: „ To tako tu stoji, nema potrebe da se to menja“.

Sednica teče tako što predsednik čita tačku po tačku i daje reč direktoru, koji najčešće sat-sat i po čita izveštaje. Roditelji često negoduju, ali samo među sobom, u malim grupicama, tiho. Jedini vid pasivnog otpora koji su pokazali tokom dve školske godine je napuštanje sastanaka: naime, kraj sastanka je vrlo često nedefinisan, jer roditelji često samo odlaze sa sastanka, bez komentara, bez reči.

Transparentnost u procesu odlučivanja ne postoji, obavezno vođenje zapisnika se ne praktikuje, ne arhiviraju se na standardizovan način, nisu

dostupni ni roditeljima ni nastavnicima. Zapisnici se, u rukopisu, nalaze u svesci kod zapisničara, i ne obavlja se njihovo ažuriranje, niti overavanje. Ni jednom tokom dve školske godine zapisnik nije stavljen članovima SR uvid, pa samim tim nije bilo ni usvajanja zapisnika sa prethodnih sastanaka. Zapisnici nisu dostupni čak ni članovima SR, a kamoli ostalim roditeljima, pri čemu postoji snažan otpor uprave da ih učini javnim. Intervencija jednog člana SR na početku školske 2012–2013 se odnosila na pitanje vođenja, arhiviranja i transparentnosti zapisnika, ali je direktor, zamenivši teze, odgovorio: „Moji zaposleni imaju pametnija posla... ko će to da radi...morate imati poverenja u nas. Uvek je bilo roditelja koji imaju loše namere prema ovoj školi, ali, nažalost, to je samo vaše lično mišljenje, ostale roditelje to ne zanima.“ Među ostalim članovima SR nije bilo nikakve veće reakcije. Na opasku roditelja da je direktor zapravo samo gost na SR, dobio je odgovor: „Ako sam gost, možemo onda u kafanu na piće u ...“ (naveo je ime kafane, koja se nalazi u blizini škole). Nije usledila nikakva značajnija reakcija od ostalih članova SR, svi su bili umorni, jer je to bio već kraj sastanka.

Diskusija nije na zadovoljavajućem nivou. U slučaju kada se roditelj javi za reč, nikada se ne predstavlja ostalim članovima SR, već samo zapisničarka potvrdi klimanjem glavom da zna ime diskutanta. Međutim, ostalim članovi SR nije poznato ime i prezime roditelja, čime diskusija gubi na kvalitetu. Diskusija se često onemogućava, jer vrlo često dolazi do zamene teza: u slučaju kada je povedena rasprava o nasilju u školi, roditelj koji se javio za reč želeo je da obavesti SR o određenim događajima u kojima je bilo nasilja među vršnjacima. Roditelj koji je govorio je brzo prekinut, oduzeta mu je reč, i zamenik direktora je nastavio: „Ja ne mogu da prihvatom da se ovde koriste reči koje ruše ugled škole ... ovde nema nasilja... to su samo deca...“ Direktor često poziva roditelja koji ima neke primedbe na rad škole da dođe kod njega u kabinet, da mu on razjasni situaciju. Ne samo da su odnosi između škole i roditelja su jako nerazvijeni i površni, nerazvijeni su i odnosi među samim članovima SR: članovi među sobom retko komuniciraju, uglavnom samo na sastancima. SR nije organizovan kao celina, ne čini organizovanu grupu koja je svesna svoje uloge i legalne moći, tako da ne postoji nikakva značajnija komunikacija van sastanka. U toku dve školske godine, za kritičke opaske se javljao svaki put makar po jedan roditelj, ali nikada nije bilo javne podrške ostalih članova SR. Diskusija jedne majke se odnosila na činjenicu da u plan i program ekskurzije nije uključen ručak za decu, a jeste dobrovoljni prilog za manastire koji se obilaze. Direktor je, po principu zamene teza, odgo-

vorio: „... nije tako ... a vi, kao majka, mogli bi ste da spakujete po neki sendvič, ništa vam ne bi falilo!“

Jedan od pokazatelja uključenosti SR u upravljanje školom kontrola roditeljskog novca koji se mora uplaćivati na podračun, i naloge za isplatu odobrava SR, dok naloge potpisuje predsednik SR. Predsednik SR tokom školske 2013–2014. godine, kome je to već drugi mandat, tvrdi da nije „nikada ništa potpisao, a da se to odnosilo na odobravanje isplate, kupovinu i sl“. Upravo se jedna tačaka u izveštaju prosvetne inspekcije, odnosi se na samovoljno trošenje roditeljskog novca od strane zaposlenih u školi, tj. direktora. Zapravo, finansijska administracija se ne vodi korektno, tako da roditeljsko novac ostaje nevidljiv i utapa se u ostalu sumu novca. Majka koje je dugodišnji član SR tvrdi: „Jednom sam htela da proverim podatke o uplati rate za ekskurziju, ali mi je razredni rekao da na računu škole ni ne postoji poseban podračun, i ne može se videti šta je ko uplatio, sve ide u isti koš“.

Podaci govore o komodifikacijoj javnog prostora ove škole. Donošenja odluka o načinu rentiranja školskog prostora nije transparentno, iako se školski prostor intenzivno rentira. Rentiranje sale za fizičko, koja je jako kvalitetna, ali i drugih prostora (npr. hodnika, koji su unekoliko adaptirani i pregrađivani, u koriste se za razne sportove) nikada nije bilo predmet rasprava na sednicama SR. Nema podataka o terminima, ali, intervjuisani roditelji tvrde sa se svetlo iz školske sale može videti svake večeri, posle završetka školskih časova, do kasno u noć, i posle ponoći. Činjenica da je škola praktično otvorena do posle ponoći brine roditelje, jer okuplja mnogo dece i mlađih iz celog kraja, i proizvodi mnoge bezbednosne rizike. Članovima SR nije poznato, niti se o tome raspravljalo na sednicama SR, po kojoj osnovi, na osnovu kojih ugovora, kao ni po kojoj ceni se rentira prostor škole. SR (prema rečima majke koja je u članstvu saveta 10 godina) nikada nije obavešten ni o samom iznajmljivanju sale, niti o načinu na koji se taj novac troši. U školi postoji i teretana, koja radi na tržišnom principu, a u vlasništvu je nastavnika ove škole. Članovi SR nemaju podataka, niti se na sednicama u pomenute dve školske godine diskutovalo o osnovama rentiranja prostora za teretanu, ugovoru o rentiranju, načinu regulisanja zakupnine ovog kluba.

Sledeći bitan problem je tolerisanje neuređenosti vršnjačkih odnosa i skrivanje slučajeva vršnjačkog nasilja. Naime, na sastancima SR, blokira se diskusija o vršnjačkom nasilju u školi, informacije se skrivaju ili minimiziraju, roditeljima koji hoće da raspravljaju o tome oduzima se pravo glasa. Jedan roditelj je na sednici izneo podatak o incidentu koji je doveo do povredovanja devojčice, a desio se u školi. Naime, u školi postoji jedno

odeljenje VIII u kome je jako prisutno vršnjačko nasilje, jer se u njemu nalazi mnogo veći broj dečaka nego devojčica, a pri tom se radi, prema rečima roditelja, o dosta krupnim dečacima, koji su skoni agresiji i izazivanju incidenta. Na časovima fizičnog vaspitanja u odeljenju vlada strah, jer se grupa nasilnih dečaka, prema rečima dece, iživljava, podsmeva svima, ismejava devojčice, a na udaru su i sitniji niži dečaci, koji su izloženi fizičkom nasilju. Tokom juna 2013. godine, jedan incident je rezultirao povredom glave: devojčica je udarena stolicom po glavi, i imala je manju hiruršku intervenciju. Uprava je reagovala krajnje neadekvatno: umesto da kazni počinioce i njihove roditelje pozove na odgovornost, devojčica je premeštena u drugo odeljenje, a dečacima nasilnicima smanjena ocena iz vladanja. Čak, roditelji tvrde da je otac jednog od nasilnih dečaka višegodišnji član SR i otvoreno brani nasilnike komentarima „... to su samo deca, nije to ništa, to nije tačno...“. Član SR je reagovala rečima: „Nije to ništa, da vi vidite šta sve postoji po drugim školama, raspitajte se malo pa ćete videti, to nije ništa strašno!“ U neformalnom razgovoru, po pitanju vršnjačkog nasilja u školi, članica SR kaže: „I direktorov sin je išao u ovu školu i bio nasilan, jedva je završio školu... svašta radio i ništa mu se nije desilo“. Učenici ove škole se često žale na obezbeđenje, na njihovo ponašanje, grubo prema većini dece, a popustljivo prema nasilnoj deci. U neformalnom razgovoru, majka tvrdi da čak i obezbeđenje škole savetuje roditelja sledećim rečima: „Nemojte da ih (decu koja psuju, zadirkuju drugu decu, vredaju okupljenje roditelje, bake i deke) dirate, polako da njima, jer, ako se naljute ... prošlog puta su nam ižvrljali celu školu i lomili neke prozore, jer smo im se suprotstavili“. I samo angažovanje obezbeđenja OŠ je u nadležnosti SR, ali, po rečima dugogodišnjih članova SR, o tome se nikada nije javno odlučivalo, mada je godišnja suma koju roditelji plaćaju 500 dinara.

Dežurni učenici su ispričali neverovatnu priču: postoji jedna osoba, starija, muška, koja u školu dolazi jako često, skoro svakodnevno, odbija da ostavi ličnu kartu dežurnim učenicima, a obraća im se rečima: „Ja idem na ručak kod direktora“. Škola ima svoju kuhinju, i on se hrani u njoj.

Na taj način je razmatranje uslova za rad ustanove, za odrastanje i učenje, bezbednost i zaštitu dece, kao razmatranje mera za bezbednost i zaštitu dece, koje su u nadležnosti SR, zapravo potpuno izvan moći i dometa roditelja. Učešće SR u postupku propisivanja mera koje se odnose na slučajeva nasilja potpuno je onemogućeno. SR u ovoj školi je prazna forma bez građanskog, civilnog sadržaja, paravan za značajnu sistemsku neuređenost odnosa u ovoj školi, kako u oblasti upravljanja školom, tako i na polju vršnjačkih odnosa, tako da su odnosi u ovoj OŠ na nivou organizovanog haosa.

Zaključak: odsustvo globalnog aktivizma

Dobijeni podaci potvrđuju hipotezu da savet roditelja (SR) nije aktivni kreator javne politike u oblasti osnovnog obrazovanja na lokalnom nivou, i da se nalazi u položaju sistemske marginalizacije i isključenosti iz upravljanja osnovnom školom: umesto da predstavlja partnera u upravljanju, ima položaj outsider-a. Globalni projekat DILS, u koji su bili uključeni, nije delovao kao civilni aktivator i nije proizveo globalno delanje niti globalne aktere. SR je legalan i zakonit, ali zapostavljen akter, pasivan i nezainteresovan za javno dobro, nedovoljno informisan i nejedinstven. Većina roditelja u SR je bez moći, pasivizovana, bez delatnog potencijala da iskoriste prava koja imaju po zakonu i nametnu se kao akteri, da konstituišu i ojačaju svoju građansku ulogu u OŠ i u lokalnoj zajednici. Kao akteri u SR ističu se samo posebno motivisani i posvećeni pojedinci, koji prihvataju ulogu delatnika, ali su neprihvaćeni.

Politika upravljanja rizicima, koju karakteriše isključivanje SR iz uloge kreatora obrazovne politike na lokalnom nivou, dovila je do potiskivanja javnog interesa i jačanja procesa komodifikacije osnovne škole kao javne službe. Isključivanje porodice i roditelja iz rešavanja svakodnevnih problema u školi, proizvodi sistemske rizike: sistemska neuređenost osnovne škole kao javne institucije i javnog prostora, kao i vršnjačko nasilje. Proizvode se i rizici u javnoj sferi, urušava se kapacitet civilnog društva i javnog delovanja, položaj i socijalni kapital roditelja kao društvene grupe u javnoj sferi, čime se roditeljstvu oduzima atribut građanstva. U nepovoljne rezultate spade i neracionalno i nezakonito trošenje roditeljskog novca, kao i komodifikacija javnog prostora, čime se pojačava siromaštvo, ometa socijalni razvoj.

Prilog: Tabela P1:

Šifarnik	ponder
0. nema sopstveni site	0
1. ima site, nema podatke o SR	1
2. ima site, pravilnik o SR	2
3. ima site, spisak članova SR	3
4. ima site, spisak, zapisnike, odluke	4
5. ima podatak o učeničkom parlametnu, nema o savetu roditelja	-1
6. ima spisak članova opštinskom Savetu roditelja	5

Literatura:

- Бекман, Елизабет и Трафорд, Бернард. 2008. Демократско управљање школама, Савет Европе
- Благојевић-Хјусон, Марина. 2012. *Жене и мушкарци у Србији. Шта нам јоворе бројеви?*. Београд: Програм Уједињених нација за развој.
- De Queirez, J.M. 1989. The Sociology of Everyday life as a Perspective, u: M. Maf-fesoli. (ed.) *The Sociology of Everyday Life*. Current Sociology, Vol 37. No.1
- Durbin, Yoon. 2009. Uključenost roditelja u rad škola u jugoistočnoj Evropi. Stavovi direktora, Fond za otvoreno društvo
- Đorđević, S. 2009. *Analiza javnih politika*, Čigoja štampa, Beograd.
- Lazić, Mladen, 1996, Delatni potencijal društvenih grupa, *Sociologija*, broj 2, 259–288.
- Milić, Andelka. 2001. Dete i detinjstvo. u: Milić, A. *Sociologija porodice*. Beograd: Čigoja štampa: 153–170
- Milošević, N. 2002. Uticaj saradnje porodice i škole na socijalno ponašanje i školsko postignuće učenika. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*. Beograd: br. 34: 193–212,
- Multiple Indicator Cluster Survey 2005/ Истраживање вишеиструких показатеља* (MICS). Београд: UNICEF 2007.
- Polovina, N., Bogunović, B. 2007. Saradnja škole i porodice. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*. Beograd: 429–433
- Popović, D. 2011. Međuzavisnost delovanja porodice i škole u prevenciji nasilja među decom. *Nastava i vaspitanje*, Vol. 60, No. 1: 116–129.
- Popović, D. 2012. Sistemski pristup u saradnji porodice i vaspitno-obrazovnih ustanova. *Pedagogija*. Vol. 67, No.3: 318–327.
- Паженберг, Ј. 2008. Шта је данас било у школи? – приручник за родитеље. Уницеф. Београд.
- Reljanović, S. Stefanović M., Macanović T. 2002 Oblici društvenog nedozvoljenog ponašanja kod učenika jedne osnovne beogradske škole, *Glasnik Antropološkog društva Jugoslavije*, br. 37, str. 289–295
- Супек, Р. 1965. *Херберт Сенсер и биологизам у социологији*. Загреб: Матица Хрватска
- Trikić, Zorica. 2012. *Niko kao Vi: Vodič za roditelje kroz sistem obrazovanja i vaspitanja*. Ministarstvo prosveta i nauke Republike Srbije. Projekat Pružanje unapređenih usluga na lokalnom nivou
- Ugovor iz Lisabona „Reform Treaty“*. 1/11/2007. Internet, http://europa.eu/reform_treaty/index_en.htm,
- Uputstvo za izradu i objavljivanje informatora o radu državnog organa. *Službeni glasnik RS*. br. 68/2010)
- Влада Републике Србије. 2005. Национална стратегију за младе (HCM), *Службени гласник РС*, бр. 55/05, 71/05-исправка и 101/07 <http://www>.

mos.gov.rs/mladisuzakon/attachments/article/389/Nacionalna%20strategija%20za%20mlade-srb.pdf

Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja. *Službeni glasnik RS.* br. 72/2009, 52/2011 i 55/2013)

Zakon o slobodom pristupu informacijama od javnog značaja. *Službeni glasnik Republike Srbije.* broj 120/04, 54/07, 104/09 i 36/10)

Vodič kroz savet roditelja. 2009. Užički centar za prava roditelja. Užice

Vujović, S. (2006). Akteri urbanih promena u Srbiji, u: Milić, A (ur.) Društvena transformacija i strategije društvenih grupa, ISI FF, Beograd

Vesna Miletić– Stepanović

Roditelji kao akteri u kreiranju javne politike upravljanja osnovnom školom

Apstrakt: Cilj rada je analiza uključenosti, načina rada i uticaja Saveta roditelja (SR) na upravljanje osnovnom školom kao javnom institucijom. Rad polazi od hipoteze da SR nije adekvatno uključen u rad, i nije aktivni kreator javne politike u oblasti osnovnog obrazovanja. Uloga SR je marginalizovana, nedovoljno moćna da bi se ostvario značajan uticaj na donošenje važnih odluka u ovoj javnoj instituciji. Na taj način, roditelji su isključeni iz kreiranja javnog interesa i koncipiranja društvenog razvoja. Time se proizvode rizici u javnoj sferi: dolazi do urušavanja kapaciteta civilnog društva i javnog delovanja, kao i položaja roditelja kao društvene grupe u javnoj sferi, čime se roditeljstvu oduzima atribut građanstva. Takođe, dolazi do neracionalnog trošenja i zloupotrebe javnih novčanih sredstava i nelegitimnog korišćenja zgrada u javnom vlasništvu, čime se pojačava siromaštvo i ometa socijalni razvoj. Izvor podataka su sledeći: analiza uključenosti informacija o SR u javnu elektronsku prezentaciju osnovnih škola na uzorku, empirijsko pilot-anketno istraživanje stavova i prakse članova saveta roditelja iz 2014. jedne osnovne škole u Kruševcu, i kvalitativna analiza rada saveta roditelja u osnovnoj školi u Beogradu, koja predstavlja pilot slučaj.

Ključne reči: civilno društvo, osnovne škole, Savet roditelja, komodifikacija osnovnih obrazovnih usluga, sistemski rizici.

Apendiks

Summaries

Experiences

Marina Blagojević Hughson*

Single Parents in the Western Balkans:
Public Invisibility and Patriarchal Institutions

Abstract: This paper is revisiting some of the research findings from the complex research project which has been carried out in the Western Balkans (Serbia, Bosnia and Herzegovina and Montenegro) as the first project related to single parents in the region. It aimed at mapping life conditions and coping strategies of single parents, as well as the institutional environment, existing public policies and their effectiveness related to the issue. The research was based on a series of complementary methods: quantitative, qualitative and participatory. It was clearly positioned and carried on as an engaged feminist research. The institutional analysis focused on gender mechanisms, relevant ministries, statistical offices and centres for social work. In-depth interviews of single parents were used to approach single parenthood from an individual perspective. This paper interprets some of the previous findings in the light of the several complementary feminist theoretical approaches: „neutered mother and sexual family“ approach, approach which explains the specificity of gender regimes at the semiperiphery, and the approach which relates to the carework and economy of care. This paper focuses on public invisibility and institutional patriarchy, which hinder rational and constructive approach to single parenthood. Although single parents represent relatively large part of the population (25–30% of all families), majority of which consists of single mothers (75–85%) they are kept invisible by the absence of „legal definition“, and patriarchal ideology which prevails in centers for social work and responsible ministries. The main conclusion is that single parents are objects of marginalization and social exclusion on the basis of their denied difference, which is the intense centrality of care in their lives. Therefo-

---

* Institute for sociological and criminological researches, Belgrade; marinablag@gmail.com

re, this paper also engages in the critique of non-feminist research when applied on a highly gendered issue, such as single parenthood, arguing that the absence of feminist approach necessarily results in distorted and non-objective knowledge.

Key words: gender, single parents, parenthood, the Balkans, centers for social work, carework

Mirjana Bobić i Selena Lazić*

Everyday practice of (marital) couples
in their early parenthood

Abstract: The paper demonstrates a part of analysis of interviews, carried out among 30 couples in their early parenthood (60 men and women) in Belgrade, under the auspices of the Institute for sociological research of the Faculty of Philosophy. „Snow ball“ sample was created among the population aged 18–55, divided into three age groups (18–29, 30–39, 40–55) and education strata (lower, middle, tertiary). This paper tackles the performance of 10 tasks in everyday life related to both care of a newcomer and housework. Although our results are not representative for wider population, they approve for a prevailing of a pattern of patriarchy, i.e. a model of women's self sacrifice (Blagojević, 1997, 2012). This seems to be particularly evident with lower educated and elderly couples. Nonetheless when it comes to younger as well as couples with higher human capital, it seems that gender egalitarianism is more widespread, although men's participation in everyday duties takes a form of an assistance to women rather than overtaking. Our results are therefore in line with other major researches conducted in Serbia throughout 2000s. These elaborate on re-traditionalization and re-patriarchalization of gender regimes at a semiperipheral society (Milić, et al, 2010). Such setting however brings about strengthening of gender cooperation at a micro level, which is partly boosted by 'masculinity crises' (Blagojević – Hughson, 2012, 2013). Males' strategy of escape into privacy could also be understood due to their low performance and massive losses suffered by in a public sphere.

Key words: Practice in early parenthood, interviews, men and women, collaboration.

---

* Faculty of Philosophy, University of Belgrade; matildab@eunet.rs

Nada Sekulić*

The Virtues of Ignorance – About Reproduction and Women's Sexuality

Abstract: The gap that was created in our time between the rapid development of objectivated knowledge about the body, instrumental relating to it and encapsulated subjective experience of physicality formed under the influence of traditional Christian prohibition of conscious experiencing the body is reflected in contemporary popular culture and the culture of everyday life in many ways. Sexuality is, perhaps, one of the most illustrative example, because it is an important part of the culture of consumerism, commercialism and a source of great profits. On the other hand, sexuality as the experience and sexuality as interiorized culture, was closed in the private sphere and it is still almost like a secret. Getting to know with our corporeality and corporeality of the other sex, sexual experiences, sexual practices if they are related to personal experience, pregnancy, childbirth, are still convoluted in the sphere of „forbidden“, burdened with stigma or semi-secret discourse of private life and are associated with anxiety and limitations about the rules with whom and for how we could talk, in spite of the fact that sectuality become the subject of public discourse and scientific knowledge. The aim of this paper is to point out some of the dimensions of this gap. The example that is analyzed in this paper – reproductive and sexual socialization and sexual and reproductive practices of women in Serbia (experience menarche, pregnancy, contraception) – shows how the destruction and disintegration of traditional forms of culture, lifestyle and culture and the emergence of new modern ways of organizing society and the control and management of corporeality reflect the specific hybrid way of body control and personal strategies in our experience of corporeality.

Key words: body, giving birth, nature, culture

Zorica Mršević**

The ambience of parental families of LGBT children

Abstract: The author analyzes the different normalization regimes (Butler) of LGBT children by parents and other close relatives which are of rigid normative type, much less than the flexible ones (Kalender). Con-

* Faculty of Philosophy, University of Belgrade; wu.wei@orion.rs

** Institute of Social Sciences, Belgrade; zmrsevic@idn.org.rs

struction of bodies (Gross) in the case of rejection includes threats, forced treatment, various forms of violence including ejection from the parental home. Flexible normalizing regimes range from ignorance, acceptance, to active protective role. The patriarchal model of domination and subordination (Rich), lack of knowledge and homophobic social environment were identified as the main causes of the problem of parental rejection of their LGBT children. Changing the education system, reducing homophobia in the public discourse, shelters for homeless LGBT youths and self-help groups, have been identified as some of the possible directions of improving the environment parental families LGBT children and youth.

Key words: LGBT children and adolescents, fathers, mothers, other family members, homophobia, lack of knowledge, parental self-help groups, shelters, identity formation

Marija Radoman*

Parenting of Homosexual Women in Serbia

Abstract: The aim of this paper is to describe the risks and difficulties attached to lesbian parenting in Serbia today by shedding light on the problems faced by homosexual women, in an attempt to realize their homosexual needs and the role of parents. On the one hand, society with its legal and other regulations affects the area of intimacy and thus directly affects certain aspects of LGBT people lives. On the other side, homosexual people form their strategies to cope with different forms of discrimination. The topic of this paper is to describe their life strategies.

The research is based on life history method of three respondents and research involved the collection of data through in-depth interviews. Dimensions of the surveys are: the problem of visibility of lesbian parents, the relationship between parenting and partner relationships and description of educational practice. All dimensions of the research indicate that there is a conflict between „homosexual“ identity and the desire for parenthood, and this involves a constant process of „negotiation“ between the two spheres of their lives to come in a line with each other.

Key words: Homosexuality, social construct, identity, visibility, discrimination, parenting and context of Serbia.

---

* Faculty of Philosophy, University of Belgrade; xmarijax@gmail.com

Discourses

Rada Drezgic*

Reproduction as a Sacred Duty: bio-political discourses of the Serbian Orthodox Church

Abstract: This article analyses discourse of the Serbian Orthodox Church against abortion and homosexuality. In order to do that the author relies on the concept of religious nationalism which Roger Friedland defines as an essentially bio-political discourse with a specific way of conceptualizing the character of the (national) social community and its members; while Barbara Rieffer defines it as a presence of religious beliefs in public institutions and in legislation. The aim of the article is to examine whether bio-political discourses produced by the Church affect political processes and decisions.

Key words: Serbian Orthodox Church, religious nationalism, bio-politics, biological reproduction, abortion, (homo)sexuality

Tatjana Rosic**

Policies of Paternity and Post-Yugoslav Cultural Space

Abstract: The dynamics of the father-son relationship has always had a very important place in the literary work of Yugoslav writers, not only because of its intimate, family and psychological resources but because of the ideological and social importance which this ambivalent relationship has had in traditionally masculinist culture of the region. In the contemporary post-Yugoslav literary production the dynamics of the father-son relationship has been re-displayed and re-examined since 2000 (*Ultrama-*

---

* University of Belgrade, Center for Bioethical Studies; rada.drezgic@gmail.com

** Faculty of Media and Communication, University Singidunum, Belgrade; tatjana.rosic@gmail.com

rine by Serbian writer Mileta Prodanovića, 2010; *Father* by Croatian writer Miljenko Jergović, 2010; *Jugoslavia, My Country* by Slovenian writer Goran Vojinović, 2012). Rethinking and new representations of fatherhood policies relate to the hybrid conception of the novel as the dominant literary genre but, above all, to the re-constitution of the paternal figure as a figure of ideological and ethical (ir)responsibility in post-Yugoslav cultural space. The paper discusses new representation of the policy of fatherhood in the context of dealing with the gathered social trauma of war and the breakup of Yugoslavia as well as in the context of regional culture of memory / forgetting established in the former Yugoslavia.

Key words: masculinity, fatherhood, son-narrator, metaphor, post-Yugoslav, cultural space, culture of memory

Ivana Kronja*

A Family Idill on Film: Politics of Representation of Family and Parenthood in Classical Cinema

Abstract: Possibility of realistic representation of „live“ events and fictional drama even in the earliest days of cinema history inspired filmmakers to record and recreate scenes from family life. This paper shall discuss distinguished examples from the history of documentaries and fiction film whose subject had been a human family, seen as an anthropological fact, civilisational heritage, a sort of ideological script, and a significant dramatic plot.

Key words: family; documentary, ethnographic, and fiction film; cinema aesthetics; representation; ideology.

Dejan Petrović**

If you were on a desert island – Analysis of the attachment parenting discourse

Abstract: Attachment parenting, as a specific form of parenting, is based on three practices: breastfeeding of a child for as long as it wants, holding child close to the mother's body as much as possible and co-sleeping of parents and child. This article will attempt to show that mentioned type of parenting positions the woman back in the family sphere with a

* i.kronja@yahoo.com

** Faculty of Philosophy, University of Belgrade; pet.dej@gmail.com

slightly modified traditional gender division of labor. The man earns money, while woman gives birth to children and raises them, and the only modification relates to the fact that man, in addition to financial, provides emotional support to woman. Fatherhood is reduced to a mere „breastfeeding support“, while woman is identified with the body that nurtures a child. The focus of the analysis is, first of all, on the site of pediatrician William Sears askdrsears.com, as well as video material of his appearances on American television that followed Time magazine article dedicated to twentieth anniversary of the publication of the first edition of his book *The Baby Book* where he set up the basics of attachment parenting. On the cover of above mentioned magazine was twenty six year old model Jamie Lynn Grame's photograph showing her three year old son being breastfed. This magazine cover positioned attachment parenting in the center of U.S. and world public attention. Attachment parenting in Serbia is promoted by association *Roditelj*, making this issue relevant to domestic context. Discourse analysis is led by a demand made by Foucault in *Archaeology of Knowledge* that, in addition to description, discourse analysis should provide an explanation of why a particular discourse, with all its specificities, occurs at a particular time and in a particular area.

Key words: Attachment parenting, attachment theory, discourse, parenthood, gender, gender roles.

Institutional practices

Vesna Šućur Janjetović*

Social Support to children and families
through the activities of School Social Worker
– case of Republic of Srpska

Abstract: Today we are witnessing overall endangering of children due to modern social problems that influence everyday life and functioning of families, and therefore have a direct impact on children's development process. Implementation of most significant world documents on child protection, in practice means improvement of social safety for children and families, improvement of institutional systems, empowerment and improvement of social work and its' introduction into the education systems, activating all social resources etc. Valuing the needs of children and the importance for every society, many developed countries have introduced school social workers at the beginning of last century. Professional social work has been introduced in the Republic of Srpska in 2008.

This paper presents the role of School Social Worker, which among other issues, deals with issues that concern social protection and wellbeing of children, their abilities to learn, as well as family capacities in dealing with different aspects of everyday life. School Social Worker is dealing with issues that involve children safety and wellbeing, their learning capabilities, as well as with abilities of their families to deal with different aspects of their daily lives. Working with children/pupil, and family, school social worker helps the child to deveop good „people skills“ and to feel good about themselves, as well as she/he works with family on development of parental skills. In cases of families with children with special development needs, the cooperation between school social worker and Social Welfare Centers is crucial in fulfilling of tasks in the field of social and child welfare, including the improvment of children life quality. Cases of children with special development needs and their families are very complex, so

---

* Faculty of Political Sciences, University of Banja Luka; vesnasj@yahoo.com.au

the dynamic of work is based on identification of capacities and strengthening of competences, as well as strengthening the interaction between all systems involved, first of all, family, health and social systems, and the education systems.

Key words: children, children with special needs, family, social work, school social worker

Ivana Pavlović*

Parental Decision-Making of Vaccination and Influence of Anti-Vaccination Movement in Serbia Today

Abstract: The paper discusses factors that influence parental decision-making concerning children health care, specifically children vaccination. When parents are decision-makers, personal responsibility for the decisions, or consequences of these decisions, is a factor that influence a process of decision-making, especially when it comes to issues related to children's health. Those decisions are affected by additional pressure of social correctness, due to the fact that there are strong, both formal/institutional and informal norms about how parents should act. Taking into account the presence of two approaches to vaccination („normativ-medical“ and „experience-laymen“) in the society, information that parents get when making decisions about vaccination of their children are often strongly contradictory, thus complicating even more a decision-making process. Although parents in Serbia are legally obliged to vaccinate their children against certain viruses, the question is what impact the anti-vaccination movement in Serbia has, since it is noticeably getting stronger throughout the world.

Key words: vaccination, parental decision-making, children, risk.

Vesna Milić- Stepanović**

Parents as Actors in the Creation of Public Policy for Primary School Management

Abstract: The paper analyses the extent of involvement, the operation and the influence exerted by Parents' Councils in primary schools on managing schools as public institutions. The work starts with the hypothesis that Parents' Council is not adequately involved and is not an active creator of public policy in the area of primary education. Its role has been

* Faculty of Philosophy, University of Belgrade; ivana.pavlovic@f.bg.ac.rs

** Faculty of Geography, University of Belgrade; vmiletic@f.bg.ac.rs

marginalized, leaving it without sufficient power to exert any noteworthy influence on decision making of any significance in this public institution. In this manner, parents have been excluded from the creation of public interest and building the conception of social development.. This brings about of risk: the risks in the public sphere, namely, capacities of the civil society and public action become compromised, as well as the position of parents as a social group within the public sphere, therefore stripping parenthood of its attribute of citizenship. It also fosters inappropriate spending and the misuse of public funds, together with the illegitimate use of buildings in public ownership, which exacerbates poverty and further undermines social development. The source of information are the following: the analysis of accessibility of information about Parents' Council in the official electronic presentation of primary schools, in addition to the empirical survey poll of attitudes and practices of members of Parents' Councils conducted in 2014 in a primary school in Kruševac, in addition to a qualitative analysis of the operation of the Parents' Council in a Belgrade primary school provided as a pilot case.

Key words: civil society, primary schools, Parents' Councils, commodification of basic educational services, systemic risks.

Biografske beleške o autorima

Marina Hjuson (Hughson) je sociološkinja, naučna savetnica u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu i radi na pot-projektu vezanom za socijanu inkluziju. Bavi se istraživanjima u oblasti ženskih, rodnih i studija maskuliniteta, još od druge polovine 80-tih. Marina je 1991. doktorirala na feminističkoj temi, koju je objavila kao svoju prvu knjigu (*Žene izvan kruga: profesija i porodica*, ISIFF:1991). Ona je autorka preko 120 naučnih publikacija iz oblasti rodnih studija, uključujući i veći broj knjiga. Kao profesorka univerziteta radila je na Filozofskom fakultetu u Beogradu, i bila gostujući profesor u Nemačkoj, Mađarskoj (CEU), Austriji, kao i u zemljama regionala. Bila je predsednica Sociološkog društva Srbije i trenutno je predsednica Sekcije za feministička istraživanja. Kao nacionalna ekspertkinja za rodnu ravnopravnost učestvovala je u kreiranju svih važnijih nacionalnih dokumenata iz ove oblasti. Kao međunarodna ekspertkinja radila je za Evropsku komisiju (koautorka ENWI-SE Report-a), Evropski parlament (studija o ženama na Balkanu, koja je poslužila kao osnova za Rezoluciju EP), UN DP, UNIFEM, UN Women, USAID, NDI, SIDU, IFAD, kao i za vlade u regionu. Marina je radila na ekspertskim projektima vezanim za rodnu ravnopravnost u 15ak zemalja. Marina je bila jedna od liderki ženskog pokreta 90-tih godina i osnivačica većeg broja ženskih i civilnih organizacija (Centra za ženske studije, AŽIN-a, Beogradskog kruga, Centra za demokratiju, Ženske stranke itd), kao i incijatorka prve feminističke post-komunističke konferencije, u Beogradu 1994. godine, i prvog Foruma nevladinih organizacija u Srbiji (1998). Njene najnovije knjige uključuju: *Knowledge Production at the Semiperiphery: A Gender Perspective* (IKSI, 2009), *Rodni barometer u Srbiji*:

razvoj i svakudašnji život (UN Women, 2013)“ kao i ko-uređivanje knjige *Rethinking Transnational Men: Beyond, Between and Within Nations* (Routledge, 2013). Njena polja interesovanja u ovom trenutku vezana su za poluperiferiju, maskulinitete, proizvodnju znanja, rodne politike i svaki-daniji život.

Mirjana Bobić je redovna profesorka na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, na Odeljenju za sociologiju. Na istom fakultetu je doktorirala na temi „Tranzicija partnerstva – studija slučaja u Beogradu“. Predaje kurseve: *Socijalna demografija*, *Demografija partnerstva i rađanja*, *Savremene migracije i problemi socio-ekonomiske integracije*, a učestvuje i u izvođenju nastave na kursevima povezanim sa savremenom porodicom, na osnovnim, master i doktorskim studijama. Među značajnije naučne radove spadaju – monografije: *Brak ili/i partnerstvo* (2003), *Demografija i Sociologija: Veza ili Sinteza* (2007), *Postmoderne populacione studije. Demografija kao intersekcija* (2013) *Beskućnici* (2014). Među važnije naučne radove (članci i časopisim i delovi monografija) spadaju sledeći: „Understanding the Population Change from Semi-Peripheral Perspective: Moving theory Forward“ (coauthor Marina Blagojevic Hughson), *Zbornik Matrice Srpske za društvene nauke*, br 148, Novi Sad. „Towards new Understanding of Change in Gender Relations at the Micro Level: Serbian Case (co-author Marina Blagojevic – Hughson)“, *Zbornik Matrice Srpske za Društvene nauke*, br 148, Novi Sad, 2014. „Prelaz iz bračnog partnerstva u roditeljstvo: diskurси i prakse – dijadna perspektiva“ (koatorka Milena Stanojević), *Sociologija*, Vol.LVI, No4., 2014. „Procesualnost porodične transformacije i refleksivnost autora – dijadna perspektiva“ *Sociologija*, Vol.LVI, No4., 2014. „Applying the concept of social capital in understanding marriage and family in contemporary Serbia“ in: Cveticanin P. and A. Biresev, *Social and Cultural Capital in Western Balkan Societies*, Nis: Centre for Empirical Cultural Studies of South-East Europe, Beograd: The Institute for Philosophy and Social Theory of the University of Belgrade, 2012. „Stalled de-standardization of partnerships – Case of young people in Serbia“, *Sociologija*, Vol. LIV (2012), №2. „Reprodukciјa patrijarhata“, u: Mina Petrović, (ur.), *Glokalnost transformacijskih procesa*, Beograd, Institut za sociološka istraživanja i Čigoja štampa, Beograd, 2012. „Kako rađanje učiniti privlačnjim“, rad u tematskom zborniku *Srbija – narod koji nestaje*, Beograd: Udruženje „Opstanak“, 2011. „Deblokada druge demografske tranzicije?“, *Sociologija*, br 2, Vol LIII, 2011. (koautor Jelisaveta Vukelić). „Partnerstvo kao porodični podsistem“ u Milić, A, (prir). *Vreme Porodica, Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Beograd: ISI FF i Čigoja štampa, 2010. „Ubrzanje modernizacije bračnosti kao uslov rehabilitacije rađanja u Srbiji“, u *Zborniku Matrice Srpske za Društvene Nauke*, br 131, Novi Sad, 2010.

Selena Lazić je rođena 1984. godine u Beogradu. Doktorantkinja je na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, gde je 2010. godine i diplomirala sa temom „Građanske inicijative za očuvanje javnog prostora u Beogradu“. Interesuju je teme iz oblasti urbane sociologije i rodnih studija. Kao stipendistkinja Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvojabila je uključena u različite potprojekte u okviru projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji – koncepti i akteri“ Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu od 2012. do 2014. godine, a bila je angažovana i na drugim projektima ovog Instituta. Koautorka je jednog od tekstova u studiji *Ekonomска елита у Србији у периоду консолидације капиталистичког poreтка* коју је priredio Mladen Lazić (Čigoja štampa, Beograd, 2014).

Nada Sekulić (1962) je vanredna profesorka na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Diplomirala je na Odeljenju za filozofiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Magistrirala je (sa temom: *Tradicionalna kultura u procesu društvene transformacije*, 1999. godine) i doktorirala (sa temom: *Uticaj poststrukturalizma na paradigmatske promene u savremenoj antropologiji*, 2005. godine) na programu Interdisciplinarnih studija na istom fakultetu. Autorka je knjiga: *O kraju antropologije: poststrukturalizam i savremena antropologija* (Beograd: Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja, 2007) i Skriveni rat (Beograd: Udruženje ratnih i mirnodopskih vojnih invalida Srbije i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2013), i priredivačica knjige *Žene, religija, obrazovanje – između duhovnosti i politike* (Beograd: Umetničko-istraživačka stanica NANDI, 2001).

Zorica Mršević je naučna savetnica u Institutu društveni nauka u Beogradu a naučnu karijeru je započela u Institutu za kriminološka i socioška istraživanja u kome je u periodu od 1979. do 1999., prošla ceo naučni razvojni put do doktorata.

Završila je Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu i na istom Fakultetu je magistrirala i doktorirala tezom u oblasti krivičnopravnih i kriminoloških nauka.

Bila je profesorka Fakulteta za evropske pravne i političke studije u Novom Sadu, zamenica republičkog Ombudsmana za rodnu ravnopravnost i prava osoba sa invaliditetom u periodu od 2008 do početka 2011. Bila je u dva saziva članica Saveta za rodnu ravnopravnost Vlade Republike Srbije, tesno je sarađivala sa Kancelarijom za ljudska i manjinska prava na izradi Strategije prevencije i zaštite od diskriminacije i Akcionim planom tog dokumenta.

Predavala je godinu dana na Pravnom fakultetu Univerziteta u Ajovi (SAD), Centralno evropskom univerzitetu u Budimpešti tri školske godine, kao i jednu školsku godinu na Roza Mayreder Koledžu u Beču. Radila je u Misiji OSCE u Srbiji kao savetnica za rodnu ravnopravnost od 2001 do 2008, a pre toga u britanskoj humanitarnoj organizaciji OXFAM kao projektna menadžerka regionalnih ženskih projekata.

Autorka je 25 knjiga i preko 400 naučnih radova iz oblasti prava, teorije nasilja, rodne ravnopravnosti, ljudskih prava žena i drugih marginalizovanih grupa i kriminologije, od kojih treba pomenuti Nasilje i mi – ka društvu bez nasilja, Zločin mržnje, govor mržnje i graffiti mržnje, Ka demokratskom društvu – rodna ravnopravnost, Ka demokratskom društvu – Sistem izbornih kvota, Standardi i mehanizmi za postizanje rodne ravnopravnosti u demokratskim zemljama, Izazovi sudske nezavisnosti, Incest između mita i stvarnosti.

Zorica Mršević se posebno angažuje na unapređenju ideja i prakse poštovanje principa nediskriminativnosti, rodne ravnopravnosti, ljudskih prava žena i marginalizovanih grupa, širenju znanja o njima, sarađuje sa državnim organima i institucijama, udruženjima i organizacijama koje se bave unapređenjem ljudskih, političkih prava i sloboda.

Marija Radoman je doktorantkinja na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, gde je 2007. i diplomirala. Radi kao istraživačica saradnica u Institutu za sociološka istraživanja, a bila je angažovana i kao student-demonstrator na predmetima Socijalna demografija i Rodne studije na Filozofskom fakultetu. Autorka je publikacije „Stavovi i vrednosne orijentacije srednjoškolaca u Srbiji“ (2011) u izdanju Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji. Radoman je objavila i nekoliko tekstova u stručnim časopisima na teme feminizma, roda i položaja LGBT populacije u Srbiji, a takođe se bavi i kritikom kapitalizma i položajem žena na tržištu rada.

Rada Drezgić je diplomirala sociologiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu i doktorirala na odeljenju za Antropologiju, Univerziteta u Pittsburghu, SAD. Njena uža specijalnost su rodna antropologija i medicinska antropologija, a posebno se bavi pitanjima seksualnosti, reprodukcije, populacione politike i abortusa. Objavljuje tekstove kako u domaćim tako i u inostranim časopisima, a 2010. joj je izašla knjiga pod nazivom „Bela kuga“ među „Srbima“ u izdanju IP Albatros plus i Instituta za filozofiju i društvenu teoriju.

Tatjana Rosić Ilić. Rođena 1962. godine u Beogradu. Vanredna profesorka na Fakultetu za medije i komunikacije Univerziteta Singidunum u Beogradu i naučni saradnik na Institutu za književnost i umetnost u Beogradu. Gostujuća profesorka na doktorskim studijama Filološko-umetničkog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu. Članica uredničkog borda regio-

nalnog časopisa „Sarajevske sveske“ i redakcije časopisa FMK-a „Belgrad Journal of Media and Communications“. Područja interesovanja: studije kulture, medija, i roda sa fokusom na teorije maskuliniteta; studije književnosti i kulturne politike. Autorka knjiga (*Anti)utopije tela, reprezentacija maskuliniteta u savremenoj srpskoj prozi* (Beograd, 2014), *Mit o savršenoj biografiji: Danilo Kiš i figura pisca u srpskoj kulturi* (Beograd, 2008) i *Proizvoljnost dnevnika: romantičarski dnevnik u srpskoj književnosti* (Beograd, 1994). Takođe urednica međunarodnog zbornika *Teorije i politike roda, rodni identiteti u književnostima i kulturama Balkana i jugoistočne Evrope* (Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2008) i antologijskog izbora iz savremene srpske proze *Bizarni raskazi* objavljenom na makedonskom jeziku (Magor, Skoplje, 2002)

Ivana Kronja. Rođena u Beogradu 1970. Dr filmologije, profesor studija filma i medija i filmska kritičarka. Magistrirala (1998) i doktorirala na FDU, UU u Beogradu sa tezom *Rodne teorije avangardnog i neo-avangardnog filma* (2010). Istraživačica-stipendista Ministarstva za nauku Republike Srbije pri Institutu FDU (1996–2003). Dobitnica je Čevening stipendije Britanske Vlade (OSI/FCO Chevening Programme) za doktorsko istraživanje na Univerzitetu Oksford, UK (2002/03). Profesorka na Visokoj školi likovnih i primenjenih umetnosti strukovnih studija u Beogradu. Autorka je poznate studije *Smrtonosni sjaj: Masovna psihologija i estetika turbo-folka* (2001) i brojnih naučnih radova u časopisima *Slovo*, *Anthropology of East Europe Review*, *Film Criticism*, *Ethnologia Balkanica*, *The New Review of Film and Television Studies*, *Kinokultura*, *Kultura*, *Novi Filmograf*, *Republika*, *TFT*, *QT*, u zbornicima radova i knjigama *Stereotipizacija: Predstavljanje žena u štampanim medijima u Jugoistočnoj Evropi* (MC Sarajevo, eng. izdanje 2006/ bsh izdanje 2007), *Uvođenje mladosti/ Introducing Youth: Self Reflections on Serbian Cinema* (dvojezično izdanie, FC Srbije, 2008), *Dušan Makavejev: Eros, Ideology, Montage* (Literraria Pragenisa Books, Univerzita Karlova v Praze, u štampi). Gostujuća predavačica na University of Vienna, Akademском filmskom centru DK Studentski grad i drugim institucijama. Članica žirija kritike i međunarodnih žirija na više filmskih i pozorišnih festivala (FAF, Infant, Cinema City, 25FPS Zagreb, Motovun, FEST). Članica NUNS, Srpskog ogranka FIPRESCI, INASEA (Međunarodnog udruženja antropologa Jugoistočne Evrope) i Srpske Akademije filmske umetnosti i nauke – AFUN, sekcija filmologa i istoričara filma (od 2012). Priprema knjigu filmskih kritika i eseja *Zašto gledamo filmove?* (2015). Oblasti interesovanja i istraživanja: srpski i eks-jugoslovenski film; estetika muzičkog videa i estetika avangardnog filma; autorski, eksperimentalni i LGBT film; studije kulture; rodne studije medija i filma; turbo-folk.

Dejan Petrović je doktorand i asistent na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Angažovan je u nastavi na kursevima Istorija političkih i socijalnih teorija, Klasične sociološke teorije, Savremene sociološke teorije i Sociološki praktikum. Oblasti njegovog interesovanja jesu sociološka teorija, sociologija nauke, istorija sociologije i sociologija detinjstva. Do sada je objavio više radova iz navedenih oblasti u domaćim časopisima.

VesnaŠućur-Janjetović. Socijalni rad diplomirala na Filozofskom Fakultetu u Banjoj Luci. Magistrske studije u oblasti menadžmenta u socijalnim institucijama završila na Evropskom centru za mir i razvoj Univerziteta za mir Ujedinjenih nacija (Beograd). Doktorsku disertaciju na temu „*Socijalni rad u integraciji žrtava trgovine ljudima u Bosni i Hercegovini*“ odbranila na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci 2011. godine. Učestvovala u sprovođenju nekoliko značajnih nacionalnih i međunarodnih projekata u BiH, uključujući i SIDA Projekat magistarskih studija u oblasti socijalnog rada. Obavljala funkcije sekretara, a potom i voditelja Studijskog programa socijalnog rada. Učestvovala u radu mnogih nacionalnih i međunarodnih konferenciјa (evropskih i svjetskih) iz oblasti socijalnog rada i član je Evropske asocijације škola socijalnog rada, kao i Evropske asocijације istraživača u oblasti socijalnog rada. Od maja 2013. god. imenovana za rukovodioca Instituta za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci.

Ivana Pavlović, sociološkinja. Rođena 1980 godine u Beogradu. Diplomirala je 2008. godine na Filozofском fakultetu Univerziteta u Beogradu sa temom „*Predstavljanje raspada SFRJ u savremenim udžbenicima istorije u Sloveniji, Hrvatskoj, BiH i Srbiji*“ . Trenutno je doktorantkinja na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, a u svojoj disertaciji bavi se sociološkim aspektima problema i kontraverzi u vezi sa vakcinacijom dece. Članica je alternativnog rok benda *Grupa kao takva*.

Vesna Milić-Stepanović, sociološkinja, rođena je 1965. godine, u Beogradu.

Diplomirala na Filozofskom fakultetu u Beogradu, na Odeljenju za sociologiju 1992. Godine. Od 1993–2005. godine radila u Institutu za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu kao istraživač na projektima koje finansira Ministarstvo za nauku. 2004. magistrirala na Filozofskom fakultetu u Beogradu, na Odeljenju za sociologiju, na temu „*Nasilje u porodici: Način proizvodnje nasilja nad ženama u Srbiji krajem devedesetih*“ . U zvanje asistenta birana 2005. godine na Geografskom fakultetu Univerziteta u Beogradu na predmetima Sociologija i Urbana i ru-

ralna sociologija. Doktorirala 2009. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu na Odeljenju za sociologiju na temu „*Proširena porodica u Srbiji. Modernizacija porodice i socijalna transformacija u Srbiji između dva milenijuma*“. Birana u docenta 2012. godine na Geografskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Na Geografskom fakultet u Beogradu od 2005. godine aktivno učestvuje u konstituisanju plana i programa nastave Sociologije na Geografskom fakultetu, na formiranju nastavnih planova i programa kurseva, i na uvođenju novih metoda nastave. Angažovana je na svim katedrama Geografskog fakulteta, na osnovnim i master studijama.

Od 1987. godine učestvovala na oko četrdeset projekata, u više naučnih ustanova (ISI FF, IDN, IKSI), nevladinih organizacija i privatnih agencija. Na projektima koje finanasira Ministarstvo za nauku Republike Srbije učestvuje od 1993. godine, najpre kao istraživač-pripravnik, od 1995. kao istraživač. Na aktuelnom projektu „*Izazovi nove društvene integracije u Srbiji – strategije i akteri*“, učestvuje na dva podprojekta: Strukturalne i promene delatnog potencijala na porodičnom i individualnom nivou; Karakteristike teritorijalnog kapitala u Srbiji – strukturni i delatni potencijal lokalnog razvoja.

Isidora Jarić. Sociološkinja. Rođena u Beogradu 1970. Zaposlena na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, na kome je diplomirala (sa temom: *Analiza odnosa polova i sadržaja polnih uloga u socijalizatorskim obrascima osnovnoškolskih udžbenika iz maternjeg jezika na teritoriji Srbije*) i doktorirala 2012. godine (sa temom: *Javni i skriveni kurikulumi srednjoškolske nastave sociologije: Obrazovne reforme u Srbiji (1960–2006)*). Magistrirala je na zajedničkom MPhil programu Centralnoevropskog Univerziteta i Open University iz Londona, na departmanu Gender and Culture odbranivši MPhil tezu pod naslovom: *The Construction of Hegemonic Female Gender Roles in the Process of Societal Deconstruction: Women's Magazine Bazar (Serbia 1979–1999)*. Na Filozofskom fakultetu trenutno predaje na kursevima iz oblasti sociologije obrazovanja i rodnih studija. Priredivačica je zbornika radova: *Bolonjska reforma visokog školstva u Srbiji: Problemi, dileme, očekivanja i strahovi nastavnog osoblja na Beogradskom univerzitetu* (Institut za filozofiju i društvenu teoriju i IP Filip Višnjić, Beograd, 2010). Koautorka, zajedno sa Zagorkom Golubović, knjige *Kultura i preobražaj Srbije: Vrednosna usmerenja građana u promenama posle 2000. godine* (Službeni glasnik i Res publika, Beograd, 2010) i autorka knjige *Javni i skriveni kurikulumi* (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2014). Aktuelna je podpredsednica Sekcije za feministička istraživanja i kritičke studije maskuliniteta. Majka je četrnaestogodišnjeg dečaka Maneta, budućeg košarkaša.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

173.5(082)

316.356.2(082)

POLITIKE roditeljstva: iskustva, diskursi, institucionalne prakse / priredila Isidora Jarić. – Beograd : Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore : Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet, 2015 (Beograd : Službeni glasnik). – 285 str. : tabele ; 24 cm

“Ova knjiga rezultat je rada na projektu Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri, evidencijski broj 179035 ... “ --> kolofon. – Tiraž 200. – Biografske beleške o autorima: str. 279–285. – Napomene i bibliografske reference uz radove. – Bibliografija uz svaki rad. – Summaries.

ISBN 978-86-88803-94-6 (FF)

- a) Родитељство – Зборници
- b) Породица – Зборници

COBISS.SR-ID 214341388

